Sarajevo, januar—mart. **1899.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Бериљ из Мотајице планине у Босни.

Приопћио
Фердо Кох (Koch),
асистент нар. зем. минералошко-петрографског музеја у Загребу.

У Босни појављује се у Мотајици планини гранит, који је откривен на подножју планине код Кобаша, западно од Брода на Сави, те га ту ломе и употребљавају за градњу цеста и савских обалних насипа. Гранит тај описао је Ц. пл. Јон (C. v. John) („Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina“ у „Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt“. Wien, 1880., стр. 274.), а Ђ. Пилар описао је исти камен као гранитит („Геолошка опажања у западној Босни“ у „Раду југославенске академије знаности и умјетности“, Загреб, 1882., стр. 15.).

У новије тек вријеме наишли су у пегматитним жицама тога гранита на бериљ, о коме доселе у литератури спомена било није. Потакнут од проф. др. М. Кишпатића подвргао сам овај бериљ тачном испитивању, које у овој расправици описујем. Материјал, који ми је при томе служио, налази се у минералошкој збирци народног зем. музеја у Загребу, а прикупио га је проф. Пилар сам на споменутом налазишту.

Споменути пегматит састоји поглавито од глиненца, кремена, мусковита и бериља, а уз те руде долазе још узгредно: турмалин, стилбит, миловка, флуорит, пирит и псиломелан. Глиненац је најобилнији саставни дио пегматита, а уз њега је најчешћи црни кремен (чађавац). Мусковит појављује се у облику сјајних, зеленкасто сивих лиснатих накупина, прилично једнако раздијељен по свем пегматиту. Само на оним мјестима, гдје се кремен у већој мјери за себе одијељено развио, буде мусковита све мање, паче се губи, а намјесто њега појављују се уз кремен ситни, љускави агрегати зеленкасто жуте миловке.

Бериљ појављује се на пегматиту у двије одлике, и то као безбојни и као бојадисани бериљ.

Бојадисана је одлика модрушасто-зелене боје, већи су леци прозрачни, а мањи леци, који су ѝвијек мање растрошени, прозирни су. Сјај им је стаклен до бисераст. Ова одлика долази сад у боље, сад у слабије развијеним лецима, који су увијек смјером главне оси продужени, те бивају до 10 *cm* дуги, а 4—5 *cm* дебели. Има и мањих бојадисаних ледаца, али ниједан нијесам нашао мањи од 6—7 *mm* дужине и 3—5 *mm* дебљине. Кроз веће леце вуче се велика множина пукотина, па су обично ради тога мутни. У мањим лецима пукотина или нема или се тек под микроскопом опажају. Ток је ових пукотина неправилан, ријетко да оне иду успоредно са базом. Ако покушамо ледац калати смјером базе, то се увијек само један дио калотине у равној плохи откала, а даље се неправилно откида. Призматске плохе рјеђе пинакоидалне често су изједене, али те изједине не показују никакав правилан облик.

Безбојни бериљ, који се овдје додуше у мањој мјери од бојадисаног развио, ипак је доста обилно заступан. Како бојадисани бериљ ријетко када долази у скупинама, него обично појединце разасут по свем пегматиту, то насупрот безбојни твори лечане накупине, које су увијек за себе одијељено од бојадисаних ледаца развијене. Ови безбојни и прозирни леци, лијепа бисерна сјаја понајвише су кратко-стубаста облика и редовито врло ситни. Највећи леци бивају 5—6 *mm* дуги, а 2—3 *mm* дебели, али тих има врло мало и нијесу никада тако лијепо развијени као ситнији леци. Најобичајнија им је величина 1·5—2 *mm* дужине уз исту дебљину, а има их тако ситних, да их тек лупом јасно уочимо, а да су крај тога ипак добро кристалографски израђени. Леци су мање распуцани, а базална калавост још је слабије развијена него у бојадисане одлике. Прерези тих ледаца окомито на главну ос обично су смјером једне суоси развучени, рјеђе су то правилни хексагони.

1. Кристалографски опис бериља.

Безбојни леци бериља разликују се од бојадисаних особито у погледу кристалографском. Док бојадисани леци никада не показују друге плохе, осим протопризме (∞P) и базалног пинакоида ($\circ P$), то насупрот на безбојним лецима налазимо већи број облика у разним комбинацијама. И већи безбојни леци имаду такођер само призму првога реда и базу, али за то код мањих ледаца налазимо уз ове двије форме, које су увијек у комбинацијама заступане, још темељну протопирамиду (P), деутеропирамиду (P_2), деутеропризму (∞P_2) и једну дихексагоналну пирамиду ($4 P \frac{4}{3}$). Према тому видимо, да је тај бериљ врло сиромашан

на лечаним облицима и да су ту само најобичније форме и комбинације заступане. Ријетко су када плохе споменутих облика на оба краја леца добро развијене; обично је један крај леца богатији на плохама, него други крај. Уопће су ријетки леци, гдје би биле од становитог облика све плохе развијене, редовито нам само неколико плоха дотичну форму означују, међу којима налазимо највише једну до двије за мјерење ваљане плохе.

Леце, које сам за мјерење кутова употребио, откинуо сам доста лако од растрошене подлоге. Тачније мјерење кутова било ми је лих на пет ледаца могуће, а међу тима је једини четврти ледац имао тако чисте плохе, које су давале оштру слику сигнала. Мјерио сам кутове помоћу Фисовог (Fuess) универзалног апарата. Број овршених мјерења уписан је у запорци крај дотичног кута, а резултат том мјерењу био је овај:

Ледац	I.	II.	III.	IV.	V.	Прорачунано:
c:p $(0001:10\bar{1}1)$ =	29° 50′ (8);	—	29° 46′ (8);	29° 52′ (7);	—	29° 57′
c:s $(0001:11\bar{2}1)$ =	—	45° 31′ (6);	—	—	—	44° 56′
p:m $(10\bar{1}1:10\bar{1}0)$ =	60° 09′ (10);	—	—	60° 04′ (12);	—	60° 03′
p:s $(10\bar{1}1:11\bar{2}1)$ =	—	—	23° 22′ (6);	23° 16′ (9);	—	23° 15$\frac{2}{3}$′
p_1:s $(1\bar{1}01:11\bar{2}1)$ =	—	—	52° 02′ (6);	—	—	52° 10′
p:p_1 $(10\bar{1}1:1\bar{1}01)$ =	—	—	28° 51′ (8);	—	—	28° 54$\frac{1}{4}$′
m:s $(10\bar{1}0:11\bar{2}1)$ =	52° 16′ (9);	52° 12′ (5);	52° 15′ (7);	52° 17′ (6);	—	52° 17′
m:n $(10\bar{1}0:31\bar{4}1)$ =	—	—	—	—	28° 59′ (6)	29° 00′

Наведени лечани облици развијени су у разним комбинацијама, које се често понављају, а те су комбинације ове: $\circ P . \infty P$; $\circ P . \infty P . P . P_2$; $\circ P . \infty P . \infty P_2 . P_2$; $\circ P . \infty P . \infty P_2$; $\circ P . \infty P . P_2$; $\circ P . \infty P . P_2$; $\circ P . \infty P . P . P_2 . \infty P_2$; $\circ P . \infty P . P_2 . 4 P \frac{4}{3}$. —

Међу лецима бојадисаног бериља нашао сам један, који је призмом првога реда прирастао уз подлогу, те који показује на горњој плохи призме стубасти (treppenförmig) развој, могуће као пошљедак неједнаког раста *(табла I., слика 6.)*.

2. Сраслаци.

Ако проматрамо леце бојадисаног бериља, онда видимо на многима упадајуће кутеве, који иду успоредно главној оси. Ти кутови износе један пут 120° *(табла I.,* кутови *a)*, други пут 60° *(табла I.,* кутови *b)*. Према тому су то сраслаци, гдје је код првих (кут од 120°) сраслачка равнина плоха призме првога реда, а код других (кут од 60°) призма другога реда.

Ради раста развили су се на гдјекојим лецима само два до три упадајућа кута или је дно упадајућега кута затворено плохом призме *(табла I.,* кутови *c)*.

Често видимо оба ова случаја сраштења заједно развијена на истом лецу *(табла I., слике 2., 3.* и *4.)*. За први случај сраштења (испореди шематичну *слику 5.*, на *табли I.)* даје нам оптичко истраживање сигурне доказе, док нам за други даљих доказа нема.

Надаље видимо на неким лецима бојадисаног берилла врло фино прутање на плохама призме првога реда, које тече паралелно главној оси. Да је ово прутање сраслачко прутање, доказују нам оптичка истраживања таквих ледаца.

3. Оптичко истраживање.

У сврху оптичког истраживања тога берила приредио сам већи број разно оријентираних избрусака разне дебљине. Најтањи прерези, брушени окомито на главну ос, имали су по прилици дебљину од $^1/_3$—$^1/_4$ *mm*, а најдебљи 1—1·5 *mm*. Дебели препарати нијесу показивали тако јасне слике, па сам ради оштрије слике увијек само танке избруске употребљавао.

a) Пререз сраслаца са упадајућим кутовима окомито на главну ос. Приредио сам више таквих избрусака, те сам на њима могао врло интересантне појаве мотрити. Под микроскопом виде се у паралелном свјетлу код унакрштених никола на таквим пререзима дволомне, више мање широке свјетлије и тамније ламеле, које теку успоредно плохи призме првога реда. На једном таквом пререзу види се добро, како се те ламеле правилно састају и услијед тога цијели пререз у шест трокутних сектора дијеле, којима је база базални брид призме првога реда, а врхови им се у средини пререза стичу. Јасно се разабиру од тих шест сектора само три, а остала три само су којом фином ламелом означена.

Ако проматрамо један сектор, то ћемо се увјерити, да све ламеле закретањем препарата потамне косо према бриду призме првога реда, али неједнако. Парне наиме ламеле потамне под кутом од 29° 52′, а то је средња вриједност од 15 мјерења, међу којима се често опетовао кут од 30°, па ће по свој прилици прави кут потамњења износити 30°. Непарне пак ламеле потамњују под кутом од 9° 8′ на исту страну. Ову разлику између оба ова система ламела могли смо јасно опазити само у једном сектору, док у других сектора она није била тако изражена и очита, али се могло тачно видјети, да су у оближњем сектору у исти мах потамњеле непарне, кад су у првом потамњеле парне ламеле.

У другим је пререзима то косо потамњење било немогуће тачно установити ради премалене разлике у расвјети између парних и непар-

них ламела, али смо се ипак могли и овдје увјерити, да се то потамњење збива код кута од близу 30°. — На *слици 1., табла II.* приказан је пререз сраслаца, који показује описану диобу у шест поља са својим ламелама у паралелном свјетлу међу накрштеним николима, а *слика 2.* на истој табли приказује употпуњену шематичну слику истог пререза.

Сличну раздиобу базалне плоче у шест поља мотрио је Г. Гратарола (Grattarola) на једном елбанском берилу („Sopra una nuova varietà — Rosterite — del berillo elbano. — Rivista scientifico-industriale“. No. 10, 1880, Firenze. — Реферат у „Zeitschrift für Krystallographie u. Min.“, Leipzig 1881., V., стр. 503.). Измјенични сектори, т. ј. 1, 3, 5 те 2, 4, 6 потамњели су у паралелно поларизованом свјетлу у исти мах, прем је било у сваком сектору партија, које су имале исту оријентацију са главним масама обих сусједних поља, па се виде ради тога поједине тамне пјеге на свјетлијем и обратно свјетле пјеге на тамном пољу. Гратавола је нашао апроксимативним мјерењем, да је потамњење према бриду призме првога реда у већини случаја успоредно овом бриду, а кадшто и косо под кутом од $3^1/_2$—7°.

Бертран (Bertrand) („Bull. soc. min.“, Paris, 1879., 2., 31.) опазио је на једном смарагду из Мисо-а безбојну једноосну језгру, опкољену са зеленим, паралелно бридовима базалног пререза испрутаним, двоосним плаштем, а равнина оптичких осију била је увијек окомита на пругање. — Сличне појаве мотрили су Пфаф (Pfaff), Малар (Mallard) и неки други аутори.

б) Пререз безбојног берила окомито на главну ос. Избрусак овај начињен је од леца, који је био посве безбојан, а под лупом показивао је само неколико ситних пукотиница, које су се брушењем повећале и умножале, јер је готов препарат доста распуцан. — Ако код јачег повећања тубус микроскопа толико дигнемо, да уклопке, које ћу касније описати, још само нејасно разабиремо, онда видимо, да је површина препарата, паралелно базалним бридовима призме првога реда, врло фино пругана. То је пругање везано једино на уску зону уз бридове, те се према средини пререза брзо изгуби. Најочитије је то пругање у угловима хексагонског пресјека, гдје се јасно види, како се састају системи успоредних свијетлих пруга двају сусједних бридова.

На једном другом пререзу безбојног берила, брушеног такођер окомито на главну ос, видимо, како је услијед тога пругања површина препарата на неким мјестима према средини пререза као пчелиње саће од више мање правилних хексагона изграђена, а у гдјекојем оку те мреже видимо хексагонске уклопке са либелом или без ње.

У паралелном свјетлу међу накрштеним николима потамне, закретањем препарата, у оба случаја ове свијетле пруге косо према бриду призме првога реда код кута око 30°, али се та граница косог потамњења не може тачно установити. Из тога се види, да је то пругање аналогно појави, описаној под *а)*. — На *слици 7., табла I.* комбинирана су оба ова пререза, а уз то су уцртани и уклопци, да се види правилно поређање њихово, како ћу то касније описати, тако да нам ова слика приказује пререз безбојног бериља окомито на главну ос при јачем повећању и код унакрштених никола.

в) Прерези окомити на главну ос од бојадисаних ледаца, који нијесу показивали упадајуће кутове, али су им плохе призме првога реда биле парарелно главној оси испрутане, изгледају у паралелно поларизованом свјетлу ишарани као мрамор. То марморирање очитује се тиме, што су у становитом положају препарата неке партије свјетлије, а друге опет тамније модрушасто сиве боје, а те љаге измјењују закретањем препарата своју свјетлост и тмину. Али при томе не потамњују те љаге у један мах у цијелости својој, већ ундулозно.

Један такав пререз показује осим марморирања према средини својој, још и гдјекоје уске ламеле уз бридове, које косо потамне и то близу 30° према базалном бриду призме првога реда. — Сви други, на главну ос окомити прерези бојадисаног бериља, које сам оптички испитивао, показују у паралелно поларизованом свјетлу исто марморирање.

Исту појаву мотрио је Р. Бранс (Branns) на једном бериљу, те га описује у својој радњи: „Die optischen Anomalien der Krystalle“. Leipzig, 1891., стр. 193.

Овому марморирању аналогну појаву налазимо код сраслаца кремена љубичњака (Amethyst), који су срасли од два индивида, једног лијевог и једног десног, по бразилијанском закону. Овдје татођер видимо на пререзима, окомитим на главну ос диобу у секторе, који састоје од ламела, а на оним мјестима, гдје се једнако дебеле ламеле противног закретања прекривају, видимо међу накрштеним николима црне пруге и пјеге.

г) Прерези брушени паралелно призми првога реда показују под микроскопом у паралелном свјетлу врло фине, оштре свијетле црте, које теку паралелно главној оси. Обично видимо само мален број тих црта, и то више уз руб пререза развијене, те су редовито прилично кратке. Међу накрштеним николима показују ови прерези живе боје те паралелно потамњење. На неким од споменутих свијетлих црта може се косо потамњење установити, али поуздане доказе тому,

да ли нам те црте представљају врло фине праслачке ламеле, није могуће наћи.

д) Ако размотримо пререзе безбојног или бојадисаног бериља у конвергентном свјетлу, онда видимо бојадисане колобаре, пресјечене црним крстом, који се закретањем препарата разилази у двије тамне хиперболе, али је кут оптичких осију тако мален, да ове хиперболе стоје посве наблизу и спајају се својим тамно модрушасто сивим рубовима. То је размицање хипербола мање, ако ледац мотримо ближе средини, а нешто веће према рубу. Равнина је оптичких осију окомита на један пар плоха призме првога реда.

Из свег тог испитивања видимо, да су леци овога бериља двоосни, да увијек састоје од ламела косог потамњења, те да су по том свакако ниже симетрије него хексагоналне (моноклинске или триклинске), али својим миметичким сраштењем стварају привидно хексагоналне форме.

4. Уклопци.

Како у другим бериљима, тако и у овому налазимо велику множину уклопака. У том бериљу су двије врсте уклопака, и то уклопци жидине и индивидуализовани уклопци.

Уклопака жидине има толико, да већ при слабом повећању једва нађемо мјесто у препарату просто од њих, а при јаком повећању видимо, да је цијели препарат као насут врло ситним таквим уклопцима. Обично су ти уклопци провиђени либелом, рјеђе да немају либела.

Облик и величина тих уклопака врло је разнолична. Веће уклопке замјећујемо већ лако простим оком или лупом, а опет има и тако ситних, који су још при најјачем повећању врло ситни, али и онда можемо увијек либелу опазити. Али и при најјачем повећању остају још нека врло ситна зрнца, фина као прах, растресена по свем препарату, а није их могуће ближе одредити. Најситнији уклопци са либелом обично су округљаста облика, а премјер њихов често износи 0·0023 *mm*. Од ових ситних уклопака има све прелазе у величини до највећих округластих од 0·1978 *mm* дужине и 0·0506 *mm* ширине, а мјешинасти, једним смјером врло продужени уклопци са либелама имаду често дужину од 0·437 *mm* и ширину од 0·0092 *mm*, а кадшто су те димензије још веће.

Облик мањих уклопака редовито је округласт или јајолик, или имаду облик кратких свинутих или опет равних затворених цијевчица. Већи су уклопци обично продужена штапкаста облика, често су на

неким мјестима свинути, а кадшто још и разграњени, рјеђе имаду облик затупљена трокута. Највећи уклопци, које обично већ простим оком у препарату замијетити можемо, имаду облик прстасто разграњених мјехура, а често налазимо у крају сваког огранка по једну либелу. Кадшто видимо, да у оним уклопцима, који граниче уз пукотину у препарату, нема ни једна либела.

Већ простим оком видимо, како се ови уклопци правилно зонарно редају уз бридове базалног пререза. Они уклопци, који су једним смјером продужени, увијек су тако оријентирани, да њихова дужа ос лежи успоредно са базалним бридом призме првога реда, а међу њима се опет редају округли и мјешинасти уклопци у паралелне низове. Редовито налазимо штапкасте и велике, неправилно разграњене уклопке ближе рубу хексагонскога пресјека, а према средини превлађују округли и уопће ситнији уклопци разна облика. Особито се лијепо тај правилни поредак уклопака очитује на једном мјесту у средини једног базалног пререза *(табла I., слика 7.)*. Ту су се наиме нанизали врло ситни, тек јачим повећањем замјетљиви штапкасти и округли уклопци са либелом, у паралелне низове, који се међу собом укрштавају и на тај начин затварају хексагонску форму, која готово тачно подражава контурама пререза.

Велики уклопци слабог су лома свјетла, па су за то слабо истакнути од уклопне твари, а тако и либеле њихове. Врло ситни уклопци имаду врло често таман руб, а то ваљда услијед тога, што их не проматрамо са стране, него смјером њихове дуже оси. У пререзима паралелно главној оси видимо уклопке тако поредане, да им дужа ос тече непосредно главној оси, а овако ће оријентирани уклопци онда у базалном пререзу показивати округласт облик са тамним рубом. Иначе налазимо у паралелном пререзу исте уклопке са либелама у аналогном поредању, а уз то видимо још често, како се нагомилају врло ситни такви уклопци уз неправилне пукотине, које се вуку кроз такав препарат.

У тим уклопцима нијесам ни у ком случају опазио какво спонтано гибање либеле, а нити потресивањем препарата не показују оне никакво помицање. Када гријемо препарат, то видимо, да либела бива све мања, док је напокон посвема не стане. Чим се препарат мало охлади, појави се у један хип ситна либела, која се брзо повећава, док напокон до првобитне своје величине опет не нарасте. Редовито се у великим уклопцима послије грijања појави по више либела, које се касније опет све у једну слију. У великим разграњеним уклопцима, који су у више огранака имали по једну либелу, могао сам гријањем и охлађивањем препарата све те либеле у једну велику стјерати. Нема сумње, да је жидина, која је овдје уклопљена

угљична киселина. — На ситним уклопцима нијесам се могао увјерити, да ли је либела помична или не.

Од индивидуализованих уклопака сусретамо у овом бериљу само мусковит. Док у безбојном бериљу само ријетко налазимо уклопљене неправилне љуштице мусковита, то је насупрот бојадисани пун тих мусковитних уклопака. У препарату видимо обично велику множину неправилних љусака и крпа мусковита, неправилно по свем препарату разбацаних. У препарату је мусковит безбојан, те га под микроскопом лако по значајним његовим својствима упознамо. Само у једном препарату безбојног бериља опазио сам црн хексагонски уклопак, а кутови његови подобају кутовима мусковита, те показује у паралелно поларизованом свјетлу, закретањем препарата, слабу промјену боје до тамно-црвено-смеђе (види *слику 7., табле I.),* па држим, да је то по свој прилици врло онечишћени, те косо постављени ледац мусковита. — Врло често налазимо у мусковитним љуштицама уклопљене оне исте уклопке жидине, као у бериљу, те се оне без прекидања из бериља кроз мусковит провлаче.

У већим лецима бојадисаног бериља лако већ микроскопски уочимо уклопљен мусковит, те нам га је у много случаја могуће и излупити. Из једног леца бериља излупио сам неколико ледаца мусковита, а међу овима је највећи имао премјер базалног пинакоида од 4 *mm,* а осовни брид призме био је 2·5 *mm* дуг. Осим призме *(M),* базалног пинакоида *(c)* те клинопинакоида *(b)* није на том лецу ниједна друга плоха до развоја дошла. Положај тих мусковитних ледаца према бериљу неправилан је. На једном одлупљеном базалном листу тога леца мусковита мјерио сам микроскопским гониометром кут $MM = 59^{0}\,48'$ и кут $Mb = 60^{0}\,04'$.

Привидни кут оптичких осију овога мусковита (мјерен у Фисовом вертикалном апарату за мјерење оптичких осију по Адамсу) је мален, те износи у стаклу $31^{0}\,42'$. Исти кут износио је, након тросатног жарења мусковита у пламену плинске пухаљке само $24^{0}\,45'$. Равнина оптичких осију је окомита на клинопинакоиду. — Боја је тога мусковита свијетло-сиво-зеленкаста. Он се не топи нити у топлој нити у хладној солној и сумпорној киселини. Пред пухаљком се разлистава, те се само на окрајцима листова тали, и то врло тешко у бијело, мутно стакло.

У једном већем уклопку угљичне киселине са либелом видио сам уклопљену врло ситну безбојну хексагонску плочицу. Та плочица била је помична, а увијек се онда са свога мјеста макнула, кад се при гријању или охлађивању препарата либела ње дотакла. Тај хексагон има оштре бридове, а мјерењем нашао сам на њему кутове муско-

вита. Под накрштеним николима није та плочица никада посве тамна. Овакве правилне хексагонске листиће налазимо растресене по свем презу берила (окомито на главну ос), али ниједан други нијесам нашао уклопљен у уклопак жидине. По свој су прилици сви ти хексагонски листићи мусковит.

5. Растрошба бериља и његов хемички састав.

Осим описаног безбојног и бојадисаног бериља долази на том пегматиту још у друштву с оба посве мутан, жућкасто бијел растрошен бериљ. Обично је овај потоњи сачувао свој лечани облик, али је тако испуњен листичавим агрегатима мусковита, који често пута и на плохама леца ван стрше, и жељезовим хидроксидом онечишћеном глином, да једино његова форма и присутност свих прелаза од посве свјежих бериља, његову нарав одавају. Често се види на таквим бериљима, да је језгра већ сасвим растрошена, а око ње остала је нека мање растрошена кора, кроз коју пробијају пукотине извана према језгри. Више пута сусретамо на пегматиту густе агрегате, неправилно испревијаних листова мусковита, међу које се сталожила множина жутосмеђе глине, и који су по свој прилици постали растрошбом бериља, јер сасвим подражавају вањској форми његовој, али самом бериљу више ни трага не видимо. Кадшто видимо на таквим прозирним безбојним и бојадисаним лецима, који су базом на пегматиту прирасли, да се према доље стањују, те су при дну опкољени глином и ситним листићима мусковита.

У сврху, да установим хемички састав тога бериља, извео сам анализе безбојне и бојадисане одлике његове, те сам при томе само најсвјежије леце употребљавао. Анализом сам нашао, да је хемички састав тога бериља у постоцима овај:

	Бојадисана одлика.	Безбојна одлика.
SiO_2	65·735	65·685
Al_2O_3	14·581	14·688
BeO	11·483	11·550
Fe_2O_3 (FeO)	2·838	2·682
CaO	0·320	0·309
MgO	0·447	0·428
K_2O	0·387	0·325
Na_2O	0·773	0·681
H_2O	0·188	0·178
Губитак жарењем	2·533	2·362
	99·285	98·888

Жељезо садржано је у том бериљу као оксид (Fe_2O_3) и као оксидул (FeO). Али овог потоњег нијесам квантитативно посебно опредијелио, па нам за то наведени број приказује свеукупно садржано жељезо у облику оксида.

Бојадисани бериљ губи жарењем своју боју, а када се опет охлади, остаје му само једва замјетљива, бијело-модрушаста боја, која се међутим јачим жарењем посве изгуби. — Хрома нијесам нашао ни у траговима у том бериљу.

Још ми овдје ваља додати пријеглед и кратак опис пегматитних руда, које долазе заједно са описаним бериљом у граниту Мотајице планине.

Кремен појављује се на пегматиту у великим неправилним комадима или у лецима, који су смјером главне оси више мање продужени, те обично показују осим призме још и оба ромбоёдра $+R$ и $-R$ (мјерено: $+R : -R = 46^{0}\ 16'$). На плохама призме види се кадшто хоризонтално прутање, а исто тако гдјекад и на ромбоёдру. Боја је тога кремена готово посве црна, а већ слабим жарењем над Бунсеновом жишком изгуби се црна боја, при чему се кремен распуцава и мутну бијелу боју задобије. Под микроскопом видимо у избруску овог кремена велику множину шупљиница и уклопака са либелом, који се редају у правилне редове успоредно главној оси.

У пегматиту долази још и пругасти кремен, у коме се свјетлије пруге са тамнијим измјењују. Пруге потјечу од велике множине уклопака са либелама и шупљиница, које су често разграњене и у правилне редове нанизане. Гдје се редају ситнији уклопци, ондје настају свјетлије пруге, а гдје су нагомилане у редове веће шупљинице и већи уклопци са либелама, тамо је онда кремен црно испрутан.

У неким уклопцима опазио сам, да њихова либела увијек титра, док у многим нити гријањем нијесам опазио никакво гибање либеле.

Осим црног кремена долази на пегматиту још и безбојни кремен у облику ситних игличастих ледаца, и то само ондје, гдје се за себе одијељено развио безбојни бериљ, док га другдје нема. Из једног ситног безбојног леца бериља излупио сам, разбивши тај ледац, једну ситну иглу од кремена, која је ледац бериља тако прорасла, да јој је главна ос стојала окомито на главну ос бериља, а плоха њеног основног пинакоида сударала се са плохом призме бериља. Изљупљена та игла имала је доста глатке плохе, те је оставила у бериљу тачан негатив.

Тињац, који на пегматиту долази, је мусковит сиво-зелене боје, а појављује се мјестимице, особито на јаче растрошеним партијама пегматита, у великим љускавим накупинама.

Турмалин је црн, а појављује се у ситним лечаним накупинама, прирастао уз глинснац пегматита. Врло је тврд, а лако се трга по плохи oR. Под микроскопом показује добро развијену калавост по плохи oR, и зонарну градњу успоредно главној оси. Боје је у препарату модрушасто-сиве до жуто смеђе; плеохроизам је у првом случају $a =$ жућкасто-сив, $c =$ тамно-сив, а у другом случају је $a =$ црвенкасто-жут, $c =$ црн. — Ова је руда на пегматиту врло ријетка.

Стилбит је такођер ријетдак на овом пегматиту, а појављује се у скупинама ситних ледаца, који су прирасли уз црни кремен. Леци су врло ситни те имају само плохе M (клинопинакоид), T (базални пинакоид), N (ортопинакоид) и P (ортодома) развијене. Он је безбојан или је бијеле боје, а плохе M показују бисернаст сјај.

Миловка долази у друштву са стилбитом или сама за себе на црном кремену, у облику ситних љускавих агрегата. Боје је блиједо-зеленкасто-жуте, масна је сјаја и блага опипа. Под микроскопом показују љуштице слаб дволом, а гдјекад иризирање. У конвергентном свјетлу показује излаз обију оптичких осију. Кут је оптичких осију мален. Оптички је негативна. Са кобалтовом солуцијом жарена, обоји се љубичасто.

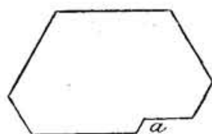
Флуорит. У збирци минералошког музеја у Загребу изложен је један флуорит, који носи на етикети ознаку, да потјече из Мотајице планине у Босни. Доказа тому немам, јер нијесам ни на коме комаду пегматита, који су ми при овом истраживању служили, опазио ма и комадић флуорита. Споменути флуорит је безбојан и прозиран те без икаквих кристалографских форми, само се на њему види по која црта октаедријске калавости.

Пирит је ријетдак и само мјестимице више нагомилан. Обично долази у већим неправилним зрнцима, рјеђе хексаедрима, који су готово већ сасвим претворени у лимонит.

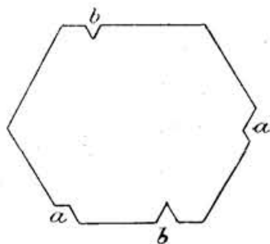
Псиломелан појављује се у облику бубрежастих превлака на црном кремену, те је такођер доста ријетка руда на том пегматиту.

Уз чланак „Бериљ из Мотајице-планине у Босни“.

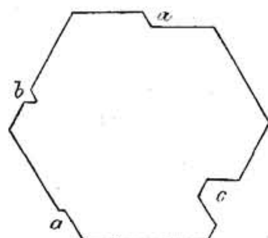
Табла I.

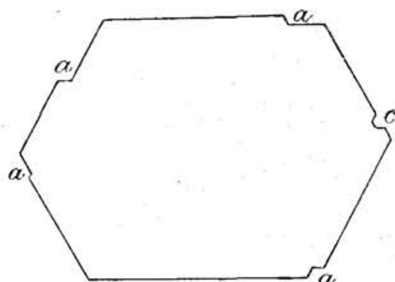

Слика 1.

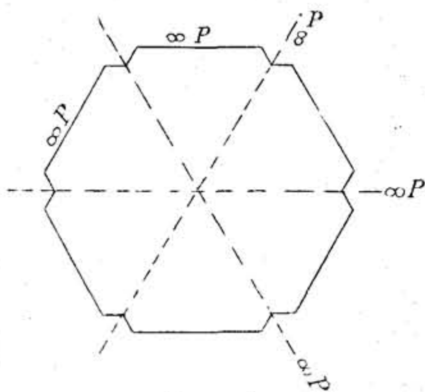

Слика 2.

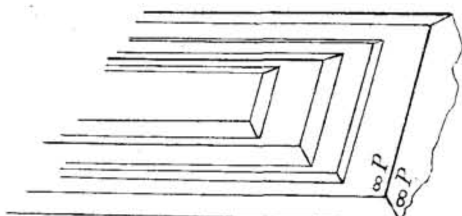

Слика 3.

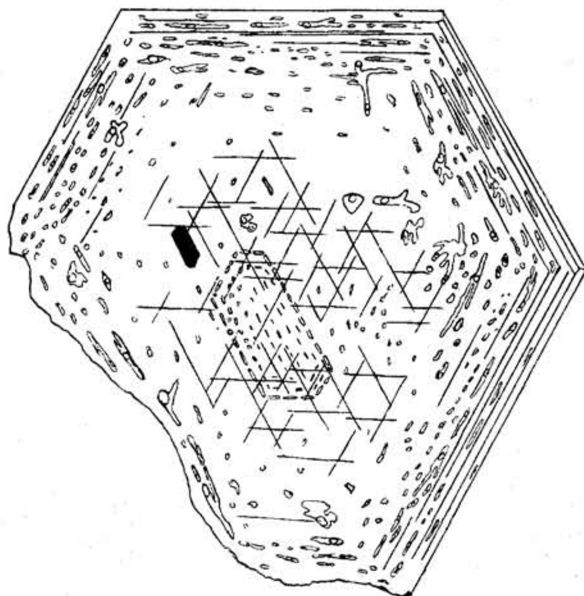

Слика 4.

Слика 5.

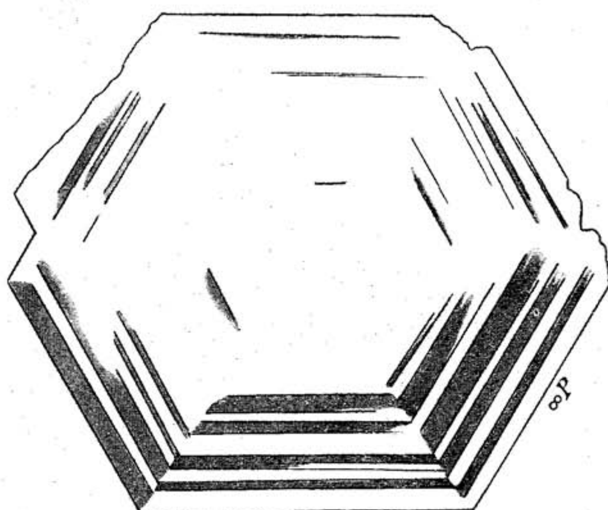

Слика 6.

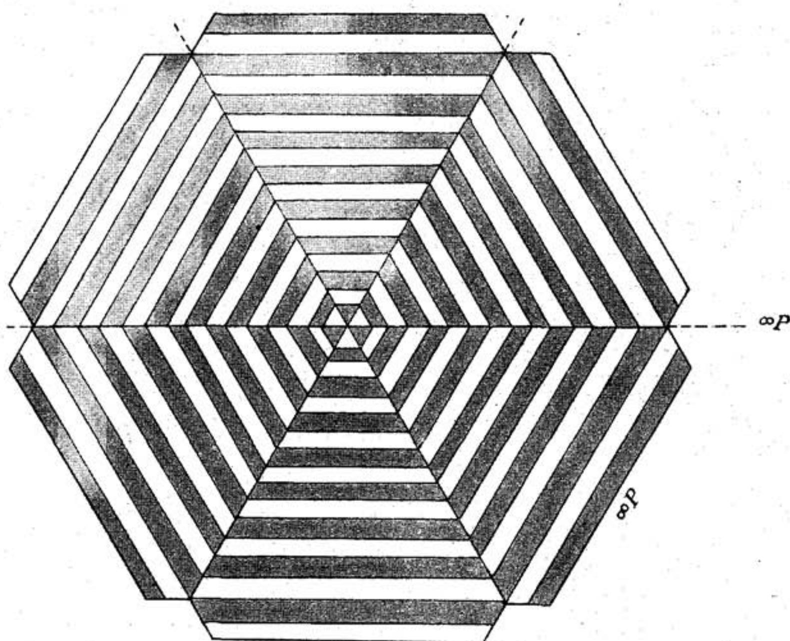
Слика 7.

Уз чланак „Бериљ из Мотајице-планине у Босни“.

Табла II.

Слика 1.

Слика 2.

Stare crkvene ruševine u Albaniji.

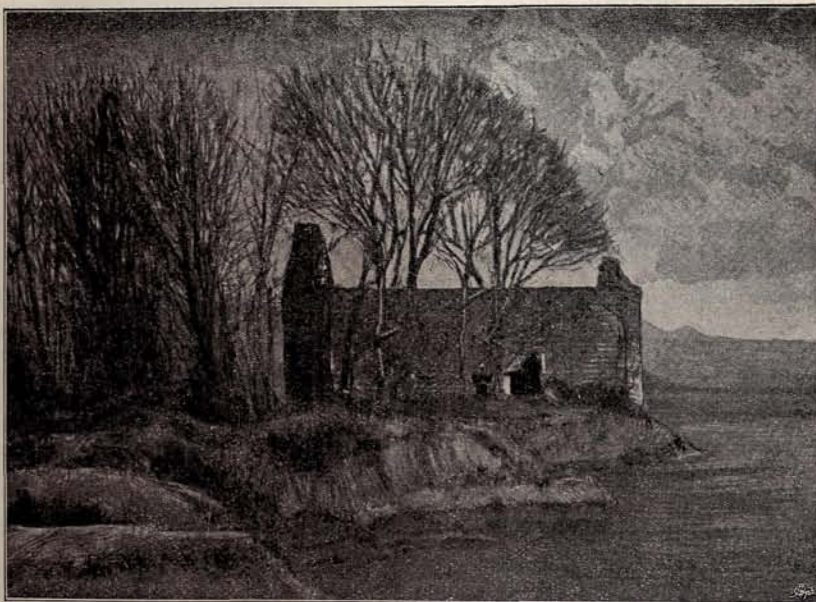
Piše

Teodor Ippen.

I. Crkva u Širdžiju.

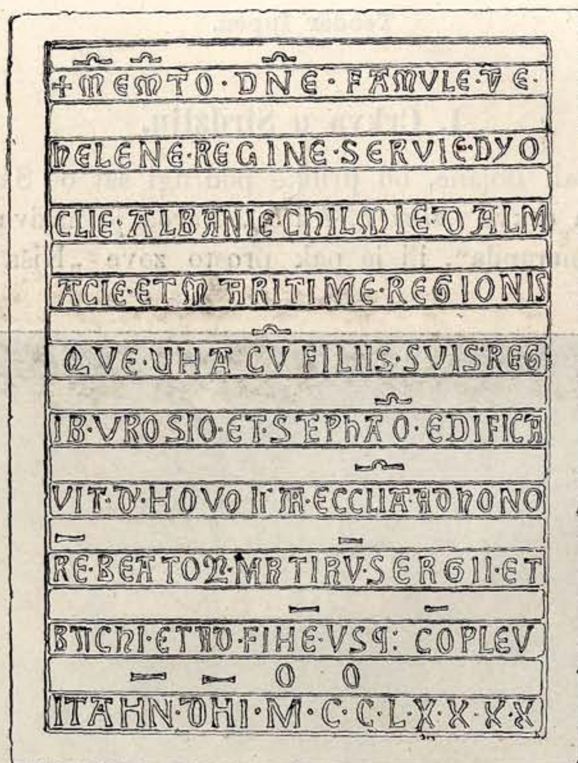
Na lijevoj obali Bojane, od prilike pôdrugi sat od Skadra niz rijeku, nalazi se ruševina crkve *(slike 1., 4. i 5.)*. Narod je naziva „Šne Prenda“, to jest „Sveta Veneranda“, ili je pak prosto zove „Kiša Širdži“, što će

Slika 1. Ruševina crkve u Širdžiju; glavni pogled.

da kaže: širdžijska crkva, prema imenu sela Širč, ili Širdži, koje je od nje nekoliko minuta udaljeno. Ova je crkva zanimljiv spomenik iz historijske prošlosti sjeverne Albanije, to tim više, jer se ondje uopće sačuvalo vrlo malo spomenika iz doba prije turskog gospodstva; pa i ono malo što ih ima, ne kazuju upravo ništa, pošto su bez natpisa i bez ikakve umjetničke važnosti.

Pa i taj spomenik, o kojem ćemo da govorimo, kao da ne će biti duga vijeka. U pokrajini skadarskoj tako su nesretne prilike, što se tiče voda i rijeka, da ove ugrožuju vazda svoju okolicu. Tako je i u ovom slučaju. Bojana sve više prodire prama toj crkvi, a ona strana crkve, što je bila okrenuta rijeci, već je propala u nju. Bojati se je takogjer, da će Bojana ono zemljište, na kom crkva leži, odvojiti od ostale obale, pa da će najposlije tako nastalo ostrvo zajedno sa crkvom podronjivanjem uništiti.

Slika 2. Natpis u širdžijskoj crkvi pokraj glavnog ulaza.

Time će obala Bojane izgubiti mnogo od svog nakita, što joj ga danas pruža baš to crkvište, opkoljeno starodrevnim ogromnim bukvama, a vidljivo sa svake tačke okolne ravnice.

Pustimo sad, nek nam sama gragjevina priča o svom postanku.

U pročelju crkve, a lijevo od glavnog ulaza umetnuta je ploča od pjeskovca-kamena sa ovim natpisom *(slika 2.)*:

Mem(en)to D(omi)ne famulae tuae Helenae Reginae Serviae, Dyocliae, Albaniae, Chilmiae, Dalmatiae et Maritimae Regionis, quae una cum filiis suis, regib(us) Urosio et Stephano edificavit de novo istam Ecclesiam ad honorem Beatorum Martyrum Sergii et Bacchi et ad finem usque complevit anno Domini MCCLXXXX.

Iz ovog natpisa proizlazi, da je crkvu podigla Jelena, kraljica Srbije, Duklje (kod današnje Podgorice), Albanije, Huma, Dalmacije (južne) i Primorja. Ona bijaše kćerka latinskog cara od Bizanta, Balduina II., te je bila udata za Stefana Uroša I., gospodara Srba (1237.—1272.). Po smrti njegovoj podijele sinovi mu: Dragutin i Milutin — u povjesti zvani Stefan Dragutin (1272.—1316.) i Stefan Uroš II. Milutin (1275.—1321.) — srpski posjed megju se, a zapadni kraj, dakle Primorje i Zetu, ustupe na vladanje svojoj materi, kraljici udovi Jeleni.

Kraljica Jelena ostala je valjana katolikinja, ma da je udajom bila dospjela megju narod, koji je kolebao izmegju latinske i grčke vjere, i ma da su upravo njeni sinovi — osobito mlagji Milutin, kasnije sa narodom svojim za vazda ostavili zapadnu crkvu.

Slika 3. Natpis u širdžijskoj crkvi iznad glavnih vrata.

Rečenomu natpisu protuslovi drugi, što je usječen na dugoj kamenoj gredi iznad glavnih vrata *(slika 3.)*; taj natpis glasi:

In Nomine Domini Amen. Eximiae Virginis Filii anno MCCLXXXXIII. magnificus Dominus Dominus Urosius Dei Gratia Rasciae Rex illustris magnifici regi(s) Urosii natus atque Dominae Helenae Reginae aedificavit hanc Ecclesiam in honorem sanctorum martyrum Sergii et Bacchi a fundamentis usque ad finem, assistente Abbate Petro Dochne Scutarensi.

U ovom drugom natpisu imenuje se Magnificus Dominus Urosius D. G. Rasie Rex Illustris, to jest Stevan Uroš II. Milutin jedinim osnivačem crkve, bez da priznaje svojoj majci, kraljici Jeleni i svom starijem bratu Stefanu Dragutinu udioništvo u toj gradnji, kao što to priča onaj drugi natpis. Taj je kamen od prilike u sredini oštećen, i ja mislim, da se na tom mjestu u svakom od triju redaka treba da umetne po pet slova.

Historičarima po struci i tumačima natpisa prepuštam, da riješe istaknuto protuslovje.

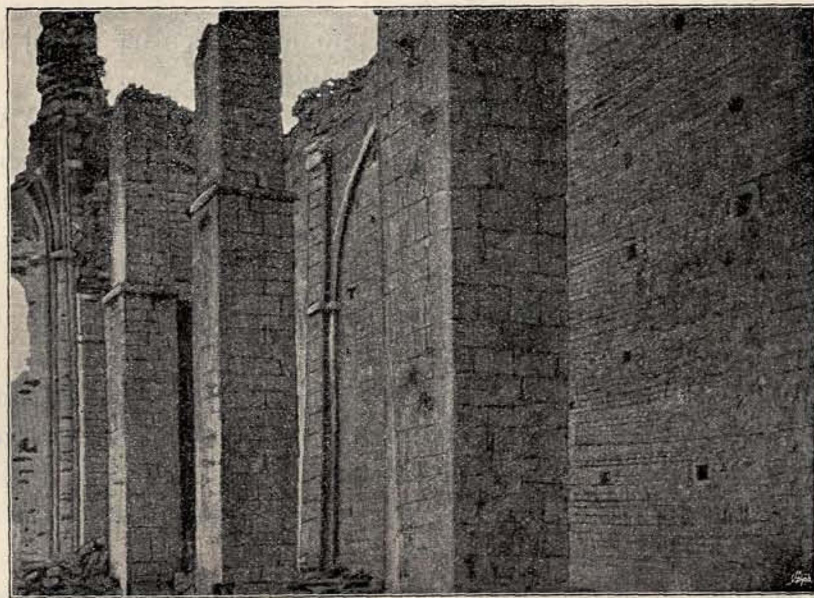
Kralj Milutin spominje nekog crkvenog velikodostojnika, opata Petra Dohne-a od Skadra svojim pomagačem pri gradnji.

Stariji jedan poznavalac odnošaja, skadarski biskup Franciscus Borci, veli u pismu od 16. januara 1790., upravljenom Giacomu Coletti-u u

Mletke, koji je nastavljao veliko djelo Isusovca Farlati-a o katoličkoj crkvi u Albaniji, da je širdžijska crkva najljepša u Albaniji.

Slika 4. Ruševina crkve u Širdžiju; pročelje.

Slika 5. Ruševina crkve u Širdžiju; unutrašnjost.

Gradnja nije izvedena od kakvog skupocjenog materijala, n. pr. mramora, već je od prosto tesanog kamena, u koji je naizmjence u slojevima uzidana cigla. To je bio način zidanja, značajan za sve gragjevine vizantinskih neimara.

Unutrašnjost podijeljena je u tri broda i završuje trima apsidama. Brodove dijele redovi četvorouglastih zidanih stupova, kojih je po tri u svakom redu. Naprotiv ovim stupovima u svakom su postraničnom zidu opet po tri stupa, te je tako zid razdijeljen na četiri polja. Lijevo se je pročelje već saronilo u rijeku, a tako isto i srednja apsida.

U prednjem pročelnom zidu crkve glavna su vrata, uz koja se nalaze već pomenuta dva natpisa. Nad vratima su dva visoka prozora na svod. Zidovi crkve bili su ukrašeni slikarijama, al su ove danas posve razorene; na nekim mjestima vide im se tek tragovi. Nekadašnje slikarije prevučene su krečom, pa i ova druga prevlaka bila je nekad slikarijama provigjena, što se danas raspoznaje u uglovima rečenih zidnih polja.

U unutrašnjosti crkve pokopavaju seljaci katolici iz Širča svoje mrtve. Po kazivanju seljaka izgleda, da pod crkvenim podom, koji se sada vidi, ima drugi od mozaika, na koji se kadikad nailazi pri pokopavanju.

Osobiti ukras tog spomenika jesu ogromne bukve, što ga okružuju; jedna je izbila u unutrašnjosti crkve u prednjem lijevom uglu.

Žaliti se mora, što će te zanimljive gragjevine ušljed jadnog stanja tamošnjih rijeka u nedalekom vremenu nestati. Tim više se mora žaliti njen raspad, što je ona ujedno svjedok jedne historičke istine, koja je do sad s mnogo strana zanijekana, naime, da je taj kraj sjeverne Albanije do duše pripadao neko vrijeme srpskoj državi, ali da se nije ni vjerom ni jezikom priljubio gospodarima, već vazda ostao katolički i arnautski.

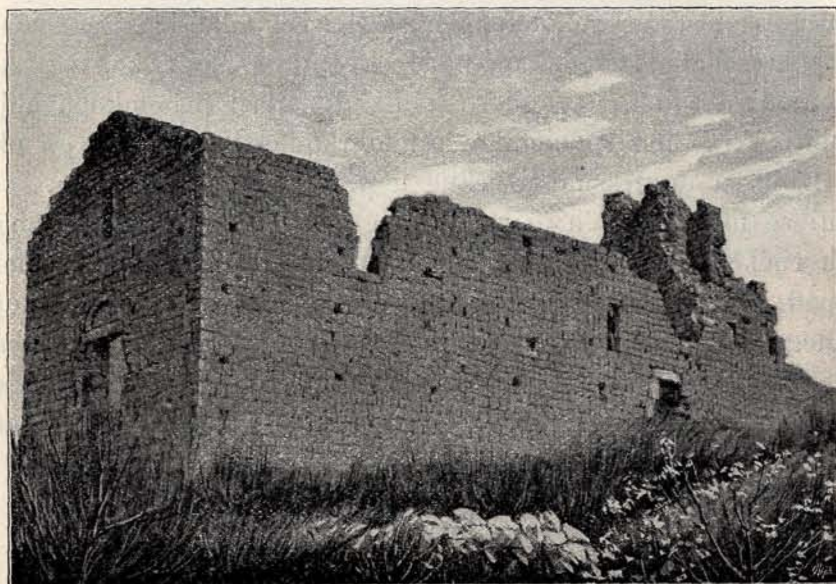
II. Crkve u Šasu.

Tri sata niže Skadra, u blizini sela Sveti Gjuragj, prima Bojana s desne strane malu pritočicu, koja otiče iz malenog jezera šaskog, što leži pô sata sjeverno od obale Bojane. I desnu i lijevu obalu jezera okružuju gorske kose, dok mu je gornji i dônji obalni kraj ravan. Gornji je kraj malena, močvarasta i vrlo nezdrava ravnica, u kojoj leži neznatno arnautsko selo Brinja. Po ovom selu prozvala se i gorska kosa na desnoj obali jezera „Mali Brinjs“; dobro je obrasla šumom i služila je prije Malisorima za zimsku ispašu. S lijeve strane jezera gorski je lanac gô i krševit. U onom dijelu ovog gorja, što se uzdiže nad gornjim krajem jezera, leže ruševine stare neke naseobine, koja se zvala Šas; ona je dala i jezeru ime. Latinska crkva nazivala je ovu varoš Svacia, a bilo je u njoj sjedište biskupsko.

Ime je danas prešlo na malo selo, što se prostrlo u dolini na onostranom podnožju gorskog lanca. Kroz tu dolinu vodi cesta iz Skadra u Bar. Stanovnici rečenog sela jesu muhamedanci; oni nazivaju ove ruševine „Kišat“, što će reći: „crkve“.

Stara varoš ležaše na vrhu brda. Imala je ulaz s podnožja brijega blizu obale jezera, a drugu kapiju na protivnoj strani, dakle sa strane današnjeg sela Šasa. Ispod ove druge kapije, na jednom zaravanku, još je jedna ruševina; nekadanja varoš imala je dakle gragjevina i izvan svojih bedema.

Ruševine održaše se vrlo slabo. Preostale zidine i razbacano gragjevno kamenje tako sliče gorskom kršu i stijenju, da motrilac nije u stanju da prosudi, kakovu je osnovu imao nekadanji biskupski grad. Seljaci pričaju da je grad sastojao jedino od crkava; to vele za to, što je svaka od sačuvanih do danas zidina s pročeljne strane izbočena u obliku apside.

Slika 6. Ruševina crkve u gornjem gradu Šasu; pogled s morske strane.

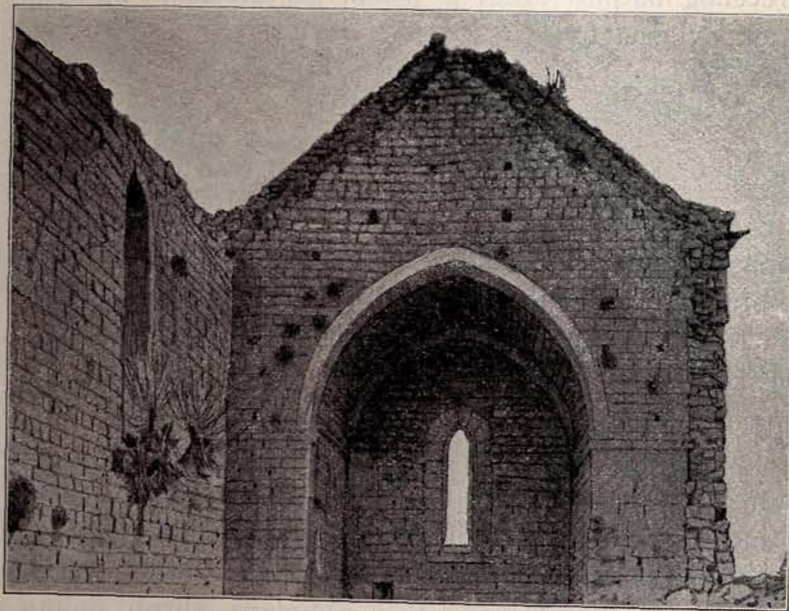
Od svih gragjevina na vrhu brijega najbolje je očuvana jedna crkva, što leži u blizini kapije, koja vodi u selo. Crkva leži na mjestu, gdje se gorska kosa uvaljuje; to je sredina grada, pa se otud grad uspinjao i na lijevo i na desno. Crkva ima dug četvorouglast brod, a nad apsidom uzdiže se zvonik. Takav položaj zvonika nije običan, jer se kod crkava uvijek tornjevi nalaze u pročelju. Od crkve sačuvana su samo četiri zida, a unutrašnjost puna je odronjenog kamenja i zarasla je šikarom. Ipak se može raspoznati, da je crkveni brod bio razdijeljen u dva odjela, prepratu (narthex) i unutrašnjost. Crkva vidi se iz prilične daljine; ona je najznamenitija tačka u svoj ruševini nekadanje varoši *(slika 6.)*.

Kada sa vrhunca brda pogješ prama današnjem selu Šasu, doći ćeš naprije na zaravanak, na kojem su tri ruševine, od kojih je jedna toliko

očuvana, da se može dovoljno prosuditi njen prvobitni oblik. To je bila crkva *(slika 7. i 8.)*. Ima duguljasto-četverouglasti oblik; apsida joj nije,

Slika 7. Ruševina crkve u dônjem gradu Šasu; pogled sa strane.

Slika 8. Unutrašnjost dônje crkve u Šasu.

kao inače u crkvama, zaokružena, već je četverokutno dozidana, natkrivena je svodom, te ima u stražnjem zidu dug, uzak prozor. Ovaj zid bio je freskama islikan, ali se ove danas ne mogu raspoznati.

Zid od desne strane porušen je, zid od lijeve strane ima prozor, sličan onomu u apsidi; i ovaj se zid odronjava.

Prednje pročelje svršava se trošiljastim zabatom (lastavicom); isti takav zabat je i nad apsidom. U prednjem je pročelnom zidu takogjer ulaz, nad kojim su smješteni jednostavni kameni uresi, te jedan dug, uzak prozor na svod.

Lijevo od ulaza umetnuta su tri mala, obična tesana kamena sa usječenim natpisima, koji se vrlo teško čitaju. Ponajbliži ulazu kamen pokazuje ove, lako vidljive znakove:

* QIE
SC
CVS BONE ME
MORIE ATMEO
CCLXII

Znakovi ti čitaju se ovako:

[Hic re]quiesc[it in pace Episcopus Mar]cus bone memorie A(nno) D(omini) Mile(simo) CCLXII.

U djelu Farlati-evom „Illyrium Sacrum", u kojemu su imenovani nekoji biskupi od Šasa ili Svacije, ne spominje se biskup Marko.

Kraj rečenog natpisa drugi je jedan, još oštećeniji; na njemu se mogu raspoznati tek ovi znakovi:

REO
PETRVSVIVO
TE DEVS
IT
EM

Dalje na lijevo uzidan je treći kamen, al mu je polovica odbijena, a pismena u preostaloj polovici nije moguće ustanoviti.

I ova su dva kamena nadgrobnici, po svoj prilici ili nekih biskupa ili drugih kakvih crkvenih dostojanstvenika.

Ko što je već spomenuto, leži krševiti gorski lanac, na kom bijaše podignuta stara varoš, megju jezerom i širokom dolinom, kroz koju vodi put iz Skadra u Bar. Dolinu tu nazivaju u Skadru „Anamalit". To je arnautsko ime, sastavljeno od dvije riječi, koje znače „rubovi gorja". Ako ćemo pravo, ovo je ime zajedničko za ono 10—12 sela, što se steru na podnožju cijelog gorskog lanca, koji sačinjava obrub doline s istočne strane. Na drugoj strani spušta se ta gorska kosa k jezeru, a stere se od brda Rumije do Taraboča, pa su na njezinim visovima i obroncima u mnogobrojnim uvalama rasijana sela predjela „Kraja" ili, kako bi mi rekli — Krajine.

Ne malo svi stanovnici Anamalita muhamedanske su vjere.

U ratu 1877. dospješe Crnogorci do sela Šasa, ali su stanovnici prije toga domove napustili; Crnogorci spale selo, te se odmah opet povrate u Bar.

Iz sela Šasa lijep je pogled na ove ruševine. Ponajprije pada u oči dônja ravan sa dobro očuvanom crkvinom; nad ovom vidi se gornja varoš; ozdô misliš da vidiš oko crkve bedeme, što dolazi od mnoštva drugih ruševina i od navaljanog kamenja. Na najvišem mjestu pak, nad gornjom varoši, uzdiže se ona crkva sa tornjem.

Stari Šas nije bio doduše kakova znamenita varoš, ali izgleda, da je bio bogat zbog svog povoljnog položaja izmegju Primorja i Skadra.

Današnje maleno i siromašno selo Šas, pa i prilike, što vladaju u cijeloj plodnoj dolini „Anamalit", kazuju nam, da je ta zemlja i kulturom i blagostanjem unatrag udarila.

III. Crkva u Rubigu.

Glavna rijeka pokrajine Miridita jeste Fandi; ona se združuje sa Mati-em od prilike tri sata više njegova ušća u Jadransko more. Podrugi

Slika 9. Ruševina crkve u Rubigu.

sat iznad ušća rijeki Fandi pritiče joj s desne strane gorski potok Rubig. Na mjestu, gdje Rubig uvire u rijeku Fandi, i to u lijevom kutu, uzdiže se osamljen gorski šiljak, na kojemu leži crkvica. To je stara crkva

rubička *(slika 9.)*. Narod je naziva „Šelbumit", što će reći: crkva Otkupitelja ili „Uzašašća".

Crkva je bez ikakovog ukrasa sagragjena u obliku duga četverokuta, uz koji je dozidana apsida u obliku polukruga, koja ima tri duguljasta prozora te je presvogjena polukružnim kubetom. Ova je apsida islikana znamenitim freskama. Razdijeljena je u tri polja; gornje polje pokriva svod, srednje prostor izmegju triju prozora, a dônje polje dônji dio zaokružene apside.

Slika u kubetu prikazuje Spasitelja na prijestolu, u lijevoj ruci drži evangjelje, desnu je podigao na blagoslov. Lijevo i desno od Spasitelja likovi su Majke Božje i sv. Ivana Preteče u uspravnom položaju. Megju Bogorodicom i prijestolem Spasiteljevim jedan je lik, koji po veličini siže jedva do koljena Isukrstova; taj lik prikazuje biskupa u ornatu, sa mitrom na glavi i pastoralom u ruci.

Tri glavne figure u ovoj slici označene su monogramima:

IHS XPS — MP ΘV — Θ ΙΩ Ο Δ ΠΡ

'Ιησοὺς Χρειστὸς. — Μητὲρ θεοῦ. — 'Ο ἅγιος 'Ιωάννης Πρόδρομος.

Srednje zidno polje razdijeljeno je trima prozorima u 4 odjelka. Ovdje je naslikano uvagjanje presvetog oltarskog sakramenta. U odjelcima lijevo i desno od srednjeg prozora prikazan je Spasitelj pod bogato ukrašenim nebom (baldahinom), kako stoji pred stolom; u lijevom odjelku vidimo kalež i pliticu (patenu) na stolu, a Spasitelj daruje hostiju. U desnom je odjelku plitica na stolu, a Spasitelj dijeli kalež. U postraničnim odjelcima vidimo po tri apostola, kako primaju svete Sakramente; nad njihovim glavama napisane su riječi Spasiteljeve; lijevo:

Accipite et manducate ex hoc omnes
Hoc est enim corpus meum.

Ova tri učenika jesu: sv. Šimun Caranaeus, sv. Luka i sv. Petar; desno:

Accipite et bibite ex eo omnes
Hic est enim calix sanguinis mei.

Na ovoj strani stoje tri učenika: sv. Matija, sv. Ivan ap. i evangelista te sv. Andrija.

Slike ove šestorice svetaca vide se do koljena; odjeveni su širokom naboranom odjećom sa svetokrugom oko glave. Svaka skupina svetaca prikazana je u jednakom položaju (stojeći) sa jednakim pokretom tijela.

U dônjem odjelku ukrašena je apsida sa sedam svetačkih poprsja do pasa; kraj svakog je uz svetokrug ispisano ime, a slova su izvedena u obliku, koji je običajan na bizantinskom novcu, na ime jedno slovo ispod drugog. Evo tih svetaca, počevši s lijeva.

1. S. Ihs. Osturi (Ivan Zlatoust), 2. Scs. Basilius, 3. Scs. nečitljivo, 4. nečitljivo, 5. Scs. Augustinus, 6. S. Astius (prvi biskup i mučenik drački), 7. S. Matthaeus.

Izgleda, da nema tačnih historičkih podataka o crkvici u Rubigu; toliko se ipak znade, da je ovdje postojalo odjelenje Benediktinskog reda, koji je imao mnoge samostane po sjevernoj Albaniji, kojima se danas jedva znade za ime. Tek se je u tamošnjeg naroda sačuvala uspomena na jedva vidljive ostatke nekadanjih crkava.

Dugo prije nego što Osmanlije osvojiše zemlju, nestalo je Benediktinskog reda iz Albanije, a zamijeni ga red Franjevaca. No ovi valjda nijesu bili dovoljno snažni da preuzmu sve manastire, te je tako propala većina opatija i konvenata. Srećom spada Rubig megju one, koji se održaše, te je i danas u rukama Franjevaca. U najnovije doba podignut je ovdje malen samostan, u kojem svoj novicijat svršavaju mladići, koji stupaju u franjevački red.

Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза.

Пише

др. **Људевит пл. Лоренц-Либурнау (Lorenz-Liburnau),**
кустос у ц. кр. природописном дворском музеју у Бечу.

Мој пријатељ кустос Отмар Рајзер (Reiser) походио је пригодом једне, у прољећу 1894. по наредби босанско-херцеговачког земаљског музеја у Грчку подузете знанствене експедиције, при којој су га пратили професор сарајевске техничке средње школе Иван Кнотек и препаратор Сантариус, острво Јуру (Joura, Giura) сјевероисточно од Еубоје (Euboea) из групе сјеверних Спорада, и острво Еримомилос (Еримо или Антимилос) сјеверозападно од Милоса у архипелу Циклада, па му је том приликом пошло за руком на оба та острва посматрати дивље козе, што ондје живе и са својим друговима неколико их поубијати, пак најпослије двије ухваћене козе набавити. Прикупљено је такођер више лубања од тих животиња. Убијени су ексемплари препарирани и у двије красне групе у сарајевском музеју смјештени, док су обје ухваћене, живе козе, једна са Јуре, друга са Еримомилоса нашле склониште у перивоју у Илиџама.

На једном излету у Босну у септембру 1895. упознао сам те разне репрезентанте грчке сисавачке фауне својим очима, те ме је Рајзер пригодице позвао, да поближе проучим лубање тих коза.

При испитивању материјала, спремљена ми у ту сврху у Беч, дошао сам до тог увјерења, да би одиста упутно било, заједно с тиме одмах и читаве животиње поредити, те и оне прилике на око узети, у којима се находе, ако хоћемо да дођемо до суда о сродности њиховој између себе и наспрам других, њима сличних облика дивљих и питомих коза.

Преузвишени господин ц. и кр. заједнички министар финанција, пл. Калај (Kállay), који толико занимања показује за научно испитивање балканских земаља, одредио ми је субвенцију у то име, да могу још једноћ путовати у Сарајево па онда на Ријеку, гдје сам у једну руку у друштву госп. Рајзера помније испитао козе са Јуре и Еримомилоса, него што то бијаше пригодом моје прве посјете, и

гдје сам у другу руку могао заједно с овима испоредити крдо дивљих коза са Крете у врту госп. Б. Уајтеда (Whitehead), у коме онда бијаше 16 глава.

Резултат тих штудија ево сам овдје прикупио, а знатна дијела у тој работи има кустос Рајзер (Reiser) у погледу назнака о нахођењу и начину живота, као и у погледу историчких података.

Ту су осим дивљих коза са Јуре и Еримомилоса описане и оне са Крете и из Азије поједининце по њиховим спољашним карактерима, за тим су приказана обиљежја њихових лубања, најпослије је разматрано, какова сродства може да буде између тих различитих облика дивљих коза у једну и домаћих коза у другу руку.

Дивље козе острва Јуре (Joura).

(Capra dorcas Reichenow.)

Др. А. Рајхенов (Reichenow) потање је описао једнога, по ентомологу Е. пл. Ерцену (Oertzen) зоолошкому врту у Берлину посланог двогодишњег дивљег јарца са Јуре у 3. свеску „Zoologische Jahrbücher“ и у слици приказао, те је козе те врсте означио именом *Capra dorcas*.

О тим козама са Јуре било је већ из пријашњих времена нешто оскудних вијести.

Већ др. К. С. Фидлер (Fiedler), кр. саксонски рударски повјереник, извјешћује у своме „Путу по свим крајевима краљевине Грчке у годинама 1834.—1837.“, II. дио, Липиска 1841. о нашем острву Јури (Jurapisi, Gerontia): „Има тамо множина подивљалих коза; острво има добру лўку и добре воде, те је обичајно боравиште гусара, којима ондје нико не смета...“ То дјело, које још много вијести доноси о нахођењу дивљих и подивљаних коза на разним другим грчким острвима, нијесам доселе нигдје нашао цитирано.

У дјелу „Expédition Scientifique de Morée“, св. II., Париз 1834. спомиње Вирле (Virlet) стр. 65. само: „Jaoura n'est habitée aujourd'hui que par les bergers, qui y conduisent les troupeaux des îles circonvoisines.“

Касније прича гроф von der Mühle 1844. у својим „Beiträge zur Ornis Griechenlands“: да је на реченом острву била множина једне врсте коза, које су тако дивље, да нападају неопрезног ловца па га обарају низа стијене, и од којих су год. 1839. онамо потиснути грчки војници за кратко вријеме око 20 комада дјеломице бајунетом поубијали.

Др. Ерхард (Erhard) описује за тим 1858. у дјелу „Fauna der Cycladen“ (стр. 35.) једног младог козорога са Јуре, кога је у прољећу 1856. добио по тадашњем конзулу у Сири дру Г. пл. Хану (Hahn).

Тој животињи била су тада тек три мјесеца по прилици. Из приказивања Ерхардових (стр. 39. и стр. 41., 42.), произлази, да је он тога козорога сматрао идентичним са *Capra aegagrus*, што međутим никако не стоји. Ерхард вели за то острво Јуру, да је оно једно од Строфада (Strophada)[1]), сјеверо-источно од Пепаратоса (Peparathos), те нема сумње, да је он ту мислио острво Јуру (и Gioura се пише) међу нашим Спорадама, стару Геронцију (Gerontia) за разлику од Цикладског (Cyklade) острва сјеверно од Сире, које се такођер зове Јура (стари Gyaros), на коме по његову казивању такођер има дивљих коза, које од човјека бјеже, па се само из пушке могу убити, али за које он мисли, да су то подивљале домаће козе, које су по дуготрајној подивљалости добиле сталну риђу длаку, него се у свако доба паре с питомим козама, које на оно острво догоне на пашу, па кад се улове, и саме се лако припитоме, а у другу се руку опет дапомице рекрутирају новим индивидима из нових стада, која се од времена до времена догоне на острво.

Т. де Хелдрајх (Heldreich) извјешћује 1878. по Ерхардову приказивању у „La Faune de Grèce“ (стр. 20., 21.) такођер о козама са острва „Gioure“ сјеверно од Еубоје, дакле наше Јуре. Али не ће бити право, што тај аутор острво идентификује с древним Полиајгос (Polyaigos), које ће прије бити данашње Пелагониси, које је југозападно украј Јуре. На Пелагониси живљаху, како Рајзер мисли, свакако прије и дивље козе, него пошто се онуда лакше пролази па и лакше лови, то се лако домислити, да су козе на томе острву рано истријебљене[2]).

То су биле оскудне вијести о козама са Јуре прије Рајхеновљевог описа. Иза овога спомињала се *Capra dorcas* у многим знанственим и популарним дјелима дјеломице с примједбом, да то ипак не ће бити првобитно дивља врста, него подивљала домаћа коза, на што ћу се ја свратити на крају свога приказивања.

Год. 1896. објелоданио је Рајзеров пратилац професор Кнотек у „Oesterreichische Forst- und Jagdzeitung“ под насловом „Jagdskizzen aus Griechenland“ жив приказ екскурзије на острво Јуру и осмодневног боравка на њему, који је готово посвема био намијењен лову на тамошње козе.

Из тога приказа најприје ћу да поновим занимљиве вијести о условима и начину живота наших коза, о чему се доселе ништа знало није;

---

[1]) Очевидно се ту поткрала замјена имена, за којом се касније и Рајхенов повео. Строфаде су мала скупина острва уз западну обалу Пелепонеза, јужно од Занта.

[2]) У осталом више се острва у старих звало „Polyaigos“.

исто ћу тако отуда узети њихов опис, који за то заврeђује нарочиту пажњу, јер се не оснива на појединим ексемпларима, већ на посматрању многих животиња у пуној слободи.

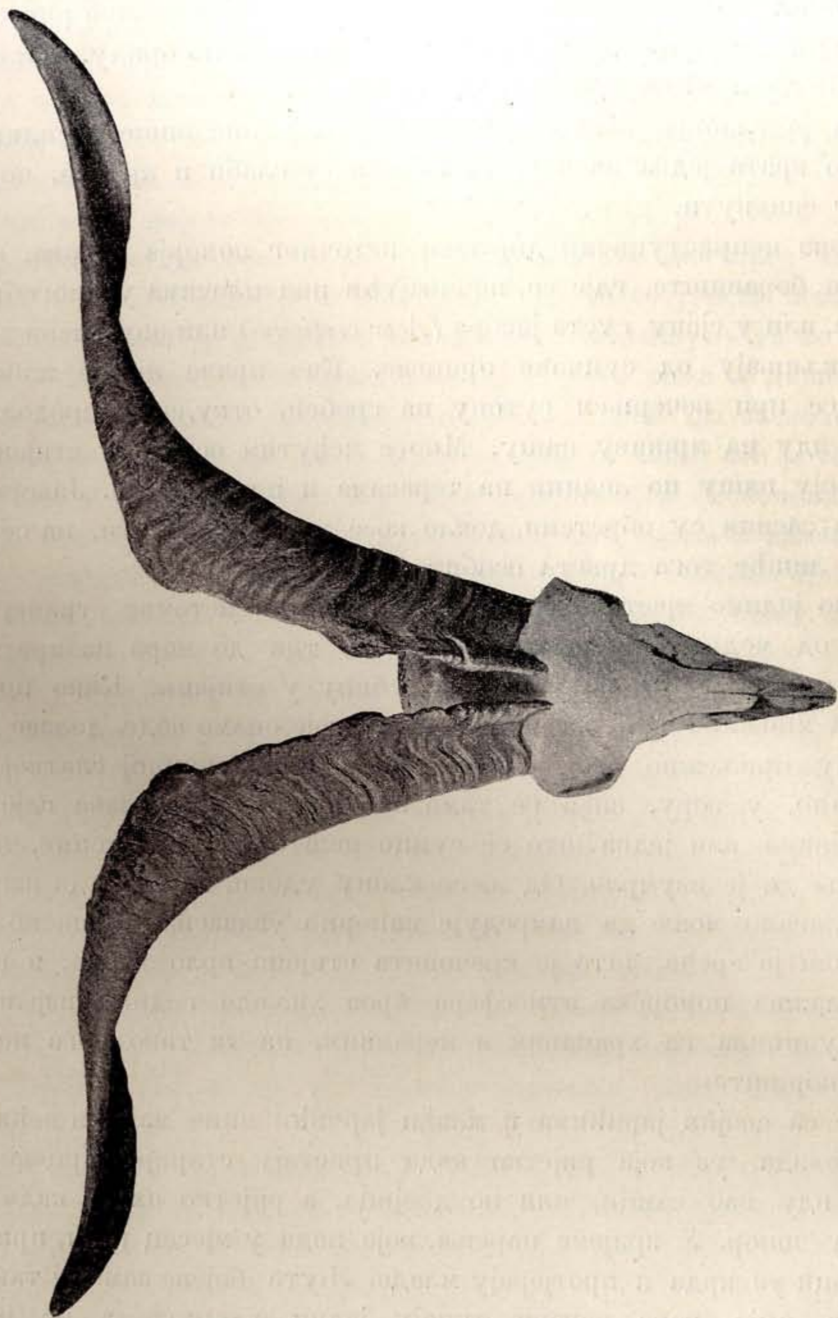
Кнотек вели:

„Као друго сјеверно острво између Спорада, пред којим је спрам сјевера само још мало, равно вулканско острво Псатура (Psathura), острво је Јура у главним цртежима истокрачни трокут, коме је висина готово три пута колик основница. Потоња, у коју је засјекла мала дра̏га, на јужној је страни. Камен, од кога је сачињено, јест вапненац. Јужни и западни, уједно најприступачнији дио спушта се као стрма, мањим и већим коритима испрекидана страна помало у море, док се дуж цијелог источног поморја простире оштар гребен од 300—400 *m* висине. Грозни понори и стијене од 100—200 *m*, које у виду тераса допиру до мора, небројене провалије и распуклине дају цијелом том крају карактер дивље романтике. Два успоредна повора, који се у средини одвајају, па се пружају сјеверозападним правцем, затварају уску долину са стрмим стијенама, док главна коса и сјевернији хрбат творе пространо поље с разваљеним хридовима, наслаганим једним над другим, на коме је оскудан гај од зимзеленог лужњака *(Quercus ilex)*. Други гај уз западну страну већином је посјечен. Неколицина између засјека, који се простиру наспрам мора, чине једине, истина опасне узлазе на гребен, а по множини мањих богаза и горостасних стијена са једва стопу широким старама само се неустрашив, поуздан успињач мучно може напријед да помиче. Колики су домаћи ловци овдје своју ловачку страст морали да плате животом!

То је завичај и задње прибјежиште дивљих коза *(Capra dorcas* Reichw.) на Спорадама, гдје су се одржале, заштићене од засједе људске. Само томе тешко приступачном земљишту имају да захвале што су живе. У древно доба проширене у великој множини свуда по Спорадама, како то доказује старо име садањег острва Пелагониси, „Polyaigos = многокозо“, које је оглашено било са свога обиља коза, морале су овдје као и на свим лако приступачним острвима узмакнути пред прогоном људским. Не ћемо погријешити, ако јурску, или — боље да рекнемо — спорадску козу уз безоарску будемо сматрали једним темељним обликом, од кога барем један дио наше домаће козе потјече.

Јарац је дивна животиња здепаста тијела на кратким ногама, узор снаге, спретности и опрезности. Главна му је длака интензивно жарка, као што то љети виђамо у млађих срна; како старији бива, тако се губи лијепа црвенкаста длака и уступа мјесто жуто-сиво-мркој, која таква излази тиме, што бијело на врху сивих све дуже бива. Та

је длака налик на љетну у дивокозе. Глава, густа и дуга брада, оштра јегуљаста црта, реп и једна оштро одвојена, на прсима проширена трака око кратког врата, црни су; исто тако предња страна

Слика 1.

предњих ногу, гдје је црнина прекинута голим жуљевима на кољенима и пруга дуж бокова, која се продужује на предњој страни стражњих ногу. Доња и нутарња страна ногу понешто је окерасто

жута. Големи, по странама згњетени, с предњим бридовима према унутрашњој страни косо постављени рогови савијени су у лӯк напрама отражњој и напрама спољашњој страни, при чему оштри, валовити предњи брид описује три четвртине шпирале. У мене има роговље од шестогодишњег јарца, дуго 63 *cm*, измјеривши га по бриду, при опсегу базе од 18 *cm* и 67 *cm* завоја (види *слику 1.)*.

Коза је слабија, знатно јаснија, црни је пӣс више расплинут, а трака око врата једва назначена. Рогови су слаби и кратки, понешто у натраг савинути.

Готово неприступачни дијелови источног поморја острва, стално су козама боравиште, гдје се, почивајући под плочама у многобројним пећинама, или у сјену густа јавора *(Acer creticum)* или зимзелена храста, дању заклањају од сунчане припеке. Као праве ноћне животиње успињу се при вечерњем сутону на гребен, откуда у продолине и понике иду на мршаву пашу. Многе међутим остају у стијенама и траже своју пашу по ледини на терасама и по богазима. Јаворови по стијенама сасвим су обрстени, докле козе могу дохватити, па се чини, да им је лишће тога дрвета особито драго.

Једно једино мјесто, од прилике у средини источне стране, сачињено је од модрог шкриљевца, из кога тик до мора извире врело, људском руком ухваћено у малу удубину у стијени. Како показује небројена множина врло изгажених стаза, које онамо воде, долазе дивље козе ноћу приљежно овој јединој, њима приступачној слаткој води. Веома рано, у зору, виђа се тамо амо још по која глава гдје стоји под стијенама, али једва што се сунце нешто на више успне, чини се острво као да је изумрло. Од жеге клону удови, од жеђи да изгориш, па само лагано може да напредује напорно узлазење и опасно успињање. Још је срећа, што је кречовита стијена врло тврда, и што је слана, влажна поморска атмосфера кроз хиљаде година изјела онај камен и учинила га храпавим и неравним, па ти тако нога не губи чврсто упориште.

Козе са својим јарићима и млађи јарчићи чине мања и већа крда до 20 комада, уз која ријетко када пристају старији јарцеви. Ови већином иду као самци, или по двојица, а ријетко их се када више састави у чопор. У вријеме парења, које пада у мјесец јуни, пристану стари јарци уз крда и протјерају младе. Љуте бојеве замећу такмаци; далеко се чује, како рогови лупају једни о друге, а не ријетко свршава се бој тиме, да се један од бораца стрмоглави у понор.

Брећа коза ојари у новембру једно, рјеђе по двоје јарића у какој, људској стопи већином неприступачној пећини. Нама сјеверним ловцима

невјеројатно звони вријеме јарења у новембру, али благо поднебље и размјерно обилата паша у кишно доба послије љетне суше прилике су, с којима се овдје мора рачунати. Слично налазимо у грчког сокола, *(Falco eleonorae)*, коме се млади легу у аугусту.

Већ иза једног или два дана иде младо, љепушно, весело, на игру и пусте скокове вазда готово јаре за матером по грозним оним богазима, која га најбрижније чува; истом кад наступи вријеме парења оставља га коза, која је у мају најдебља.

Вид им је најслабије развијен. Али за то им је слух и њух тако изванредно фин, да бих им ја у томе првенство дао пред дивокозом. Што се тиче опрезности и плашљивости, то се јурска коза свакако мјери с овом, али ју је далеко надмашила у пењању — та не би иначе коза била. Еластичности и снази њезиној у скокуваља се дивити. Треба је само једноћ видјети, на какве стијене она може да заскочи; малко само нека је гребенаста, да се једва и видјети може, већ је то за њене оштре папке доста потпоре и у најневјеројатнијим скоковима јури на висину, или се истом изгуби у дубљину као одроњен камен. Њену брзину испоређују домаћи летом птице, што је свакако мрве претјерано. Вазда знајући шта ће и куда ће, и нигда без главе, као дивокоза, када се затече, јури она на правцу, који једном узме, али затјеран у суплотак, не плаши се јарац човјека, и ако га ловац сукоби на правцу, којим је ударио на силу, стрмоглавиће га он у понор, ако му прије не пође за руком, смртно га згодити из пушке. То ће ваљда бити узрок мишљењу пл. Миле-а (Mühle): „Они су тако опаки, да нападају на ловца, па ако није опрезан, онда га низа стијену стрмоглаве.“ И ако преко рушевинских зараванака и мање распуклог земљишта брзо бјеже, то опет тако не јуре, као дивокоза (Gemse) у једнаким приликама; поједини су им скокови краћи.

Чопор, који се на миру помиче, из далека је, што се тиче длаке и кретања, тако сличан с љетном дивокозом, нарочито, ако у њему нема старих јарцева, да се човјек и нехотице мора питати, јесу ли козе или дивокозе.

Ма да дивља коза никако не трпи домаћу (данас од потоње има седам комада на острву), и ма да се вазда уклања оним мјестима, гдје је ова пасла, ипак се може распознати неколико бастарда по јаснијој длаци. Свакако су то потомци неке пребјегле домаће козе из пријашњег времена, наспрам које су дивљи јарцеви напустили своју одвратност. Још прије неколико година било их је 600—800 глава, а биће их и данас 200—250 глава на цијелом острву. Ма да их се сваке године доста поубија, ипак је расплод у грчким климатичким прили-

3*

кама врло добар, па је још далеко оно вријеме, када те дивљачи више не ће бити[1]). Ма да је лов по држави забрањен, острво је толико удаљено и уз то без надзора, да становници сусједног острва Хелиодромије (Халонесос) по вољи могу удешавати лов на дивљу козу. Па и не прође недјеља, када не би дошла по једна или више барки, тако да козама нема мировања. У извјесне дане у години удешавају се велике хајке, при којим судјелује готово укупно житељство Хелиодромије. Један дио ловаца посједне свеколике пријемете сјеверних гребена, други, разријешен у дугачак, наоружан хајкачки ланац, притисне сву дивљач уз сјеверни рт острва. Настријељане козе тргну натраг, али их дочекају хајкачки стријелци пуцњавом, па их опет напријед потјерају, док им не успије ускочити. Срећа су за козе скроз неваљале пушке — пушке на кремен или с перкусијом — у домаћих ловаца. Како ли су се дивили нашим експрес-штуцима! Осим човјека имају козе још великог душманина у једном пару орлова, који на некој неприступачној стијени сваке године гнијезде.

Жилава као свака кршевита дивљач, треба да је дивља коза добро погођена; ако не легне, онда је обично за ловца изгубљена, јер онамо, куда се она успне и угине, само он ријетко када може за њом да пође. И ја сам то на жалост морао искусити. Оригинално је причање пастирово: „Господине, ако ти кози одбијеш једну ногу, онда она на три ноге бјежи брже него прије, а ако јој одбијеш све четири, онда се она зубма држи за крњатке и тако се даље вуче!“

Ма да та дивљач, кад један пут сегне бјежати, на малим хридовитим шиљцима и избочцима по више секунада застане, прије него што ће даље срнути, то с погледом на земљиште, на коме се коза често изгуби или заклоњена даље бјежи, ипак често ваља пушку испалити у бијегу и на велику даљину. Домаћим, ономе крају вјештим ловцима већином пође за руком, да пришуљавши се тихо у својим опанцима, дивљач из шуљева и оштрих засјека на неколико корака убију. Нама, који не умијемо у опанцима онако вратоломно пузати, у нашим крупно шивеним „грисерима“ не бијаше могуће, да неоћућени онако близу припузамо. Често бијасмо задовољни, кад бисмо читаве главе прешли преко најопаснијих мјеста. Кад би доста времена било, онда би се за цијело исплатило чекање на пријеметима гребена и уз врела.

[1]) Та горе изречена нада канда се не ће испунити. По најновијим вијестима, што су Рајзеру приспјеле, дошли су на острво угљенари, који су посјекли храстове шуме, па су тиме дивљим козама узете и они не обилати услови њихове ексистенције. И то се мора узети, да угљенари у велике прогоне козе. Грчка би влада учинила заслужно дјело, кад би она оне храстове шуме, што су можда још преостале на Јури, учинила брањевином и козе донекле узела у заштиту.

Тежина јакога јарца досегне 55 *kg*, просјеком 35—45 *kg*. Ма да заудара по прчетини, опет ми је свакако дража та дивљетина, него она од дивокозе. Од младе је јаради месо тако слатко као срнетина. Кожа служи врло прозаичкој сврси: пастир је употребљује за похрањивање овчијег сира.

На острву Јури, гдје су прије обитавали грчки калуђери, којима се још зна траг у једној малој средовјекој згради на ступовима, не станује данас нико, пошто је гром поубијао све калуђере до једнога, који је много година у нашој пећини живио као пустињак. Један пастир из Скопелоса стекао је касније овдје право паше, а од седам година нашљедник му је један други, именом Пулиос Сурмајинис, мала, на сунцу огарена, жилава подоба лукавих очију, и његова мала дјевојчица; то су једини људски створови на острву, одсјечени од сваког саобраћаја с људма. Већ је одијело у тога човјека оригинално. Вунена кошуља и до кољена засукане ланене гаће покривају му тијело, голенице је обавио докољеницама од дивље козе, на ноге је обуо опанке, сашивене од коже с главе и врата дивље козе, а широкопер сламнат шешир штити га од жарких сунчаних зрака. За заштиту својих гаћа припрегао је кожу, разумије се, од дивље козе, која му је до корака разрезана, а свака је половица испод кољена привезана, тако да је то цијело налик на борачке хлаче при мензурама. Стара, рђава пушка с перкусијом и стара кожната торба с прахом и оловом, привезана о пасу, довршују му опрему. То је слика смионог, неустрашивог калауза, који козе потражи у њиховој кршевитој, дивљој пустоши и на кога смо положили сву своју наду[1]).

Ма да се већина коза одликује једнаком длаком, па се чини као чистокрвна, дивља врста, то се опет находе поједини ексемплари понешто различите или загаситије длаке, па се чини близу памети, да су то бастарди.“ —

Горе саопћеном приказу Кнотековом хоћу ја сада да додам опис појединих, по мени испитаних ексемплара и њихових индивидуалних обиљежја.

Од прилике три године стара коза *D*, коју сам ја у јесен (1895. и 1896.) видио у Илиџама, и која је још имала љетну длаку, била је, како је већ напоменуто, у свему попут дивокозе у љетној длаци црвенкасто смеђе-жута. Поједине длаке већином смеђе, на рту црне,

[1]) Пулиоса стигла је међутим, откако Рајзер и Кнотек бијаху ондје, двојака недаћа. Први пут му се, при неком вратоломном пењању одапела пушка, па га тане просвирило насред прса. Онаки окаљен, каки је, преболио је ту тешку рану. Одведоше га с Јуре, па га вргоше у тамницу, јер му се ушло у траг, да у велике потпомаже криомчаре.

међу њима поједине јасније бјелкасте длаке помијешане. По врату и затиоку чипће риђе, исто тако под грлом. Трбух, спољашња и унутрашња страна стегана нечисто крêм, исто тако на стражњој, односно унутрашњој страни почевши од чланака и кољена. Чело, хрбат од носа, нос, средина горњих устана, пруге од очију па до усних кутова, дуж хрпта почевши од затиока па до крста и репа црна. Троугласта, дугуљаста пјега изнад кољенâ црна, на њима попречном јасном пругом раздвојена од уздужне црне пруге на предњој страни ногу, која допиру до расцјепа папака. На стражњим ногама споља од кољена наспрам предње стране и отуда доље до расцјепа папака такођер црна. Врси ушију црни. Од висине рамена наспрам груди црно задахнуто, предња груд нагарена.

Стара коза *C*, у сарајевском музеју, којој је од прилике седам година *(табла I.)*, подудара се у главном у погледу длаке с козом у Илиџама, али је интензивније црвенкаста. Удара на њој у очи посве мала, црна, понешто крêмом промијешана брада. Отрага на стегну црнкаста пруга.

Јарчић *B* од 7—8 мјесеца по прилици у групи сарајевског музеја по укупној је длаци нарочито на горњој страни трупа и на отражњим стегнима више смеђе-сив, сличнији кози у Илиџама *(D)*; чело и хрбат од носа црнкасти, црна пруга од очију наспрам усних кутова повучена.

Крзно старог јарца *(E)* од 3—4 године с љетном длаком, по Рајзеровој потврди типичне масти, кога је госп. Константинидес из Скопелоса крајем новембра 1894. убио на Јури и послао сарајевском музеју. Овај га је даровао природописном дворском музеју у Бечу.

На горњој страни живо риђаст, по врату и са сваке стране дуж црне хрптене пруге врло мелиран бијелом и крêм-длаком, на плећима и наспрам отражњих стегана црном длаком. Лице црно, исто тако тјеме и затиок; образи смеђи, бијело и црно промијешани. Брада црна с множином бјелкастих длака. Трака око затиока и предња груд црна, исто су тако писане ноге, које су на унутрашњој и отражњој страни крêм, трбух такођер крêм. То је крзно врло слично бојом споменутој слици од Рајхенова, али на хрпту више заноси на жуто, него ова, а и на дôњој страни није тако интензивно црвенкасто.

Стари јарац *(A)* од четири године, убијен по професору Кнотеку и постављен у групи сарајевског музеја *(табла I.* на врху).

Тај ексемплар удара у очи дуж хрпта веома продуженом длаком, која је на предњој страни предњих стегана, на отражњим стегнима до близу кољена и нарочито кудрава. Мјестимице дуга длака, као и

неки знаци у масти могу се узети ко обиљежје, да та животиња није чисте крви, већ бастард једне типичне јурске козе с једном домаћом. Длакаје у главном крêм-боје, промијешана мрком и црном. Дôња је страна бјелкаста. Реп за двије трећине готово чисто бијел. Чело, цијели образ, брада, пруга дуж предње стране врата, цијела груд, широка трака на плећима и пруга дуж хрпта од исто таког затиока почевши црна. При крстима су у хрптеној прузи замијешане јасне длаке. Уздужна пруга на размеђу груди и трбуха црна и са крêм мелирана. Предња и спољашња страна ниже кољена црна, споља при чворовима на кољену и дуж предње стране предњих ногу до расцјепа папака, онда сприједа на спољашњој страни отражњих стегана до близу кољена црна, с поља преко кољена и дуж предње стране стражњих ногу такођер црна.

Сва три на крају споменута ексемплара из групе сарајевског музеја немају на ушима црних вршака, као коза у Илицама.

Када се прикупи боја јурских коза према разним добама живота и према годишњим добама, онда се може рећи, да је у млађих животиња љети длака у главном риђа, слично као у срне љетна длака, а у јарцева, када старији бивају, више мрка и све више бијелом промијешана. Поврх тога се у јарцева и зими бијела длака још више истиче, него љети. Козе своју длаку слабије мијењају. Црна се шара у њих и у младих мање истиче, него у старих јарцева; нарочито су загасите обрве од загаситога чела одвојене јасном пругом, којој међутим по мало све више и више црне длаке придолазе, тако да се у старих коза тек само још види слабо натукнута она јасна пруга, а у старих се јарцева посвема губи, те им образ буде посвема црн. Трака, која од хрпта прелази преко плећа и груди, те у јарцева буде интензивно црна и широка, у коза је већином само црно натукнута, а исто је таква и загасита линија на боковима и пруга на отражњим стегнима. Пруга дуж хрпта и загасити цртеж на ногама у оба је спола већ у младости јасније изражен. Врхови ушију гдјекад су црни, гдјекад остају мрки, црном длаком измијешани. У јарцева длака на затиоку и предњем дијелу хрпта наскоро дужа израсте, а касније и по прсима и предњим ногама буде готово као грива, а и на задњим стегнима знатно порасте. Брада у мужјака буде голема, женке су обично без браде, само ријетко кад имају кратку, малу браду, као онај ексемплар на нашој *табли I.* (слика с десне стране доље).

*

Хелдрајх извјешћује (о. мј. стр. 20.), да и на острву Самотраке дивље козе живе, а по Денфору (Danford) (о. мј. стр. 459.)

спомиње већ Варо (Varro, књ. II., дио 1.) те козе под именом „*Rotae*". У Атини сазнао је Рајзер по дру Криперу (Krüper), да таких и данас има по самотрачким планинама, које се уздижу до висине од 1600 *m*, па да су одонуд више пута живи и убијени експемплари донесени у Атину, који су длаком и роговима посве слични козама на Јури[1]).

У једном чланку о аустријским ископинама на Самотраки („Augsburger Allgemeine Zeitung", 1876., стр. 194.) спомиње Бендорф (Benndorf), да су се по Вару као знаменитост острва напомињане дивље козе до данашњега дана (1872./73.) одржале.

*

Надовезујући на тај опћенити опис коза на Јури морам сада споменути, да су у бечком дворском музеју два јарца, означена као бастарди између *Capra aegagrus* и домаће козе (пасмина није поближе назначена), који потјечу из менажерије у Schönbrunn-у. Једному *(F)* јесу $4^1/_2$ године, другоме *(G)* преко двије године. Оба су за чудо слична јарцу с Јуре *(A)* у сарајевском музеју, кога сам овдје описао и у слици приказао. Како се може разабрати, подударају се како продуженом длаком (зимска длака), затим бојом укупне длаке и загаситог писа, тако и у погледу облика рогова, па нам то даје знаменит знак за просуђивање јурских коза у погледу мјеста, које их иде у суставу.

*

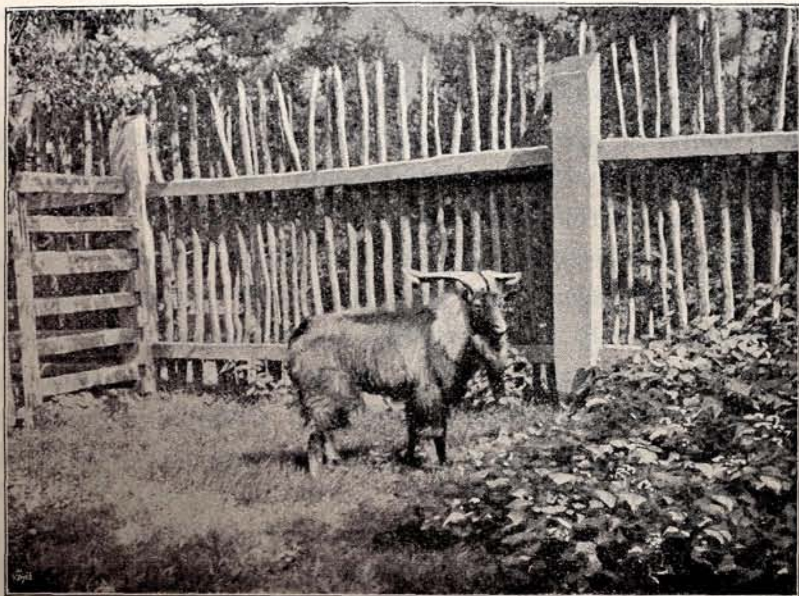
Још о једном другом јарцу да овдје прозборимо *(H)*.

Како веле, живио је он подивљао на острву Еримомилос, гдје га уловише пастири, а у Адаманту на Милосу набавио га је Рајзер, те га допремио у Илиџе, гдје и данас живи уз козу *(D)* с Јуре *(слика 2.)*.

Вели се, да је подобом врло сличан јарцевима с Јуре, само да је још нешто здепњастији, рогови су му истог облика као у дивљих јарцева на Јури. Него величином и бојом длаке разликује се од њих. У јесен год. 1895. и 1896., када сам га први пут видио, био је у свему сив као жељезо, по странама врата и трупа бијаше јасно нечисте крêм-боје, поједине длаке бијеле, према врху крêм, ртови већином црни, отуда укупни сиви дојам, вунаста длака на леђима јасно сива. Стражња страна предњих ногу од дôњег чланка почевши, стражње ноге на унутрашњој страни стегана и отрага од кољена па на ниже

[1]) Није дакле сасвим истинито, када Денфор (о. мј.) узима, да по Вару споменуте козе подобају врсти *Capra aegagrus*.

нешто загаситије драпове боје, трбух, скротум и бокови готово чисто бијели. Глава у свему црна, изнад очију и по образима са нешто крêм помијешана, уши с поља крêм без црних врхова. Брада, предњи врат и груд, широка хрптена пруга и реп, широка пруга око врата, гребен, побочна линија на размеђу између груди и трбуха, спољашна

Слика 2.

страна стегана црна. Длака дугачка и чупава, нарочито дуж хрпта, откуда се и поједине, до 20 *cm* дуге црне и мрке длаке као дувак спустише преко краћих длака низ бокове. Длаке на предњим и стражњим стегнима такођер веома продужене, црне, понешто смеђом, шамоа и крêм помијешане. Ноге сприједа посвема црне, само отрага бјелкасте. Реп црн с бијелим врхом.

Дивље козе острва Еримомилос.

(*Aegocerus pictus* Ehrhard.)

Фидлер (о. мј. стр. 449., 450.) приклања дивљим козама, које потјечу из времена Хелена са Антимила (Еримомилос) овај опширни опис: „Када се приближисмо средини острва, опазисмо тамошње дивље козе, али оне бијаху тако плашљиве, да сам их могао само на дурбин мотрити. Оне су мрке, имају велике, натраг узвинуте рогове, веће су него најјаче козе, те буду више него $1^1/_2$ пут теже од најтежих коза. Оне чине необичну пасмину, која се овдје одржала од најстаријих

времена, нигдје је више нема у свој Грчкој; јер на свим острвима, гдје се говори о дивљим козама, све су то само подивљале, које се слабо разликују од тамошњих стада, те међу њима има често посве једнаких. Иначе би кадшто Кандиоти долазили амо, да их убијају из својих диљки, које далеко носе. Нашао сам подаље, гдје се уз источну обалу дешава мала, отворена долина, више ханџаром одсјечених рогова и двије лубање. Ако се та дивља коза покаже као засебна специес, онда би је требало назвати *Capra graeca*. Ја сам предложио, нека се забрани, да се те козе убијају без особите дозволе, да се та пасмина, од које само још има двадесет и неколико комада, сасвим не истријеби. Те се козе љети морају задовољавати само морском водом уз оскудну пашу на сухим трахитским пољима."

Ту је форму козе онда и Ерхард 1858. описао у „Fauna der Cycladen" по једној мјешини, коју је добио 1854. (у мају садрта). Ерхард је нашао, да је она различита од азијске безоар-козе или од Пасенга *(Capra aegagrus)*, те ју је према тому означио нарочитим именом као *Aegoceros pictus*[1]). Као главне разлике наводи он, да су козе са Еримомилоса мање и да другчије намјештене рогове имају, него азијске безоар-козе.

Ерхардове изјаве о сродности његовога *Aegoceros pictus* нешто су непоуздане, али он најпослије долази до закључка, да је та коза различита од Пасенга, онда од кретске козе и од козе са Јуре, али да ће ове три потоње бити идентичне, те да дакле по његовој номенклатури све три припадају врсти *Aegoceros aegagrus*. Ерхардова козја мјешина била је, како он вели, од дорасле животиње, која је, судећи по наведеној дужини рогова и по аналогији с разним, по мени испитаним роговима, могла бити јарац од 3—4 године. Из Ерхардовог описа његовог *Aegoceros pictus* истичем овај навод:

„Дужина од губице па до накрај репа 5′ паришке мјере, репа 8″, рога иза завоја га измјеривши 18″, браде 6″ ушију 3″ 5‴. Висина у грби 2′, при крстима 25″. Подоба веома пружена са размјерно кратким ногама и кратком главом. — Длака на глави риђа, тјеме, чело, пруга преко очију, носног хрпта уз горње и дôње усне, брада, сасвим црни. Уши с поља изабел-жуте, изнутра жељезасто сиве. Затиљак и обје стране врата, горњи хрбат до репова коријена сиви, блиједи, т. ј. помијешане бијеле, изабел-жуте и жељезасто сиве длаке, с темељном лугастом длаком.

Спољашња страна предњих и стражњих ногу, стегна и бокови јасно су риђи. Врат и вôља сасвим црна, трбух и205 тртица бијела. При

[1]) Слика те козе, на коју се Ерхард стр. 35. позива, није никад објелодањена, исто тако као ни слика од јурске козе.

затиоку почиње $1^1/_2''$ широка, од продужене длаке образована, сасвим црна линија, која се простире уздуж цијеле хрптенице и преко крста до сасвим црног репа; преко плећа тече 3″ широка, црна попречна трака, која се на плећету и гњату разрјешава и мрку плоху, откуда се сасвим црна, широка линија простире дуж брида предњега гњата до расцјепа папака. Изнад т. зв. кољеновог carpusa — велик, го̑, рожаст жуљ. Друга широка црна трака почиње при кољену, и тече одвајајући бјелину трбуха од црвено-сивкастог бока, беспрекидно преко отражњих бутова дуж предњег брида стражњих ногу до расцјепа папака; најпослије долази изблијеђена трака од затке и губи се при тарзу. Унутрашња страна предњих и стражњих ногу бијело-жута. Копите велике, грубе, жељезасто сиве; у средини сваке копите по дужини јак жљебић. Рогови усправни, чине правилан кружни сегменат, отрага су тупокутно заокружени, сприједа бридасти са јако избоченим, неправилним рожним гужвама, нејасно попречно нагрешпани, жељезасто сиви. Брада врло густа и јака, напријед уперена, готово кудраста. Длака по крзну храпава и груба. — Име сам одабрао по врло лијепој, јако маркираној боји.“

Хелдрајх се у својој „Faune de la Grèce“ (стр. 19.) противи назору, да се Ерхардов *Aegoceros pictus* разликује од *Capra aegagrus,* па мисли, да козе са Еримомилоса исто тако као оне са Крете припадају тој врсти.

Прелазећи на оне екземпларе, што су у сарајевском музеју, и на припоћена ми по Рајзеру опажања са Еримомилоса, хтио бих понајприје истакнути, да на онога, на нашој *табли II.* насликаног, од прилике шестогодишњег јарца *(a)* уопће сасвим лијепо пристаје горе саопћени опис Ерхардов, тако да ми га не треба поближе карактерисати. Он је само мјестимице још гаравији, него Ерхардов јарац, који је очевидно био нешто млађи, па су и рогови у нашег јарца на крајевима понешто извинути, што Ерхард не спомиње. У другу руку истичемо и овдје велико подударање у укупној длаци са старим јарцем са Јуре, насликаним на *табли I.,* од кога се додуше обликом рогова и дужином длаке одиста очито разликује. По Рајзерову казивању ваља га означити типичним екземпларом старих јарцева са Еримомилоса. Он је видио још око 5—6 глава јарцева пригодом свога боравка на острву, једнаке длаке и на крају понешто извинутих рогова. Ја тај комад нијесам видио на своје очи, јер је истом године 1897. приспио у сарајевски музеј. Настријелио га је маркиз Иврea у јануару те године и уловио га, па је имао жив да буде допремљен у Сарајево, него је већ при крају свога пута у Мостару угинуо. Има, дакако, зимску длаку.

Јарац *(b)* на *табли II.* (доље с лијеве стране) по прилици је од $2^1/_2$ године, те бојом подоба јарцевима истог доба у љетној длаци са острва Јуре, него су рогови на крајевима тек још слабо извинути. — Горњи је хрбат блиједо сив, поједине су длаке смеђе и изабеласто жуте с гаравим врпцима. Јасних длака напрама кичми има све то више. Плеће и стегно претежно је риђе, во̑ља јасне кре̑м-боје; предњи врат и предња груд претежно црна, помијешана с кре̑мом. Трбух, унутрашња страна предњих и стражњих стегана жућкасто-бијела, исто тако скротум. Изнад жуљева предњих ногу жуто-бијела пјега. Трака на затиоку 2—3 *cm* широка, црна. При плећима вуче се преко предњег стегна црна пјега, која је наспрам нутарње стране доље као одсјечена. Предње су ноге испод кољена јасне шамоа-боје, сприједа имају црну траку, која допире до расцјепа папака. На размеђу трбуха и груди загасита, гарава пруга. Исто се таква пруга вуче с приједа од слабина на спољашњој страни отражњих стегана на предњој страни стражњих ногу доље до расцјепа папака, те према до̑њем крају и даље бива посве црна, на кољенима с поља има по једну црну пјегу. Пруга дуж хрпта до реповог коријена и сам реп посве црн.

Коза *(c)* на *табли II.* (доље с десне стране) показује много сличности с козом са Јуре *(C)*, длака јој је у главном такођер црвенкасто-жуто-смеђа, само још за један тон јаснија, на горњем хрпту више једномањаста, исто тако на плећима и предњим стегнима. Од чела па до носног хрпта гарава пруга, исто таква од очију до горњих усана, линија дуж хрпта истом при насаду врата почињући, наспрам реповог се коријена простирући и као и реп црна. Ноге црно писане као у јарца *(b)*. Трака око плећа и побочна линија једва назначена. На предњој груди само кратка, црна пруга. Во̑ља, предњи врат, као и цијела до̑ња страна и унутрашња страна стегана јасне кре̑м-боје. Та је коза без браде, очевидно је млађа, него коза с Јуре.

По Рајзеровом казивању козе су на Еримомилосу мање једнаког обличја, него оне са Јуре, пошто међу њима има много више бастарда. Он пише:

„Осим риђих има и јасно-шамоа и црних, као она неколицина са Јуре, које се такођер сматрају бастардима. Ови су јаснији ексемплари при томе и далеко најјачи, имају велике, дјеломице горостасне рогове, које у велике нагињу творби чворова. Неоспорни су бастарди или можда подивљале домаће козе, које су се посвема прибиле уз дивље козе, ове животиње, које смо више пута виђели: једна посвема црна, слаба коза незнатних рогова, онда једна посвема јасна од прилике такве длаке, као у козе *Capra ibex,* без сваког црног пи̑са, и једна

риђа с великим бијелим пјегама на груди прама лијевој страни. Маркиз Иврea извијестио је, да је он ону црну козу, као и ону риђу с бијелим пјегама још зими 1896./97. видио међу осталим дивљим козама. И госп. Б. Уајтед, који се узалуд трудио, да на Антимилосу поубија коза, приповиједао је о та два ексемплара абнормалне боје. Сполни спој и јарење наступају за мјесец касније него на Јури, наиме први средином августа, потоње у јануару.“

О боравку и начину живота тих коза вадим из једног извјештаја Рајзеровог у главном ово:

„Карактер Еримомилоса посве је различит од онога три пута по прилици већег острва Јуре. Еримомилос (данашњи Грци познају само то име) вулканског је постања, те оно жарко, љубичасто и модро вулканско камење, врста андесита, врло се споро троши и чини нешто хумуса, тако да по њему само на ријетко расту бодљикаве траве, па једва десетак смокава и дивље маслине могу за невољу да животаре. Три пута је острво претражено, па су се на њему поглавито само ове растлине могле наћи: *Critmum maritimum, Poterium spinosum, Teucrium graecum, Centaurea spinosa, Rhamnus oleoides.* (По одређењу госп. дра Е. пл. Халачија (Halacsy).

Укупно лице оних голијети сјећа на наше планине изнад међе дрвља. Творба је хридова веома необична, бизарна; љуштурасте удубине, на облик суфлеровог заклона издубљени шуљеви уз стијене, па и овеће пећине козе радо бирају за своја заклоништа и почивалишта. Најомиљенија заклоништа тих коза находе се на окомитим острминама и у дубоким, рушевином засутим засјецима на сјеверној и западној страни острва; док је једино пристаниште на источнј страни. Осим у нада све занимљивом, кишницом напуњеном кратеру, пра̀во на врху, од кога су древни Грци удесили базен, ограђен тесаним камењем, нема на Еримомилосу слатке воде, али за то близу мора има више врела с извор-водом, којима козе радо и често долазе. Онај у базен претворени кратер на врху покривен је неком врстом потамогетона; вели се, да је врло дубок, а има у њему изврсна, питка вода, која све птице из околице привлачи.

На острву осим дивљих коза сада само још живе питоме овце. Пред више година било је ондје и домаћих коза, али су ове побјегле, па их махом морадоше из пушке поубијати. Познаваоци прилика на острву од 35 су година пастир Ђорђе Вихос пак месар и ловац Бредо̣логос, Крећанин у Адамантосу, који је пред више времена због више политичких убистава морао побјећи из своје домовине. — Него овај потоњи, бодра људина и страствен ловац, не умије да се

вере по хридовима, док насупрот стари Вихос умије да козе потражи у њиховим заклоништима.

По Вихосову казивању бијаше прије десет година по прилици око 600—700 глава коза, па их се могло наћи у сваком крају острва; сад их он сасвим право рачуна 70—80 глава."

Ерхард јавља, да су се те козе већ у његово доба (1854.) само још појединце виђале, док су се по казивању житеља на Милосу неколико деценија прије тога находила стада од 10—15 глава.

Др. Крипер у Атени изрекао је наспрам Рајзера мнијење, да су те козе ваљда прије једно 500 година уведене из Крете, пошто од првога стољећа по Христу више пута бијаше насељавања са Крете.

Број коза смањио се по Рајзерову мишљењу нарочито за то толико на Еримомилосу, јер су их сами житељи Еримомилоса ловили и убијали. Године 1876. одаслао је свеучилишни музеј у Атени препаратора Реберга (Rehberg) на острво, који је тамо уз велике потешкоће убио једнога старога јарца, који се сада налази у музеју у Атени (Хелдрајх о. мј. стр. 19. по Рајзеровом извјештају). Хелдрајх каже, да је он увјерен о идентичности те форме с оном на Крети.

Од странаца само су више Енглеза од посаде за крстарења ратних бродова 1892. и 1893. онуда удешавали велике ловове. Прве године убијено је у један дан 12 коза и уловљено једно јаре, један веома велик јарац остао је лежећи на једном неприступачном мјесту. Свима козама помно згулише кожу, па је понесоше. Касније Енглези имадоше штокаких неугодности, јер нијесу имали ловачке дозволе. — Те ће козе за 10—12 година стално поизумирати, ако не добију издашне заштите, пошто је лако по оном малом острву у лову проћи свуд унакрст. — Маркиз Ивреа јавио је Рајзеру, да се опажа, како су од год. 1894. опет пошле на мање.

Рајзер о томе лову саопћује ово што слиједи:

„Најбоља ловачка метода, нарочито зими, када се козе врло ниско спуштају, јест озгор с копна и оздо̑ с мора у барци. Ову врсту лова љети врло често помета жестока бура, јер кад она стане дувати, онда не помажу ни весла ни једра.

Па како још нема ваљаних ловачких паса, то се у онаким приликама лов само може ограничити на хајку и на ухођење по трагу, односно на изненадно нахрупљивање на козе по стијенама или при дну стијена. Још се није покушало чекати их на напојишту, и биће, да је то врло непоуздано.

Када је допуштао вјетар и вода, онда смо реченим начином ловили с мора и с копна, а иначе бисмо само излазили на ухођење по трагу.

Моје тане, кад сам га испалио на 200 корака, добро је схватило: јарац од двије и по̄ године пао је, па се онда силно ногама стао бацати, док се најпослије не скотрља у понор, откуда га Сантариус и Вихов с много муке и натеге готово неозлеђена довукоше.

По казивању у Адамантосу на Милосу настањених Крећана има на разним мјестима на Крети још веома много коза, које су бојом посве сличне онима на Антимилосу, али имаду виткије и веће, не спрам спољашње стране извинуте рогове.“

Како је на почетку тога одсјека речено, испоредио је Ерхард дивље козе на Еримомилосу с онима на Јури, Крети и у Азији, па је ове три задње поставио оној првој насупрот. Ја бих то испоређивање поновио, па ћу овдје за то у кратко још проговоритити о дивљим козама на Крети и у Азији.

Дивље козе на Крети.

(Capra cretensis Brisson.)

Да на Крети има дивља коза, то се зна већ из старог доба. Већ их спомињу Аристотел и Цицеро, а бајка о кози Амалтеја (Amaltheia), која је на Крети дојила Зевса, пошто га је мати му Реа (Rhea) онамо донијела, да га сачува од засједа оца му Кроноса, пада паче у митичка времена.

Разне антикне скулптуре, а нарочито новци са Крете, приказују козу на Иди у карактеристичној подоби, која се и данас јасно распознаје (О. Келер [Keller]: „Thiere des klassischen Alterthums“. Innsbruck, 1887.).

Старији извјештај о тој врсти козе находимо у дјелу од Белона ди Ман (Belon du Mans): „Les Observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouuées en Grece, Asie etc.“ Paris 1554. 4°. Стр. 14. Дио XIII.: „D'une espece de Bouc saulvage frequent en Crete que les François nomment un Bouc estein.“ Белон ту јавља, да су јариће често ловили, по домаћим козама одгојили и упитомили, а на старе животиње да су лов чинили стријелом. Опис се посвема подудара, а придана је и слика, која приказује старог јарца велике браде и силних рогова, али су ови више налик на рогове алпинског козорога *(C. ibex)* како у погледу завоја, тако и у погледу чворова.

Брисон („Regne animal“, 1756., стр. 73.) једини ју је означио горњим латинским именом *Capra cretensis.* Већина аутора сматра је идентичном с безоар-козом западне Азије *(Capra aegagrus),* тако Ерхард, Бленфор, Денфор и т. д. Потоњи аутор износи у своме

саставку: „Notes on the Wild Goat *Capra aegagrus* Gm.“ (P. Z. S. 1875., стр. 458.—468.) многобројне цитате о кретским козама. Него тек нас је Склетер (Sclater) поближе упознао шпецијално с том врсти козе, који је уз кратке биљешке о њима још двије слике објелоданио.

Понајприје Склетер (P. Z. S. 1872.: „On animal in the Society's Gardens“, стр. 689., дио 58.) под Ерхардовим именом *Capra picta* — доноси слику кретске козе, која је 1871. доспјела у врт зоолошког друштва у Лондону, и коју он пригодом свог првог извјештаја о њеном доласку (P. Z. S., 1871., стр. 627.) није ни назвао био, доказ, да није био на чисту о томе, којој она врсти припада, па да се о њој за онда слабо шта поуздано знало. Него она слика ту животињу, како могу судити по више ексемплара, које сам видио, не приказује у нормалној боји, некуда је необично загасита, па ако је слика подобала оригиналу, онда се може узети, да је дотична коза била необично загасит, меланотички ексемплар, или можда не посве чисте крви, што такођер ласно може бити, пошто се козе на Крети гласом више извјештаја пригодице мијешају с домаћим козама. (Види између осталих Ерхард, стр. 38.)

У даљој једној биљешки (P. Z. S., 1874., стр. 89., 90.) означује Склетер кретску козу као *Capra aegagrus,* изричући при том већ увјерење, да је она идентична с дивљом козом западне Азије. Једна још каснија публикација „Remarks on various Species of wild goots“ (P. Z. S., 1886., стр. 315., дио 31.) од истог аутора доноси слику од прилике 5-годишњег јарца са Крете, за кога се може све о све рећи, да је типичне длаке (по свој прилици зимске). Склетер примјећује том пригодом, да по његову мнијењу не може бити сумње о томе, да домаће козе поглавито потјечу од *Capra aegagrus,* али можда с каквом примјесом од коза других врста из различитих крајева. То је назор, који је већ прије тога поновно изречен, па је од онда опћенито проширен и на који ћу се касније још свратити.

Никако не стоји, што Блазиус („Naturgeschichte der Säugethiere Deutschlands und der angrenzenden Länder von Mitteleuropa“, 1857., стр. 483.) козе са Крете, Антимилоса и Јуре означује равним онима из сјевероисточне Африке као *Capra beden.* Исто је тако криво, што Рекли (Reclus) у својој „Nouvelle Géographie universelle“, Paris 1875., стр. 103. тврди, да се *Capra caucasica!* находи на Крети и Антимилосу.

Ја ћу сада описати кретске козе по разним ексемпларима разнога доба, које сам са̂м имао прилике видјети, па ћу тај опис попунити вијестима, које сам с других страна добио о дивљим козама.

Понајприје да споменем онај чопор, што сам га у јесен 1896. видио на Ријеци и што га госп. Б. Уајтед држи у једној огради у врту свога оца.

У њему онда бијаше 16 комада, који су још имали љетну длаку. Међу њима бијаху 3 јарца у четвртој години, неколико исто тако старих коза, и онда више младих коза разнога спола, све до јарића од 5 мјесеци. Чинило се, да се те животиње веома добро находе, што се могло судити по томе, како бијаху живе и гојне. Старији јарцеви бијаху при томе врло питоми, пуштали су да их се дотакне, могло их се без особита отпора мјерити, док су козе и млађи јарчићи били врло плашљиви. Веома су велику снагу те козе показивале у скоку, а поједине би по неколико пута прескочиле високу ограду. У јесен 1897. даровао је госп. Уајтед 2 своје козе царској менажерији у Schönbrunn-у, гдје су одмах по своме доласку добиле мјесто с оградом три метра високом. Чувар хтједе те животиње, пошто их је лијепо удомио, саме себи препустити, али једва што је био отишао из њихове ограде, опази он одједноћ, гдје онај јарац од двије и по године, који такођер бијаше веома питом и привржен, путем за њиме трчи; он је у једном трку прескочио ону високу ограду, и то тако лако, да чувар ни чуо није.

Четверогодишњи јарцеви на Ријеци имали су риђу темељну длаку (као дивокозе љети), о врату више, на трупу мање бијелом длаком измијешану; лице посве црно, само изнад свакога ока јасна пјега; окрајци усана такођер црни, с уском, јасном пругом на горњим уснама са сваке стране близу усних кутова; брада црна, страга понешто бијелом длаком измијешана, врло густа, равно спуштена, дуга. Затиљак црн с бијелом длаком измијешан; пруга дуж леђа посве црна; трака преко плећа и предњег врата црна с бијелом примјесом. Предња груд такођер црна, отуда се загасита трака између предњих ногу простире наспрам отражњег краја; побочна пруга и кичма црно измијешана. Предње ноге крем-боје, сприједа с црном, изнад кољена прекинутом уздужном пругом; стражње ноге такођер крем-боје, с извањске стране на гљежну за скок црна попречна трака, с приједа загасита уздужна пруга, Доња страна бјелкасто крем-боје, исто тако плоха, која је по странама при стегнима нејасном загаситом пругом ограничена.

Лијепо завинулим роговима не бијаху крајеви извинути, него канда некуда више нагињаху зближити се. У ријечких екземплара рогови веома расту; госп. Уајтед мисли паче, више него у дивљих екземплара.

Главна боја двогодишњих јараца бијаше готово посве риђа, само са сваке стране пруге дуж хрпта и о врату понешто с бијелом длаком

помијешана; чело и хрбат од носа црн, јасном траком одвојен од црне пруге, која тече од очију до усних углова. Окрајци усана сприједа понешто бјелкасти, у средини црни, са страна мелирани. Брада црна, од прилике 6 *cm* дуга. Затиљак, трака преко плећа, предњи врат, прса и побочна линија више мање јасно загасито мелирана, само пруга дуж леђа посве црна. Предње и стражње ноге као у старијих јарцева писана, а дōња страна као у овиx крēм-боје.

У још млађих јарцева бијаше длака све о све јаснија, загасите траке и пруге још нејасније, више са шамоа измијешане, осим ногу, које су биле налик писане као у старијих животиња.

Козе у четвртој години живота бијаху риђе, али нешто јасније него четверогодишњи јарцеви. Чело и хрбат од носа црн, исто тако пруга над очима; између оба јаснија трака. Усне у средини црне, по странама мелиране. Затиљак, предњи врат и груд црна и шамоа мелирана, дакле нејасно писана, побочне линије слабо натукнуте, траке преко плећа нема никако; пруга дуж леђа црна, не допире посвема до реповог коријена. Предње и стражње ноге готово тако загасито писане као у јарцева.

Млађе козе бијаху у свему што млађе то јасније и мање разговјетно писане, само ноге готово тако загасите, као у одраслих.

Види се дакле, да риђа длака у тих коза, како старије бивају, понајприје бива нешто загаситија, засићенија, а послије да се више измијеша са длаком јасно крēм-боје и бијеле, нарочито с обје стране врата, и да у исто вријеме све више излази загасито писана.

Примјеса бијеле длаке уз риђу главну боју не показује се међутим у јарцева само кад бивају старији, него и у зимској длаци, и то, како ми госп. Уајтед бијаше пријазан саопћити, још и више, тако да већ и трогодишњи јарцеви зими излазе готово посвема бијели, још више него по Склетеру (Sclater) насликани јарац (P. Z. S., 1886.), на којој бјелини се онда тим више истиче таман пиc. Зими буду длаке насред хрпта врло дуге, и ако не толике, колике су у дивокоза.

У коза је разлика у боји љети и зими врло малена, она у то годишње доба све о све буде нешто загаситија.

Та мијена у боји бива у јесен прије парења, те је на почетку парења у новембру готово довршена. У прољећу мијењање у главном наступа доста касно, оно почиње у јуну, а доврши се тек касно у јулу.

Вријеме парења наступа на Ријеци, као и у коза на самој Крети, у новембру; а јаре се тамо и амо једнаким начином почетком мјесеца маја. То је на Ријеци кроз четири године редовно тако бивало.

По Уајтедову казивању лове Крећани козе поглавито зими, и то хајком; при томе се и млади хватају у снијегу.

Осим оних коза на Ријеци имао сам још прилике испоређивати ове ексемпларе са Крете, од којих у кратко назначујем укупни колорит, при чему не спомињем пис, који у главном остаје једнак.

Оба овдје споменута, по Уајтеду царској менажерији дарована ексемплара била су течајем прошле зиме (1897./98.) у свему прилично сличне длаке, смеђе с црном измијешане; двије и по годишњи јарац горе на хрпту са нешто замијешане бијеле длаке, од прилике петогодишња коза више подједнако гараво мрка.

У збирци дворског музеја чувају се:

Јарац, 6 до 7 година (Schönbrunn, 14. маја 1887.), зимска длака, сива, бијела, само на отражњим стегнима понешто жућкасто смеђа.

Јарац, 4 године (Schönbrunn, 23. маја 1891.), зимска длака, бијела, кроз коју понешто крем-боја провирује, на предњим и задњим стегнима жуто-смеђа.

Јарац, 3-годишњак (Schönbrunn, март 1889.), зимска длака, труп бијел са примијешаном riђом длаком, врат по странама готово посве бијел, предња и задња стегна јако жуто-смеђа.

Јарац, $4^1/_2$ године (Schönbrunn, 18. октобра 1897.), љетна длака, риђа, понешто сиво мелирана.

Јарац, 4 године (у прољећу на Крети убијен), длака за времена мијене, риђа, мјестимице зимска длака сиво-смеђа.

Коза *(γ)* по казивању 19 година стара (Schönbrunn, 26. јануара 1880.), надјевена, риђа, много црно мелирана — с маленом брадом(!).

Коза *(δ)*, од прилике 7 година стара (Schönbrunn, 5. септембра 1870.), надјевена, риђа са много црним длакама помијешана, с малом брадом (!).

Коза, стара (Schönbrunn, фебруар 1889., I., 5.), зимска мјешина, сиво-смеђа.

Коза, млада (Schönbrunn, март 1889.), зимска мјешина, сиво-смеђа.

Коза (Schönbrunn, април 1889.), зимска мјешина, риђа, с много примјешане црне длаке.

Дивља коза у малој Азији.

Capra aegagrus Gmelin.

Ова, обично као безоар-коза позната врста најприје је названа по Гмелину („Syst. Nat.“, I., 1788.) *Capra aegagrus.* Она међутим није проширена само по планинама Мале Азије, већ и по Кавказу источно још даље преко Персије до Белуџистана и прама западном Синду. Бекстен (Buxton) је напомиње и у Афганистану.

Међа је њену нахођењу према сјеверу у једну руку у великом Кавказу, гдје се находи само мјестимице, тако у источном му дијелу (Дагестан), док је на јерменској височини, у т. зв. Малом Кавказу још има множина (Склатер: „Note on the wild Goots of the Caucasus“. P. Z. S., 1887., стр. 552., 553.); у другу руку казује се, да је у Белуџистану нема даље на сјевер или на сјевероисток од Боланског кланца и Кете (Quetta) (P. Z. S., 1882., стр. 234. и Бленфор: „Fauna of Brit. India“, 1888.—1891., стр. 503.).

Од Ц. Г. Денфора имамо потанко сложене извјештаје пријашњих аутора с приданим сопственим посматрањем у споменутој већ прије радњи (P. Z. S., 1875., стр. 458.—468.).

Драгоцјен прилог за познавање живота и лова безоар-козе или пасенга, како се *Capra aegagrus* назива, имамо од ботаничара Т. Кочија у „Schriften des Zoolog.-bot. Vereines in Wien“, 1854., стр. 201. до 210., под насловом „Der Steinbock im südwestlichen Asien“ *(Aegoceros aegagros* Wagn.).

Е. Норт Бекстен (North Buxton) („Short Stalks. With numerous illustrations“. London 1892.) описује угодним начином лов на пасенга, „the father of all the Goats“, на кога је лов ловио на Мајмун-Дагу (Maimun Dagh) код Шардока (Chardok) и близу Сунт-Дага, те нам га вјешто описује. Из тога и других описа слиједи, да се безоар-коза с крећанском највише подудара, длака јој је иста и мијења се као и у ове, по годинама и по годишњим добама.

Само су азијске козе на сваки начин веће и јаче од крећанских, а у јарцева су још пуно горостаснији рогови.

То се предочује испоређивањем мјера у различитих, овдје обрађиваних коза, које су ниже доље у једној табели средане. Крајеви рогова конвергирају у старијих животиња више мање. Само изузетно находе се и такве, којим су врхови рогова извинути.

Денфор истиче наспрам Фицингера (Fitzinger, „Sitzungsber. der k. Akad.“, Wien, XXXVI., стр. 471.), и Блазиуса („Säugethiere Deutschlands“, стр. 485.), да су козе посвема без браде. Пошто смо пак у старих кретских козаконштатовали малене браде, то ће се такве пригодице находити и у азијских. И Брем („Thierleben“, 1891., III., стр. 192.) наводи, да оба спола имају дугу браду; али овдје наведен придјев свакако вриједи само за јарцеве.

У дворском се музеју находе још ови екземплари од *Capra aegagrus*, које само укратко хоћу да карактеришем:

Стар 10-годишњи јарац *(A)*, добивен из петроградског музеја. Не зна се право, из кога је краја тај јарац и овај што слиједи; етикета

каже „Алтај“, али то не ће бити истина, пошто се у литератури та планина нигдје не спомиње као боравиште безоар-козе, и ова се, како је већ речено, на истоку не находи даље од Болан-кланца.

Тај десетогодишњи јарац у главном је риђаст, о врату, на хрпту, при плећима и по боковима бјелкасто задахнут. Предња и задња стегна и слабине сприједа риђасте. До̄ња страна бјелкаста. Чело мрко, хрбат од носа јасније мрк, у осталом црно писан, као старији јарцеви са Крете, Еримомилоса и Јуре. Дуги рогови спрам врхова јако увијени.

Стари 5-годишњи јарац *(В)*, по казивању истога подријетла, у свему риђаст, само по образима, о врату и на раменима и са сваке стране црне пруге на хрпту, понешто бијело мелиране. Тамно писање свагдје слабије изражено, нарочито трака на затиоку, загасита пруга дуж бокова само натукнута. Врхови рогова понешто увијени.

Трогодишњи јарац из Курдистана *(Г)*, више сивасто смеђ, само чело, хрбат од носа, пруга на хрпту и ноге посве црне, трака на затиоку и иначе пи̂с слабије изражен, дуж пруге на хрпту бијело мелиран.

Четверогодишња коза, такођер из Курдистана *(Д)*, посве исте длаке као јарац, у свему нешто јасније сиво-мрка. Необично већа и јача, него све друге прије споменуте козе са грчких острва.

*

Ако се сада испореде спољашња обиљежја тих четирију горе опширније описаних форми коза, које у разним крајевима живе у дивљем стању, онда се долази до ових сличности и разликости:

Прије свега се показује, да се боја код свију уопће подудара и да је код свих подвржена истим промјенама по сполу, годинама живота и годишњим добама. Полазећи од неког средњег доба, од 3—4 године по прилици, налазимо у то доба опћениту боју горње стране у јарцева љети живо риђу, у коза понешто јаснију и бљеђу, зими длака како у мужјака тако и у женке све о све бива загаситија, она је у женки гараво смеђа (смеђа, црно мелирана), али у мужјака више сиво смеђа, јер се у ових између загаситих длака јављају бијеле.

У млађих животиња љети је длака све о све јаснија и мање жива, насупрот је зими понешто загаситија, доста подједнако гараво смеђа у оба спола, јер се у младих јарцева још не појављује бијела длака или барем само мало.

У старијим годинама од 3—4 мијења се боја у коза слабо, највише ако буде нешто загаситија, у јарцева примијеша се смеђој

длаци више бијела и то помало већ љети, а много више зими, тако да у то доба године стари јарцеви на горњој страни изађу сасвим бијели. Бијела длака понајприје почиње поглавито на обје стране врата, онда се јавља с обје стране хрптене пруге, па се онда из године у годину све даље шири преко трупа. Загасити знаци на глави, врату, груди, хрпту, по боковима и стражњим стегнима и на предњим странама екстремитета у првој су младости у оба спола само слабо натукнути, мјестимице их нема, а годинама се множе, и то у јарцева више него у коза, тако да они први изађу чисто црно или мрко писани, те се тај пи̂с у различитим штадијама лијепо истиче између измјенично риђе, смеђо-сиве и бијеле темељне боје, те је то с правом Ерхарду дало повода, да козе на Еримомилосу назове *Capra picta*.

У коза загасити пи̂с никада није тако изразит, осим на образима; дуж хрпта и на ногама буде он и посве црн, на другим мјестима остаје он само више мање натукнут већом или мањом примјесом црне боје темељној. Зими је длака вазда дужа него љети.

Него јарцеви са Еримомилоса и Јуре показују наспрам оних на Крети и у Азији разлику у погледу развоја длаке, пошто је длака у коза са Еримомилоса, па и у оних са Јуре, љети све о све узевши, нарочито на неким извјесним дијеловима тијела дужа; нарочито на затиоку, по странама врата, као и на предњим и задњим стегнима. Чини се, да је и брада у њих јаче развијена.

У погледу дијелова тијела има такођер знатних разлика, како то слиједи из табеларног пријегледа разних по мени узетих мјера. Ако ове и само приближно могу да буду тачне, пошто у надјевених екземплара при препарирању свакако нијесу остале непромијењене, док се опет живе животиње при мјерењу свагда мирно не владају, то се по њима ипак може по прилици процијенити релативна величина оних форми коза, о којима је говор. За тачније испоређивање требало би у осталом, да се може измјерити још више екземплара.

Из ове табеле с мјерама (страна 51.) свакако слиједи ово: Трогодишњи јарац из Курдистана већи је од 4-годишњег са Крете, а тај је опет већи него 6-годишњи са Еримомилоса. Четверогодишњи јарац са Јуре опет је једнако висок као 6-годишњи са Еримомилоса, али је дужи од овога. По томе су дакле јарцеви из Азије очито највећи, а они са Еримомилоса најмањи. Јарцеви са Крете стоје међу ова оба; они са Јуре релативно су краћих ногу и здепнастијег тијела.

И Рајзер наводи, да су јарцеви са Јуре већа и јача дивљач, него јарцеви са Еримомилоса, што се може растумачити и много

	Тјелесне мјере од ових екземплара	Дужина тијела од горње усне до реповог коријена	Реп	Висина рамена	Предња нога по-чевши од лакта	Стражња нога по-чевши од пете	Брада
		cm	*cm*	*cm*	*cm*	*cm*	*cm*
	Азијске козе.						
A	♂ 10-годишњи (из петроградског дворског музеја)	156	18	98·5	53·5	34	25
B	♂ 5-годишњи (из петроградског дворског музеја)	133	21	78·5	44·5	30	16
Г	♂ 3-годишњи (Курдистан)	139	12	83·5	45·5	29	12
Д	♀ 4-годишња (Курдистан)	126	17	74	47	27	3 !
	Кретске козе.						
α	♂ 4-годишњи, жив на Ријеци 1896. .	111	16	74	43	?	18
β	♂ $2^1/_2$-годишњи (из Ријеке), жив у Schönbrunn-у 1898.	92	?	60	37	25	?
γ	♀ 19-годишња, дворски музеј	101	14	56	28	21	7 !
δ	♀ 7-годишња, дворски музеј	114	12	60	35	23	11 !
ε	♀ 3-годишња, жива на Ријеци 1896. .	106	11	59	34	23	.
ζ	♀ 2-годишња, жива на Ријеци 1896. .	102	11	58	34	22·5	.
	Козе са Еримомилоса.						
a	♂ 6-годишњи у музеју у Сарајеву . .	119	10	69	39	24	?
b	♂ $2^1/_2$-годишњи у музеју у Сарајеву .	112	14	65	34	22	9
c	♀ 6—7-годишња у музеју у Сарајеву .	110	15	62	35	22	.
	Козе с Јуре.						
A	♂ 4-годишњи у музеју сарајевском . .	141	18	69	37	26	15
B	♂ млад у музеју сарајевском	98	12	?	32	21	3
C	♀ 7-годишња у музеју сарајевском . .	118	14	62	37	23	7 !
D	♀ 3-годишња, жива на Илиџама 1896.	110	10	61·5	34·5	22	.
	Подивљала коза са Еримомилоса.						
H	♂ 5-годишњи, жив на Илиџама 1896.	130	20	77·5	42·5	28	28
	Бастарди од домаће и дивље кретске козе.						
F	♂ $4^1/_2$-годишњи (из Schönbrunn-a), дворски музеј	114	17	65	35	23·5	16
G	♂ 2-годишњи (из Schönbrunn-a), дворски музеј	88	12	56	30	22·5	10

мршавијом пашом, коју ови пошљедњи имају. С тим се извјештајем свакако не слаже посве тврдња Фидлерова (о. мј. 449.), по којој козе са Антимомилоса бивају јаче и теже, него и највеће домаће козе; него је Фидлер дивље козе могао, како сам каже, само кроз дурбин посматрати. 4-годишња азијска коза апсолутно је највећа од свих. Козе других форми све о све су прилично једнаке величине, оне са Јуре једнаке су јарцевима дужега трупа, дакле су, испоредивши их с другима, ниже.

Највише удара у очи разлика у облику и величини рогова у јарцева. Њима је додуше то заједничко, да с приједа чине узак брид с чворастим узвисинама, које одговарају по једној години; него завој и закрет у различитих је форми више мање различит.

У азијских експлара најприје су рогови на разлаз завинути, испрва у сплоштену луку унатраг, према врху завој бива јачи, а врхови се у старијих животиња од 4 до 5 година по прилици закрећу према унутрашњој страни, излазећи из првобитне равнине завоја. Има додуше појединих експлара, у којих се врхови рогова наспрам извањске стране скрећу, али то су абнормални случајеви. Денфор је такво роговље насликао крај једног нормалног (P. Z. S., 1875., стр. 466.).

Дивље козе са Крете редовно имају исто тако намјештене рогове, као оне из Азије, са зближеним врховима, али се чини, да ови мање излазе из првобитне завојне равнине, барем је тако било у оних по мени испитаних, истина, још не врло старих јарцева. И међу овима се находи таквих, којим су рогови ван извинути. Један јарац таквих рогова живи по Рајзерову казивању сада у перивоју илиџанском. — У кретских коза опћенито рогови не нарасту толики, као у азијских.

Јарцеви са Еримомилоса имају насупрот врхове од рогова више мање ван искренуте. Тако то бијаше у свих експлара, које сам имао прилике видјети, а рачунам амо и већи број мање више спрхлих рогова, што их је професор Кнотек покупио по острву, и који потјечу од коза, што их је поубијао домаћи свијет, који главни украс својих трофеја не обичаје похрањивати, него га од убијене дивљачи одсијече и баци.

На острву Јури имаду дивље мушке козе највише различите рогове од доселе наведених. У ових је спољашна површина више мање напријед обрнута, већ од свога постања јаче дивергира, те се непрестано окреће према спољашњој страни, тако да им пређашњи бридови према годинама животиње коначно описују шпиралу од пола до три четвртине закрета.

Ове табеле што слиједе на странама 53., 54. и 55., предочују размјере у величини рогова, при чему нарочито на око ваља узети мјере животиња једнаког доба.

	Овдје слиједе мјере рогова од ових ексемплара	Дужина од предњег брида до врха у *cm*		Размак врхова од рогова између себе у *cm*	Највећи размак предњих бридова у *cm*
		послије завоја	прави размак		
	Азијске козе.				
А	♂ 10-годишњи, надјевен, из петроградског музеја, у дворском музеју у Бечу	117	62	25·5	45·5
—	♂ 7-годишњи, рогови из Ђулбашче, од дра Штајндахнера (Steindachner), дворски музеј, Беч . .	102	54 и 50	11	37
B	♂ 5-годишњи, надјевен, из петроградског музеја, у дворском музеју у Бечу	65	46	46	48
Г	♂ 3-годишњи, надјевен, из Курдистана, дворски музеј, Беч	48	37·5	15	20
Д	♀ 4-годишња, надјевена, из Курдистана, дворски музеј, Беч	24·5	20·5	17	—

	Овдје слиједе мјере рогова од ових ексемплара	Дужина од предњег краја бридова до врха у *cm*		Размак врхова рогова између себе у *cm*
		послије завоја	прави размак	
	Кретске козе.			
—	♂ 7-годишњи, кожа, из Schönbrunn-а, 14. маја 1857., дворски музеј, Беч	81	50	лијеви рог одломљен
—	♂ 5-годишњи, кожа, из Schönbrunn-а, 18. октобра 1897., дворски музеј, Беч	59	48	22·5
—	♂ 5-годишњи, кожа, на Крети набављена, дворски музеј, Беч	60	40·5	31
—	♂ 4-годишњи, кожа из Schönbrunn-а, дворски музеј, Беч	46	38	23
α	♂ 4-годишњи, жив на Ријеци, јесен 1896., власништво госп. Уајтеда (Whitehead)	69	44	30
—	♂ 3-годишњи, мјешина из Schönbrunn-а, март 1889., из Крете донешен, дворски музеј, Беч	39·5	33	24·5
β	♂ $2^1/_2$-годишњи, на Ријеци ојарен, сада у Schönbrunn-у, жив	30·5	25	—
γ	♀ 19-годишња, надјевена, Schönbrunn, 26. јануара 1880., дворски музеј, Беч	16	14·5	15·5

	Овдје слиједе мјере рогова од ових експемплара	Дужина од предњег краја бридова до врха у *cm* послије завоја	Дужина од предњег краја бридова до врха у *cm* прави размак	Размак врхова рогова између себе у *cm*
δ	♀ 7-годишња, надјевена, Schönbrunn, 5. новембра 1870., дворски музеј, Беч	21	18·5	12
ε	♀ 3-годишња, жива на Ријеци, јесен 1896., власништво госп. Уајтеда	25	21	5
ζ	♀ 2-годишња, жива на Ријеци, јесен 1896., власништво госп. Уајтеда	21	17	8
	Козе са Еримомилоса.			
a	♂ 6-годишњи, надјевен, убијен по маркизу Иврea, сарајевски музеј	69	42	35
II.	♂ 4-годишњи, лубања на Еримомилосу нађена, сарајевски музеј	49	38	29
III.	♂ 3½-годишњи, лубања на Еримомилосу нађена, сарајевски музеј	47·5	37·5	36·5
I.	♂ 3-годишњи, лубања на Еримомилосу нађена, сарајевски музеј	41·5	34	28·5
b	♂ 2½-годишњи, надјевен, по Рајзеру убијен, сарајевски музеј	34	29	25
IV.[b]	♂ 2-годишњи, само један рог, нађен на Еримомилосу, сарајевски музеј	35	30	—
c	♀ 6—7-годишња, надјевена, по Вихосу убијена, сарај. музеј	19	16	9
IV.	♀ 4-годишња, само један рог, сарајевски музеј	19	17·5	—
V.	♀ 2-годишња, само један рог, сарајевски музеј	12·5	12	—
	Козе с Јуре.			
8.	♂ 6-годишњи, лубања	60	43	72
7.	♂ 5-годишњи, лубања	62·5	41·5	65
6.	♂ 4-годишњи, лубања	52·5	41·5	57·5
5.	♂ 4-годишњи, лубања	58·5	40·5	60
A	♂ 4-годишњи, надјевен, по Кнотеку убијен	49	35	54
4.	♂ 3-годишњи, лубања	47	36·5	48·5
3.	♂ 3-годишњи, лубања	46·5	30·5	46·5
2.	♂ 2½-годишњи, лубања	42	33	43·5
1.	♂ 2½-годишњи, лубања	37	31	44
B	♂ јаре, надјевено, по Кнотеку убијено	14·5	14	18·5
C	♀ 7-годишња, надјевена, по Кнотеку убијена	19	17	16
D	♀ 3-годишња, жива на Илиџама, јесен 1896.	17	14	10·5

	Овдје слиједе мјере рогова од ових експемплара	Дужина од предњег краја бридова до врха у *cm*		Размак врхова рогова између себе у *cm*
		послије завоја	прави размак	
	Подивљале козе са Еримомилоса.			
H	♂ 5-годишњи, жив у Илицама, јесен 1896.	54	40	58
	Бастарди с Крете иза домаће козе.			
F	♂ $4^1/_2$-годишњи, надјевен, из Schönbrunn-а, дворски музеј, Беч	38	25·5	41
G	♂ 2-годишњи, надјевен, из Schönbrunn-а, дворски музеј, Беч	22	19	23·5

У азијских су дивљих јарцева по томе рогови већи него у осталих; у десетгодишњег су јарца рогови послије завоја мјерени од врха до другог чвора, који одговара другој години живота, дугачки 48 *cm*, а до трећег чвора, који подоба трећој години, дуги су 60 *cm*, дакле пуно дужи него у других форми истога доба. Што су козе старије, то се врхови све више приближују један другоме, тако да се понекад укрштавају.

На том бих мјесту још хтио да упозорим на различите назнаке о времену парења и о времену јарења.

Кочи (Kotschy) јавља, да у Малој Азији почетком зиме јарцеви, који донле по висинама сваки о себи живе, салазе к осталим животињама, — козама и јарићима — и да женке у мају ојаре по једно или по два, паче гдјекада и по три млада. И Брем (Brehm) за те козе наводи новембар као вријеме парења, мај за јарење младих. По Уајтедову казивању исто је тако на Крети, а у коза, што су код њега у огради, такођер је вријеме парења кроз четири године редовно наступало у новембру, а у мају би се јарићи котили. — Насупрот на Еримомилосу парење бива у аугусту, а јарење у јануару. На Јури, веле, да парење бива паче већ у јуну, а млади да се у новембру коте.

*

Када се сад испореде лубање јурских и еримомилских коза, онда се већ при површном посматрању опажају некоје разлике. Када се гледају са стране, онда профил јурске козе понајприје излази тиме карактерисан, што је он у носној партији више напријед сведен,

док је чело у исто вријеме натраг потиснуто, тако да тангента, повучена од предњег окрајка међу челуснице на средини до челнице још захвата горњи дио међу-чељусница, а носницу од прилике по средини сијече. Она тачка, у којој речена тангента дотиче чело, стоји од

Слика 3.
Јарац с Јуре.

прилике изнад средине ока. Предњи окрајак насада рожних чешера лежи у једној окомици с отражњим окрајком очних дупљи.

У козе са Еримомилоса носни је хрбат више прав, док је насупрот чело више сведено, по чему предио носнога коријена излази

Слика 4.
Јарац са Еримомилоса.

више утиснут; једна од предњег окрајка међу-чељуснице прама челу повучена тангента у том случају међу-чељусницу више и не дотиче, а предње крајеве носних кости једва да више и дохвата. Додирна тачка наше тангенте на челу лежи овдје над предњим очним окрајком, а предњи окрајак у челу усађених рожних чешера лежи пред отражњим очним окрајком, готово изнад средине орбите. Друге се разлике истичу

у погледу са стране, када се лубања, положена на једну равнину тако посматра, да сприједа međу-чељусницом, одзада грбама од чланака затиока дотиче равнину, дакле ако се напросто базом лубање положи на плоху једнога стола, и када се онда испореди положај појединих тачака напрам те плохе. Ту се онда показује, да се база лубање у јурске козе много на више насведе изнад те равнине, него у еримомилске козе, да сутура између базне окципетале и базне сфеноідале у прве

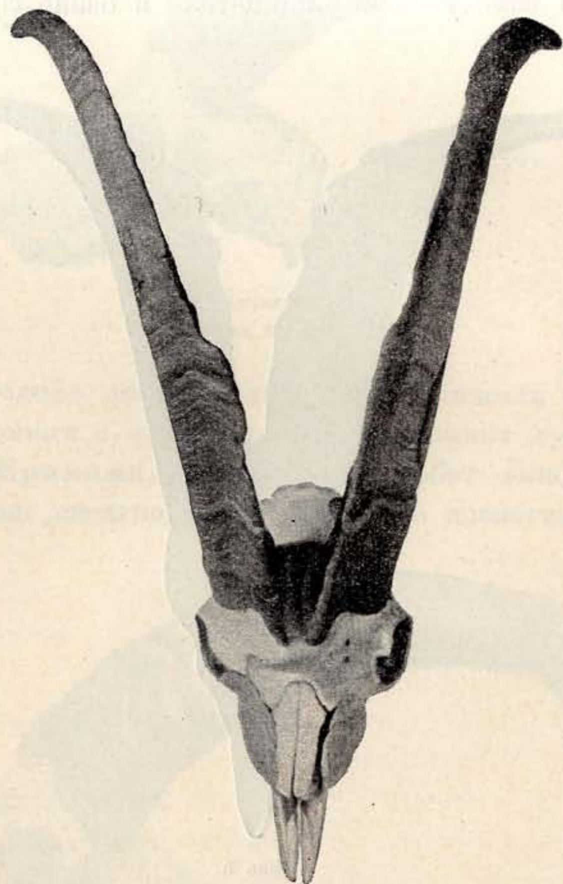
Слика 5.
Јарац с Јуре.

више лежи изнад те равнине, него у потоње, да се база затиока у једну, и партија непца у другу руку у јурске козе стрмије уздиже изнад те равнине, него у козе са Еримомилоса. *(Слике* у тексту *3.* и *4.* и на *табли III.)*

И при погледу сприједа, односно с гора, од прилике осовно на равнину, положену кроз окрајак међу-чељуснице и на грбе затиока, ударају некоје даље разликости у укупној грађи лубање обију испоређених форми коза у очи.

Ту се нарочито види, да је чело у јурске козе размјерно много шире, него у козе Еримомилоса, и да су у оне ноге рогова при

темељу релативно дебље и спољашном површином више напријед обрнуте, него у ове. Осим тога се у јурске козе очни окрајци у цијелости, предњи очни окрајци на по се више истичу. Ово пошљедње узроком је онда, да очне дупље у јурске козе више гледају у страну, а у еримомилске козе више напријед. Због тога, што је у јурских коза чело више натраг потиснуто, излази при погледу одозгор размак горњих

Слика 6.
Јарац са Еримомилоса.

крајева носне кости од предњих бридова рогова, односно од њихових ногу већи, него у еримомилске козе, у које се чело од носног коријена стрмије уздиже, па је заједно с ногама рогова даље напријед потиснуто. (Види горње слике обију лубања, *слике 5.* и *6.)*

Посматрањем лубања с предње стране или озгор нађе се такођер, да је образни дио горњих чељусти, нарочито тамошња мишична грба, у јурске козе више избочена, него у еримомилске козе.

Када се лубање јурске козе испореде с лубањама разних домаћих коза, онда се нађе, да су и у овиx изражена више мање иста, горе

означена обиљежја. Ја сам имао прилике то нарочито посматрати на босанским козама са шпирално усуканим роговима и на лубањи једне козе из Валиског кланца. И ту линија профила посве право тече, те су грбе и бразде за прихват мишица јаче изражене, него у еримомилске козе, паче више нег и у коза с Јуре.

Еримомилске козе подударају се у другу руку у грађи лубање посве с кретским козама, од којих сам имао прилике да три испоредим; оне су само све о све нешто масивније, него у еримомилских коза.

Пође ли се сада посматрати поједине дијелове лубање јурске козе у једну, и еримомилске односно кретске у другу руку, онда се понајприје нађе, да се истоимене кости у исте форме коза већ по доби врло мијењају, тако да се од различитих форми коза само лубање индивидуа исте добе могу испоредити, али да и при истодобним лубањама исте форме индивидуална варијација у извјесним границама врло отешчава одређивање разлика у подробностима. Ја за то овдје поглавито узимам у обзир лубање од два истодобна (3—4 годишња) индивидуа форме јурске и еримомилске, које су насликане на *табли III.* и у тексту *слике 3.* до *6.*

Међу-чељуснице не показују никакве разлике, варирају индивидуално више или мање у обје форме, те само једним кратким дијелом дотичу се носне кости; можда да им је горњи крај у еримомилских коза уопће нешто ужи, него у коза са Јуре.

Носне кости такођер се добро разликују, у јурских су коза само горе нешто шире.

Горња чељуст је у јурских коза виша, предњи јој је окрајак окомитији, назални наставак нешто шиљастији, више у дужину развучен. Побочни су дијелови јаче избочени, мишична грба, како је већ споменуто, више се истиче — у обје форме лежи она изнад четири кутњака; инфраорбитална рупа је изнад првог и другог кутњака.

Највећа се разликост истиче у челним костима у свези са различитим развојем и положајем рогова, односно рожних чешера. Већ је истакнуто, да се чело у еримомилских коза од носног коријена почевши стрмије успиње, него у јурских коза; то је услијед тога, што се у једну руку горње чељусти а с њима носне кости мање уздижу, а у другу је руку предњи дио самих челних кости више насведен, а то је опет условљено големим развитком челних дупљи *(sinus frontales)*. Чело је само с прједа уже, а орбитални окрајци мање су избочени него у јурске козе. Челни шав испред рогова изгубио се већ у млађих, највише трогодишњих животиња, али је међу роговима и иза њих још и у старих лубања отворен.

Тјемене кости опет не показују никаке особите разлике; на лубањама, насликаним на *табли III.* види се, да у оне од јурске козе нешто наглије опада тјемена кост наспрам отражње стране; али и то није у свих ексемплара једнако. У јурских коза приближује се кут, што га чини челни продужак јагодичне кости (Jochbein) с јагодичним лу̂ком (Jochbogen) правоме, у еримомилске је козе тај кут уопће нешто шиљастији.

Непчане су кости у јуске козе нешто шире, нарочито у свом отражњем дијелу.

У затиљној површини подударају се такођер обје форме у главном.

У погледу форме бубњевих кости (Paukenbeine) разликују се обје насликане лубање *(табла III.)* нешто више, али када се погледа више других лубања, онда се покаже, да и те разлике нијесу сталне, те је и у једне и у друге форме облик бубњевих кости негда више издигнут у кратак, а негда опет стиснут и продужен.

Исто тако не може се установити опћенита разлика у облику до̂ње чељуснице и зуба.

На пресјеку по дужини лубања у обију форми коза *(табла III.)* истичу се споменуте разлике дјеломице још јасније, оне показују различити ток профилне линије, јаче развијене челне дупље и јаче избочено чело у коза са Еримомилоса. У јурских је коза насупрот челна партија натраг потиснута, пак се ту у једну руку базални дио затиљне кости, у другу пак непце према средини окомитије успињу. Уздужни пресјек показује уз то, да је мозговна дупља у јурске козе нешто нижа и релативно дужа, него у козе са Еримомилоса. То се показује и када се лубања с поља мјери. Када се при томе проматрају лубање разних форми, које су између себе ближе у годинама, онда се показује, да је лубањина здјелица у јурских коза нешто дужа, пруженија и нижа, него у еримомилоских и кретских коза и да је за то у овиx образни дио опет нешто више у дужину пружен, лубањина здјелица насупрот релативно краћа, него у козе с Јуре.

Када се на око узму овдје истакнуте сличности и разлике у појединим лубањиним костима, онда слиједи, да очита разлика у првом реду постоји само при челним костима, али да има само слабих разлика у оних дијелова лубање, који се тих кости непосредно хватају, и да се оне партије лубање, које више нијесу у непосредној свези с челним костима, уопће у велике подударају. Унаточ очите разлике укупне лубањине форме подударају се дакле, негледећи на челне кости, поједини дијелови веома, а разлике што их има, само су пошљедица

разлике у облику носних кости, које ваља свести на форму рожних чешера. Та је разлика међутим, пошто се тиче само акцесоричних органа, филогенетична, и свакако од подређеније вриједности, него подударање у облику осталих кости лубање, које по томе доказују близу сродност коза с Јуре с онима са Еримомилоса, односно с Крете. Од азијске *Capra aegagrus* могао сам у истину само једну непотпуну лубању да испоредим, али и на тој се задоста показало подударање с лубањама кретских коза.

*

Проматрање спољашњих обиљежја, као и испоређивање лубања једнаким нас је начином довело до тога резултата, да између ове четири форме, које нас занимају, има већа или мања сродност, па сад само још преостаје, да се установи релативни степен сродства и да се размотри, како ће се резултат, који ће се отуда извести, подударати с назорима, који су доселе изнесени с других страна.

Нема сумње, да истакнута обиљежја коза из Азије, са Крете и Еримомилоса упућују на веома близо сродство тих трију форми, и да су опет козе с Јуре најближе онима са Еримомилоса, али да је сродство између ове двије форме нешто даље, него између три најприје споменуте. Од ових опет су оне из Азије и Крете особито близе између себе, а већина испитача с правом их је схватила као једну врсту, па их ставила под једно заједничко име *Capra aegagrus*. Наши прикази показали су опет у другу руку, да између ових обију коза, које живе у крајевима морем одијељеним, барем у једном погледу постоји очита разлика, наиме у величини, по којој су азијатске козе надмашиле кретске. Можемо дакле све о све, поводећи се за најновијим обичајем, дивље козе из Азије и са Крете схватити као subspecies, као двије локалне форме, једну континенталну и једну инсуларну, те њихову разликост и триноминално изразити. Али и козе с Еримомилоса показују, како разложисмо, тако велику сличност с прећашњима, да њихово посвемашње одвајање од ових по врсти не налазимо оправданим, него бисмо и ове онима придодали као subspecies, јер разлика, која их карактерише стоји, у колико се могло установити, поглавито у нешто различитом развоју облика рогова, у слабој искренутости врхова од рогова. — Да ли ту осебност коза с Еримомилоса ваља свести једино на непосредни утјецај различитих животних услова, којим су оне у истину подвржене, и који свакако нијесу остали без утјецаја, то је дакако двојбено, јер очевидно се дивљим козама примјешало и крви домаћих коза, од којих поједине, како горе испричасмо, понекад оставе своје стадо, па се друже с див-

љима и рађају бастарде, од којих је некоје међу другима и Рајзер видио. Него то не ће бити разлог, да се и дивље козе са Еримомилоса фиксирају као нарочита локална форма, и негледећи на њихово постање. Добро ће дакле бити, за те три различите козе са Ериомилоса, Крете и из Азије примијенити заједничко име шпеције, *Capra aegagrus,* али кад има повода да се посебице истакну, онда то изразити триноминалном ознаком, у коју бих ја сврху предложио по пријашњим ауторима употребљена имена, па би те наше козе по моме суду овако ваљало назвати:

Capra aegagrus { *aegagrus* (Азија)
cretensis (Крета)
pictus (Еримомилос)

Него у погледу јурских коза било би по моме суду мјеста нешто другојачијем схваћању. Коза са Еримомилоса *(C. aegagrus pictus)* излази додуше као средња форма између дивљих коза из Азије и са Крете, али њена обиљежја показују веће разлике. Док су у козе са Еримомилоса само врхови рогова искренути, што на облик лубање једва да икако утјече, почиње искретање рогова у козе с Јуре већ при темељу, па се тиме знатно мијењају чепери рогова и укупних челних кости, а та промјена утјече онда — и ако размјерно не много — на сусједне дијелове лубање, тако да отуда резултира очита промјена укупне конфигурације лубањине дупље. Осим тога је у јурских коза здепнастија подоба, размјерно краће ноге, а и длака је нешто дужа, паче и боја чини се да је у оба млађа јарца нешто живље црвенкаста, него у других форми. Али сва та обиљежја има јурска коза заједнички с домаћим козама, што се гоје у Грчкој и на балканском полуострву. У ових налазимо махом у још вишој мјери завинуте рогове, краће ноге, дужу длаку, како нам тај хабитус показује подивљали јарац са Еримомилоса (*слика 2.*, стр. 37.).

Само је боја у домаћих коза разнолика и промјенљива. Али и ту у разним стадима често налазимо индивидуе, у којих је више или мање риђаста или риђасто сива боја и у сваке готово загасито писана длака, како је горе описана за дивље козе. Пригодом мојих екскурзија по Босни свуда сам налазио питоме козе онаке боје као у дивљих, нарочито сам пак такве видио и на седмичном марвинском пазару у Сарајеву. У осталом не бива ријетко, да се та боја дивљих коза може виђати и у домаћих коза наших аустријских земаља; и ту се доста пута налазе поједини ексемплари, који су дјеломице или посвема такве боје.

По таковом опажању близу је памети, да дивље јурске козе ваља у ближу свезу довести с домаћим, а томе у прилог говоре осим

истакнутих сличности и различити извјештаји о нахођењу подивљалих коза на гдјекојим грчким острвима, које сам већ напоменуо, и којим још додајем ове даље наводе, који доказују, како је та појава честа.

Тако вели Фидлер (о. мј. стр. 81.) за острво Скирос (Skyros): „осим споменутог камења хвалили су стари још и врсноћу овдашњих коза (Страбо, св. 9., стр. 437.), од којих у дивљим планинама острва има много подивљалих. И сада још држе козе у великој множини; рекло се, мислим, да их може бити 5000 на острву."

Фидлер (о. мј. стр. 191.) јавља и за Антипарос (Олеарос), да је то од тињавачког шкриљевца састављено острво већином грмљем обрасло, па да има хране за стада, која на мраморном горостасу Пароса не могу живјети; Парани због тога своје козе држе на острву, које их храни до 500 глава и нешто оваца.

Надаље прича исти аутор (о. мј. стр. 201.) за Спотико, малено, пусто острво на југозападној страни Антипароса, да оно зими до прољећа служи за пашу козама, које почетком врућег доба године опет на Антипарос преметну; вазда некоје преостану, које се од стадâ одвоје и подивљају.

О пустом острву Полину (такођер Polyaegos) источно од Милоса, које се на многим картама такођер назива „l'isle brûlée", вели напокон још Фидлер (о. мј. стр. 365.), да само у прољећу по неколико пастира онамо за неколико мјесеци долази са својим стадима, па да и ондје има дивљих коза, али само подивљалих, које нијесу постале засебна шпециес, као на Антимилосу (Еримомилос).

Надаље примјећује Ерхард у „Fauna der Cycladen", да на турском острву Никарија (Ικαρος) живе дивље козе, за које он не каже, да ли су идентичне с његовим *Aëgoceros pictus* (стр. 33.); надаље јавља исти у своме додатку (стр. 42.) о једном дораслом младом јарцу са острва Скопелос, који би се, не гледајући на раскренуте рогове посвема подударао с јарцем са Антимилоса, и да подивљале козе, које су се у свом начину живота посвема вратиле првобитној пасмини, живе и на 3500′ високом источном рту (Κορωνις) острва Наксос, те их тамошњи пастири убијаху из пушке, а не ријетко и праћком. О цикладском острву „Gioura", старом Gyaros-у, које је сјеверно од Сире, јавља већ Ерхард на једном пријашњем мјесту (стр. 31.) своје књиге, да се ондје находе т. зв. дивље козе, које би међутим само невјешт испитач могао сматрати првобитном пасмином. „Ти су створови додуше посвема дивљи... добили су такођер подивљалошћу прилично сталну риђу длаку, али они се у свако доба паре с питомим козама, које се често на оно острво догоне на пашу... када се улове, брзо се упитоме...,

а рекрутирају се дневице од пребјеглих индивидуа из нових стада, која се од времена до времена онамо догоне. С тога те козе на Giouri ваља напросто сматрати одликом домаће козе, која је постала већом необузданошћу живота.“

Коначно још да напоменемо, да и Хелдрајх (о. мј. стр. 22.) вели: „Sur quelques ilôts de l'Archiple, notamment à Gioura (l'ancien Gyaros), il y a des chèvres demi-sauvages descendant des chèvres domestiques, qui l'on y a abandonnées et qui n'en diffèrent en rien que par leur caractère farouche et une coloration plus uniforme du pelage, mais elles ne sont nullement à confondre avec la chèvre Bezoar *(Capra aegagrus)* dont il a été question plus haut.“

На од времена до времена насељеному острву Оксија (Oxia) — пред ушћем Аспропотамоса при улазу у Коринтски заљев, живјеле су некоћ по Рајзеру такођер подивљале козе, које су, како му је казивано за његовог тамошњег боравка, становници сусједне Итаке (Ithaka) поубијали.

Није такођер невјероjатно, да је на Цериготу (Cerigotto, Antikythera или Aegilia), међу Церигом и Кретом, такођер негда било дивљих коза; то се може нагађати по ознаци „Aegilia“. Сабирач Леонис извијестио је међутим Рајзеру, да тамо сада више није налазио дивљих коза.

По многим историчким подацима излази дакле, да у јурским козама прије ваља назирати подивљале домаће козе, него ли да, како би Рајхенов хтио, у њима имамо пред собом „пралик“, који је уз безоар-козу утјецао на пасмине домаће козе.

Рајхенов сам наводи, да су по Кину (Kühn) у Хали (Halle) догојени потомци од безоар-јарца и домаћих коза разних пасмина за чудо слични његовој *Capra dorcas.* То исто вриједи и за бастарде између домаћих и кретских коза, одгојене у Schönbrunn-у. Готово је дакле експериментално доказано, да јурске козе потјечу од домаћих, да се оне могу сматрати производом укрштавања између таквих и останака безоар-коза, које су ваљда некоћ биле на Јури. У тих су бастарда у једну руку рогови, који су више слични роговима домаћих коза, у другу руку така им је боја, каква се уопће, нарочито што се тиче загаситог пи̂са, виђа у све три форме *Capra aegagrus,* коју смо овдје упознали. Не стоји, што Рајхенов вели, да у безоар-коза нема оштро омеђене црне огрлице, већ да само имају гараву пјегу на раменима и посве расплинуту огрлицу. То је тако само у коза и младих јарцева, па и у самих коза избија, кад остаре, црни цртеж, и ако не тако изразито, као у мужјака.

Кнотек (о. мј. стр. 9.) поводи се за назором Рајхеновљевим, да јурске козе уз *Capra aegagrus* репрезентирају једну форму, од које потјече домаћа коза. На више других мјеста изречен је насупрот назор, да су то само подивљале козе. Тако Пешијел-Леше (Pechuel-Lösche) у „Brehms Thierleben“ (III., 1891., стр. 193.), Лајдекер (Lydekker) у „the Royal Natural History“, II., 1894., стр. 24.), Хек (Heck) у „Hausschatz des Wissens“ („Thierreich“, VI., стр. 956.).

Хек ту и то јавља, да је берлински зоолошки врт добио још више комада те форме коза, што ју је Рајхенов као *Capra dorcas* увео у науку, које се између себе и с оним првим по Е. пл. Ерцену (Oertzen) саопћеним ексемпларом не подударају.

Мени се и иначе вјеројатнији чини назор, да јурске козе потјечу једино од домаћих, без примијешане крви од безоар-коза, него оно схваћање, по коме би оне сачињавале пралик. Оне могу да су чисто подивљале домаће козе, које су се ужитком стечене слободе од више година, или правије *од више стољећа развиле до јединствене форме*, у које се опет вратила првобитна боја њихових предака.

Као дивља праформа домаће козе већ се од Паласа (Pallas)[1]) опћенито и без приговора, ма се гдје говорило о њену подријетлу, спомиње безоар-коза — *Capra aegagrus.* Облик рогова, који сприједа имају брид, били они сад више или мање у једној равнини натраг завинути, или они више или мање на страну скрећући дивергирали (у питомих пасмина појављују се ту разнолике подобе), онда у питомих коза тако честа боја, која је једнака оној у дивље безоар-козе, напокон рађање плодних потомака при укрштавању дивљих азијских или кретских коза с домаћим, које се дешава не само у заробљених коза, које надаље и у Кавказу и на Крети домаћи житељи често приводе, него које бива и на слободи између одбјеглих домаћих и дивљих коза, — дало је повода реченому назору. Тај назор и у томе налази потврду, што друге познате врсте рода *Capra,* као алпински козорог, шпањолски козороги од Пиренеја и Сиере Неваде, кавкаске туре *(C. caucasica, C. severzowi* и *C. cylindricornis),* онда синајски козорог *(C. beden)* и сродни абисински *(C. walie),* због својих много различитијих обиљежја и својстава не могу да су учествовале у оснивању племена домаћих коза. Само за красну вијасту козу, што станује у Хималаји, те се ондје назива маркхур *(Capra falconeri)* узима се, да би уз безоар-козу могле судјеловати при постању — барем некојих азијских пасмина.

---

[1]) „Beschreibung des sibirischen Steinbockes“ etc. Berlin 1779., стр. 35. и 44., надаље „Zoograph. Rosso-Asiatica“, I. (1831.) стр. 226.

Јурска нас коза дакле додуше такођер опет доводи натраг на *Capra aegagrus,* али околишући, не као непосредни јој потомак, него посредством домаће козе.

Подоба рогова домаће и јурске козе, која је веома различна од безоар-козе, могла би додуше побудити сумњу у погледу извођења прве од ових; али с неправом. Јер облик рогова не само да је у различитих питомих пасмина веома различит и очито зависан од извјесних физичких утјецаја, тако да се уз пасмине са више или мање усуканим роговима и такве находе, у којих су рогови веома слични онима у посве дивље безоар-козе, него се, како је прије већ речено, и у безоар-коза могу понекад виђети више мање искренути врхови од рогова. Слободно је мислити, да су козе на Јури у таким животним условима, који су одржавању под утјецајем доместикације насталим усуканим роговима повољни, те се ови за то не враћају у подобу рогова својих пређа, безоар-коза, док се то насупрот догодило у погледу боје.

Нека буде слободно овдје истакнути, да становитим начином писана боја, нарочито у групама означеним као родови, често има пуно већу филогенетичку вриједност, него што се то обично узима; да се она стално одржава или барем остаје натукнута, унаточ знатних пластичких промјена. Цијели козји род даје нам за то примјер, а нарочито пасминско коло домаћих коза, у коме се унаточ веома знатних промјена тјелесне подобе, колорит безоар-коза пригодице вазда опет истиче.

Сад ако по приликама излази вјеројатно, да постање јурских коза поглавито ваља приписати подивљалим домаћим козама, онда у другу руку ваља поштено признати, да то није безусловно сигурно доказано, нити се у тврдо може доказати. Велика сличност и близо крвно сродство јест додуше изван сумње, али да јурске козе потјечу од домаћих коза, то из саме те сличности исто тако не слиједи, као што обратно није слободно безусловно закључити, да нам домаће козе представљају потомке јурских коза. Само по спољашњим споредним приликама, које су нам дошле до знања, може се покушати тај доказ вјеројатности, који на темељу многобројних извјештаја о честом нахођењу подивљалих коза више води до првашњег назора, да наиме јурске козе ваља изводити од домаћих, било то сад с примјесом неке количине крви њихових пређа, безоар-коза, или без ње. Некадашња већа проширеност безоар-коза *(C. aegagrus cretensis)* по грчком архипелу излази вјеројатна и по њихову приказу у сликама, које се често находе на Роду и Ципру; а то уз друге већ споменуте чињенице опет више подупире назор, да су данашње дивље козе с Јуре и других острва већином настале укрштавањем побјеглих домаћих коза с безоар-козама.

Него погледом на очито превлађивање крви оне прве најоснованије ми се чини схваћање јурских коза као нарочите пасмине, коју ваља изводити од пасмина домаћих коза, и за то ми се чини најумјесније називати је — с погледом на Рајхеновљеву ознаку *C. dorcas* — **Capra hircus dorcas.**

За подријетло овдје опширно обрађених форми коза, што данас живе на грчким острвима, могла би се дакле коначно поставити ова шема:

Capra aegagrus aegagrus.

C. aegagrus cretensis.	*C. hircus.*
|	|
C. aegagrus pictus.	*C. hircus dorcas.*

Уз то се при постању обију форми *Aegagrus pictus* и *C. hircus dorcas* дјеломична примјеса сродствене крви домаће козе у једну, и једне, по грчким острвима првобитно даље раширене форме безоар-козе *(C. aegagrus [cretensis?])* у другу руку, — може узети као вјеројатна за прву, а барем као могућа за ову другу.

Тај би се назор тек онда могао расклимати у прилог назору, да јурске козе представљају „праформу“, када би се из предчовјечанских времена нашли останци од коза, које би се потпуно могле идентифицирати с јурским козама.

Како питање о подријетлу многих других домаћих животиња унаточ пријежну испитивању још увијек чека на одлучан одговор, тако је то и у погледу домаће козе, те ова штудија за се може тражити само ту вриједност, да је њоме прикупљено нешто грађе позитивних чињеница за рјешење једне задаће, за коју међутим још ваља прикупљати даљих података. Али подручје, у коме би то претежно имало да бива, остаје уз оне крајеве, по којима је проширен азијски пасенг, класичко тле Грчке са својим острвима, за које још Хомер јавља, да су обиловале козама:

Изван луке оток имаде честан шумовит,
Изван киклопске земље ни близу нити далеко;
На том је отоку мноштво непребројно дивљијех коза,
Којих не плаши никад корачање никог човјека. *Одисеја, IX., 116.*

Кад се ранoранка Зора ружопрста помоли јурве,
Онда узмемо оток обилазит па му се чудит.
Нимфе пако, Зевс егидоноша којим је отац,
Погнаше брдске нам козе, да погосте моји се друзи.
Одмах лукове гипке и ловачка дугачка копља
Из лађа узмемо својих и у три се реда поредав
Стр'јељасмо — и бог нам даде дивљачине, срцу весеља.
Дван'ест ме пратило лађа и у сваку запане лађу
Девет коза, а сам изаберем десет их себи. *Одисеја, IX., 152.*

Беч, године 1898.

ТУМАЧЕЊЕ ТАБЛИ.

Табла I.: Дивље козе с Јуре.

A Четверогодишњи јарац.
B Полугодишњи јарац.
C Седмогодишња коза.
Сва три ексемплара убио проф. Кнотек.

Табла II.: Дивље козе са Еримомилоса.

a Шестогодишњи јарац, послан по маркизу Ивреи.
b Два и погодишњи јарац, убијен по кустосу Рајзеру.
c Од прилике седмогодишња коза, убијена по Вихосу.

Табла III.

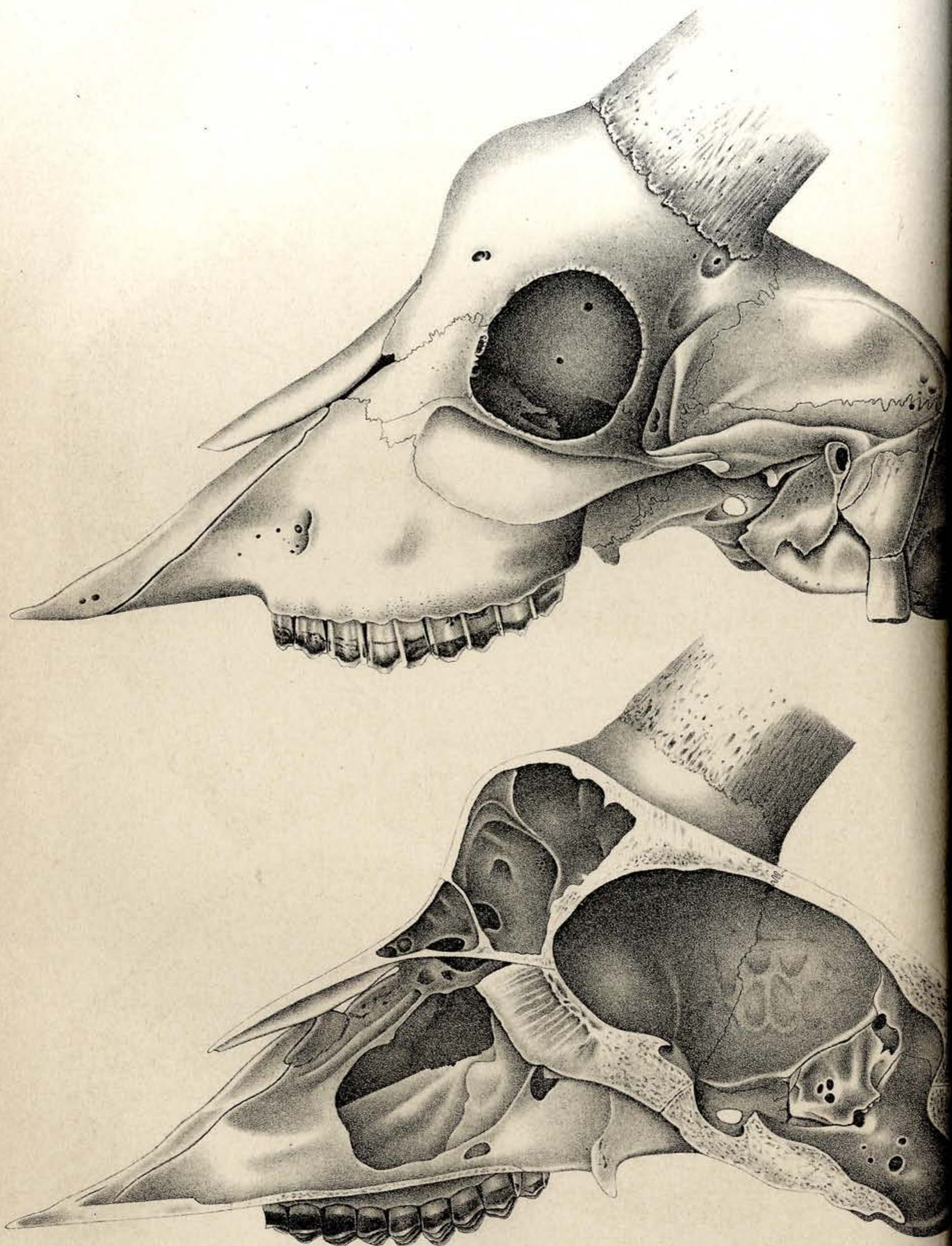
Десно: Лубања трогодишњег јарца са Јуре, горе са стране, доље у уздужном пресјеку.

Лијево: Лубања четверогодишњег јарца са Еримомилоса, исто тако.

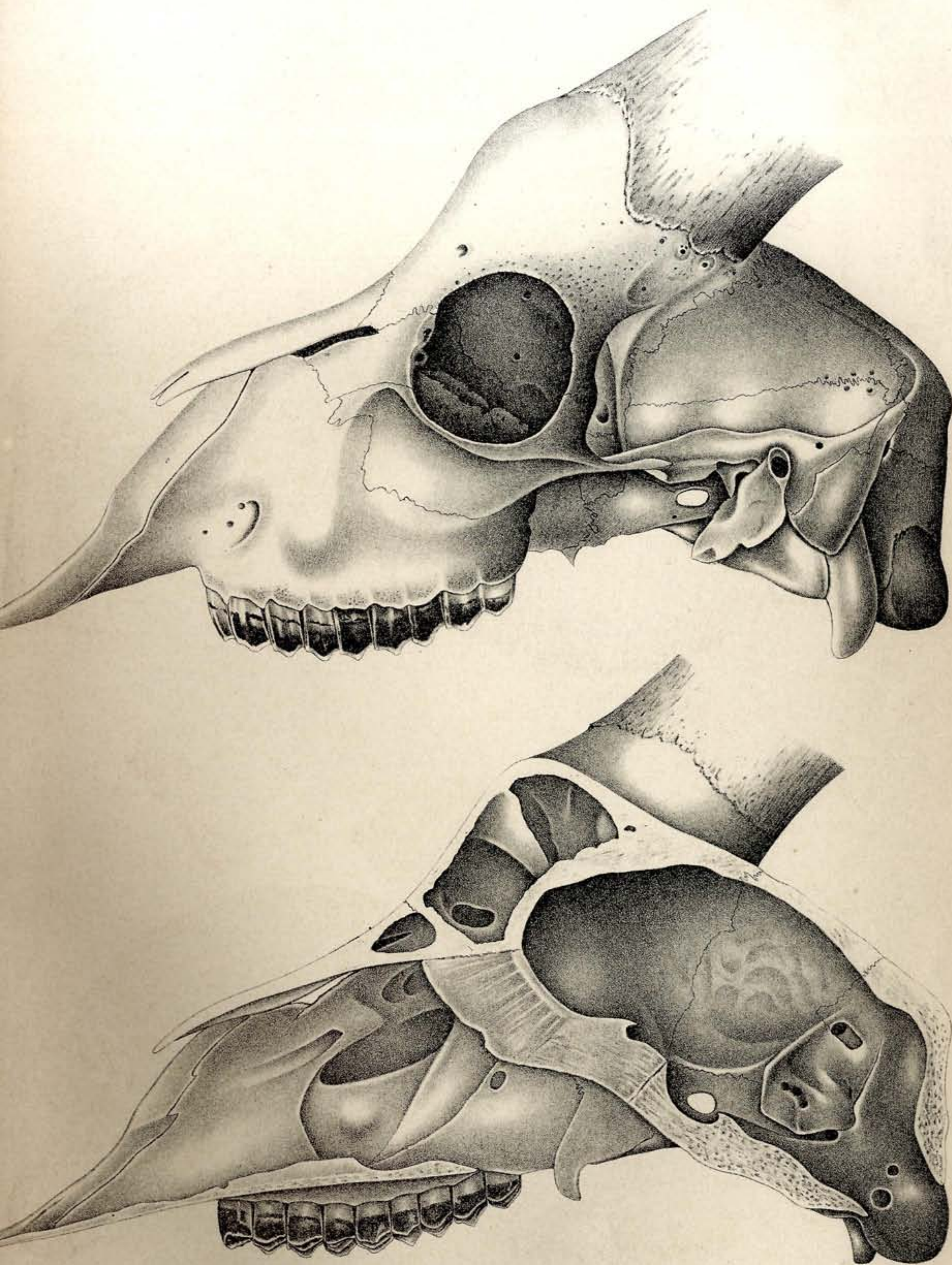

Табле I. и II. израдио је сликар Т. Брајдвизер (Breidwiser) по колорираним фотографијама група у сарајевском музеју, уз припомоћ мјешина и шкица и фотографија, приготовљених по живим још животињама у Илиџама, на Ријеци и у Schönbrunn-у.

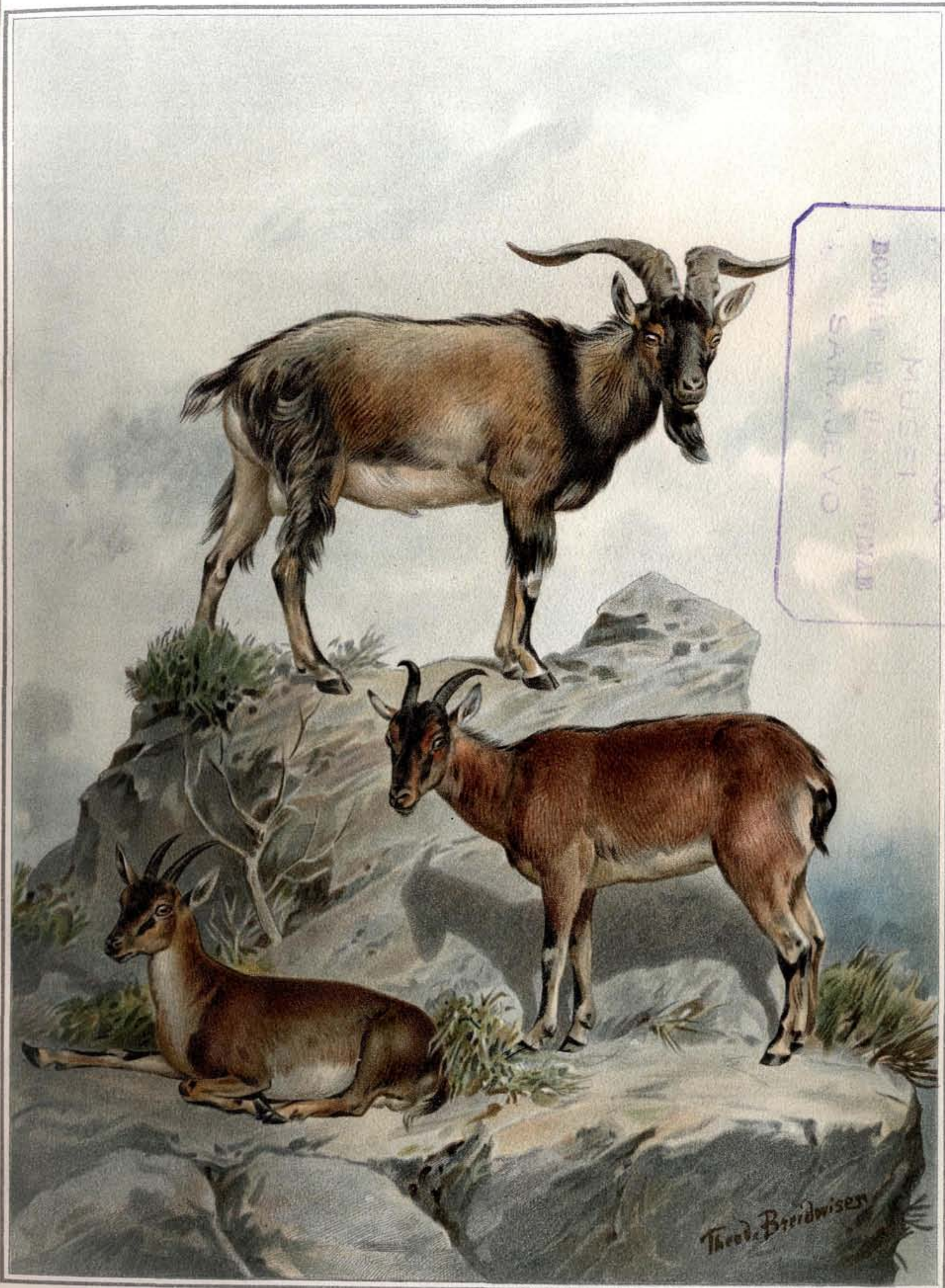
Лубања дивље козе с острва Еримомилоса.

Лубања дивље козе с острва Јуре.

Уз чланак „Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза“.

Табла I.

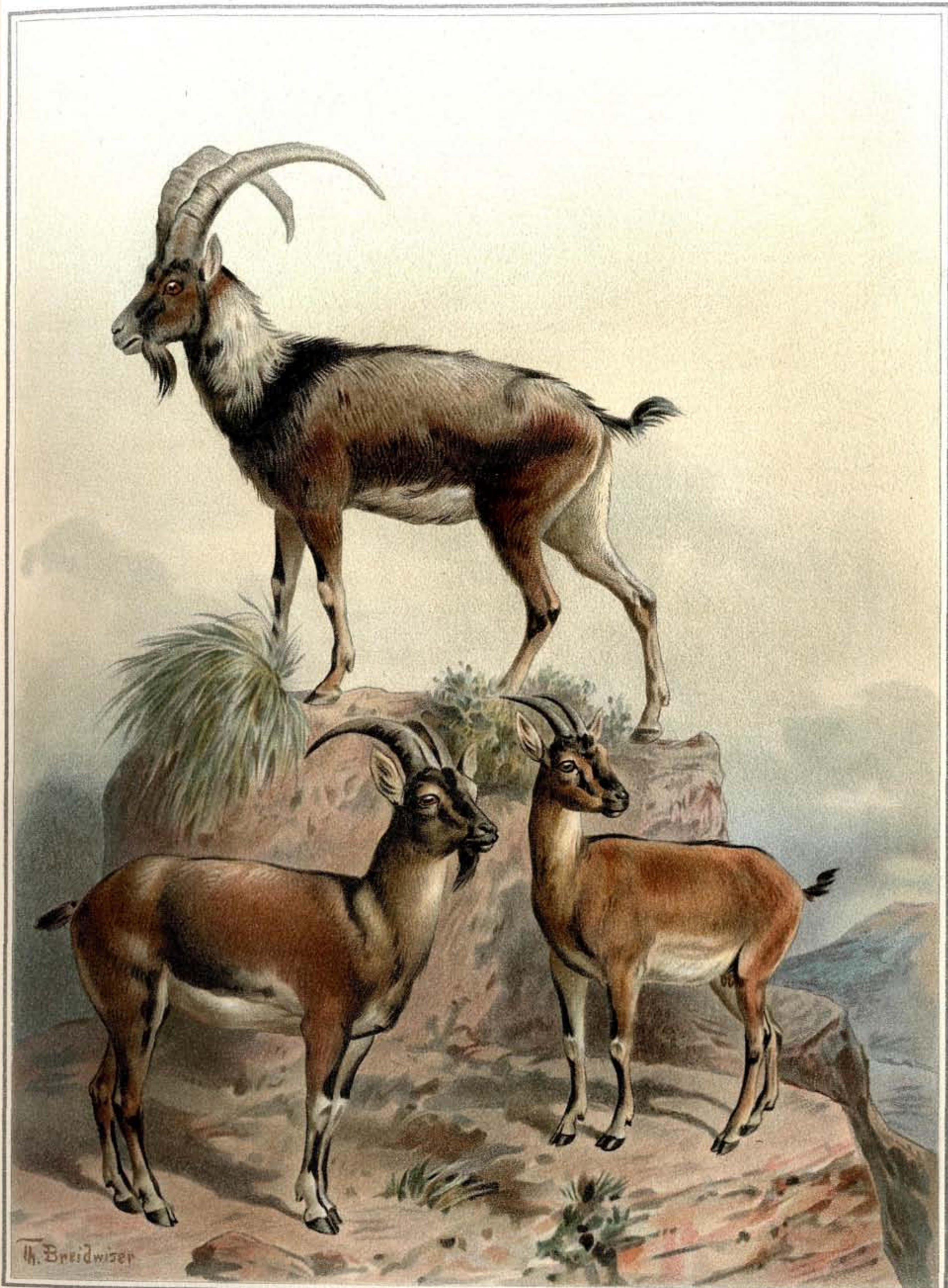
B *A* *C*

Lith. Anst. v. Werner & Winter, Frankfurt a/M.

Дивље козе с острва Јуре.

Уз чланак „Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза“.

Табла II.

Lith. Anst. v. Werner & Winter, Frankfurt a/M.

b *a* *c*

Дивље козе с острва Еримомилоса.

Arheološko-epigrafska istraživanja.

Piše

Dr. Karlo Patsch,

kustos bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja.

(Sa 1 nacrtom i 42 slike u tekstu.)

I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba.

U raspored mojeg putovanja u Dalmaciju, što sam ga poduzeo u julu i augustu 1897., spadalo je takogjer da ispitujem natpise, koji se u dosta velikom broju nagjoše u dolini gornje Cetine. U društvu predsjednika starinarskoga društva u Kninu, preč. fra Luigja Maruna, uputio sam se iz Knina novom državnom cestom preko Kijeva u područje uz vrelo Cetine, poznato pod starim imenima Hippius-Tilurius[1]).

Na podnožju predbrežja brda Kozjaka, na koje se strmo uspinje kod Mahovice cesta, a gdje je nekad stojala mletačka tvrgjavica kao branič protiv otomanskih navala iz Bosne, to jest kod Vrlike, glavnog mjesta gornjo-cetinske doline, najsrdačnije me dočekaše katolički župnik gosp. Ivan Barbić i gragjevni poduzetnik gosp. Ivan Kalafatić. Ovaj pošljednji pratio me dne 30. jula na mom izletu unaokolo Cetinskog polja i kroz Vrličko polje, za tim u sela Civljane, Kotluša, Čitluk, Vuković, Cetina, Vuletić,

[1]) Ne zna se, u kakovu odnošaju stoje ta dva imena. Tumačenje njihovo dovodi nas po vijestima, koje su nam poznate, na isti predjel uz rijeku kod Trilja, gdje je na desnoj obali nagjen C. I. L. III 3202 (iz god. 184. poslije Hrista): ... *pontem Hippi fluminis* ... *restituit,* i gdje treba zamisliti cestovnu stanicu pons Tiluri (It. Anton. 384, 4; Geogr. Rav. 210, 13). Današnje ime Trilj podsjeća na stari naziv. Sravni Mommsen C. I. L. III, str. 358., 302.; Kiepert: „Lehrbuch der alten Geographie", str. 354. i „Formae orbis antiqui", XVII., priloga str. 5., primjedba 51.; Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien", 1880., str. 518., sravni 507. Unatoč tome moguće je, da su Hippius pa i Tilurius bila tek imena dijelova rijeke, pa da su stanovnici pojedinih dijelova upotrebljavali svoj običajni naziv i na veće daljine, možda i na cijeli tok rijeke, te da se ovim nazivima služiše i u zvaničnoj upotrebi. Imamo za to i modernih primjera. Tako za desni pritok Neretve kod Bigeste-Humca, koji mi nazivamo Trebežat, upotrebljava tamošnji narod četiri imena; s prva mu kazuje Peć, zatim Tihaljina, opet dalje niz vodu Mlade, pa onda tek Trebežat. Ne bi bilo probitačno da se Hippius i Tilurius drže raznovremenim nazivima, jer se imena rijeka kroz mnogo dulja vremena održaše, dapače i onda, kad nastupiše promjene u stanovništvu. Na označenom mjestu, str. 505., misli Tomaschek, da se je dônji tok rijeke zvao Tilurius, a gornji Hippos ili Hippius, a po ovome da se je naseobina zvala Equum ili Aequum. Nije još odlučeno, da je kod Pseudoskylax-a c. 22, 23, Νέστος ποταμός imenovana rijeka identična sa Cetinom. W. Tomaschek tvrdi to kod Pauly-Wissowa, R. E. s. v. Bulini; C. Müller: „Geographi Graeci minores", I., str. 29. i H. Kiepert: „Lehrbuch der alten Geographie", str. 359. naprotiv doznačuju to ime Krki. Constantin Porphyrogenitus naziva pak tu rijeku već Zentina.

Balek i Vinalić, što mi je vrlo valjalo gledom na podozrivost ondašnjeg stanovništva, kojom ono susreće svakog stranca, pa makar on i njegovim jezikom govorio. Pošto sam 29. jula obašao bio prostrano Podosoje i Koljansku gradinu, uputim se iz Vrlike preko Šušnjara i Garjaka u Sinj. Tu sam radi raznih zaprijeka mogao kopirati jedino natpis, što ga priopćujem u slijedećem sastavku. Odavle sam pošao u Spljet, gdje mi je gosp. vladin savjetnik F. Bulić, čiju poznatu susretljivost ne treba tek da ističem, dozvolio, da sravnim natpise, što se nalaze u tamošnjem c. kr. državnom muzeju, a potječu iz naših krajeva.

U istoj namjeri putovali su prije mene dolinom Cetine gg. G. Alačević u zimi 1881. i F. Bulić u augustu 1886. Gosp. Petar Stanić, istočno-sjedinjeni paroh vrlički, kojeg ću češće još spominjati, prije svog premještaja u Mrzlopolje kod Jaske u Hrvatskoj, proputovao je nekoliko puta okolinu svog parohijalnog mjesta. Žalibože nije njegovo znanje odgovaralo njegovoj dobroj volji; od njegovih saopćenja bilješke o „rimskim cestama" jedva sam uzeo u obzir, jer mu posve manjka sposobnost za takova istraživanja; u njegovim navodima o daljini nije mu stalo do nekoliko kilometara.

U Lastva-Ševači provedena su iskopavanja god. 1891. po naredbi spljetskog muzeja, a u gornjim Koljanima u oktobru 1890. i aprilu 1892. po naredbi kninskog starinarskog društva; u oba slučaja pod nadzorom Stanićevim. On je potaknuo i privatna lica na iskopavanja, što je dovelo upravo do starinarskog pljačkanja.

Stanovništvo ima malo smisla za spomenike svoje grude. Sreća je ipak, da su muzeji u Spljetu i Kninu od toga stekli barem onoliko, koliko su im sredstva dopuštala.

Nastojao sam da priberem potpuni prijegled o rimskoj i predrimskoj ostavštini u dolini gornje Cetine. Samo takove radnje, koje obuhvaćaju ostanke svake ruke, te koje predočavaju sveopće arheološko pretraživanje dotičnog kraja, mogu i nama i onima, koji su daleko od naše otadžbine, pružiti uvid u rimsku prošlost Dalmacije i stvoriti mogućnost za detaljna pretraživanja. Pogledom na ovo ja sam u ovaj prijegled uvrstio sve ono, što sam našao u stručnim časopisima, pa takogjer u lokalnoj literaturi. Uvrstio sam i ono, što sâm nijesam mogao ispitivati[1]). Ali bojim se, da mi je ipak štošta umaklo, jer — (ova moja primjedba ne odnosi se jedino na ovu zadaću) — mnogi pisci imaju težnju, da se vide često i na mnogo mjesta štampani, umjesto da ustraju kod jednog na to pozvanog časopisa. Rasko-

[1]) U tačnim crtežima (slikama) predočio sam, — u koliko to bijaše moguće — ponovno kolacionirane natpise. Da olakšam ispitivanje kasnijim ispitačima i mješćanima, koji ne posjeduju prijašnjih publikacija, dodao sam štampanim velikim slovima, kako su te natpise čitali drugi. Natpisi, što sam ih sâm već objelodanio, izraženi su kurzivnim slovima.

madavaju svoja promatranja u male bilješke, koje samo pomoću praznih fraza mogu da napune po koju stranicu, pa dodijavaju ovakim svojim produktima svim i svakakvim uredništvima, do kojih uopće mogu da dogju. Pri tome u najviše slučajeva ne obaziru se oni ni na svoja vlastita prvašnja ili istodobna objavljenja, niti na ona svojih predšastnika ili svojih „suistraživača". Jesmo li čitavi tjedan dana žrtvovali na sakupljanje materijala, tako da već mislimo da smo na cilju, — eto ti od jednom otkle bilo još po kojeg „Priloga", kojeg „Opažanje s puta", kakvog „Parergona" (bilješka) — i t. d. Dobro je još, ako se vijesti podudaraju, ali katkada su tako protuslovne, da kod starijih stvari niti ponovnim ispitivanjem na licu mjesta ne možeš da sebi stvoriš sud.

Gornja dolina Cetine, t. j. krajevi od njenog vrela do klanca Dragovićkog[1]), okružena je na istoku i zapadu brdima, koja samo na nekim mjestima dozvoljavaju ulazak u tu dolinu. Na istoku uzdiže se pusto dinarsko gorje sa mnogim pećinama, na zapadu odvajaju se ponešto niža Svilaj-planina, Lemeš, Kozjak i Široka strana. Preko Svilaj-planine vodi u Bosnu k sjevernom okrajku Livanjskoga polja samo jahaći put od Uništa, koji su prijelaz za mletačkih ratova turske čete upotrebljavale. Sad već ima preko Lemeša vozna cesta do u Drniš. Samo prama sjeveru i jugu saobraćaj je laglji preko razvogja od Kijeva u područje izvora Krke do u Knin i duž Cetine do u Sinj. Još u rimsko doba postojala je jedna cesta u tom smjeru od Aequuma do Knina, a bila je po svoj prilici osnovana iz strategičkih obzira, da duž dinarskih Alpa spoji tvrgjave Gardun i Burnum[2]). A. Bauer tvrdi pod sigurno[3]), da je to cesta, koja je po C. I. L. III 3198 = 10156 osnovana pod carem Tiberijem i namjesnikom P. Cornelius Dolabella u razdobju od 16.—20. po Hr. *ad [sum]mum montem Ditionum Ulcirum* (= Rastello di Grab). Samo je pitanje, da li je — ko što Kiepertova „Formae orbis antiqui", XVII., uzima — u cjelini išla pravcem sadašnje državne ceste, jer, izuzevši Stražine, druga oveća mjesta (Koljani gornji i Lastve-Ševače) leže na lijevoj obali rijeke. Ako je Stanić tačno istraživao[4]), to je na toj obali Cetine kod Ježevića nagjen komad starog rimskog puta.

Cetina izvire na zapadnom podnožju Crnog krša iz više vrela, od kojih su vodom najobilnija Veliko ili Škrbino vrelo, Milaš- i Vuković-vrelo.

---

[1]) Za lakše razumjevanje primjedaba što slijede, dodana je ovdje u *slici 1.* situaciona skica po specijalnoj karti generalnog štopa, zona 30., col. XV. (Gubin i Vrlika). Nalazišta su na njoj podvučena.

[2]) I za francuske te austrijske vladavine spajala je jedna cesta kroz dolinu Cetine duž turske granice tvrgjave Sinj i Knin. Od zauzeća Bosne izgubile su ove utvrde vrijednost; Kninska je tvrgjava napuštena, stražarnica nad klancem Rastella di Grab opustjela je. Iz Trilja i Burnuma odoše takogjer legije VII. i XI., kad se je zalegje umirilo bilo.

[3]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 136. i dalje.

[4]) „Bullettino Dalmato", XIV., str. 15.

Glavno vrelo sačinjava duboku okruglu uvalu, opasanu krševitim brežuljcima. Vodoteči pojedinih vrela, koji se ponajprije sastaju u dva rukava, da se kasnije, od prilike u sredini Cetinskog ili Paškog polja sjedine, tako su jaki, da tjeraju mlinove. U južnom kraju Cetinskog polja priljubila se Cetina uz visočine, što se steru na njenoj lijevoj obali, i teče odavle dalje uz obronke dinarskih Alpa. Kod Vuletića i Baleka probija gorski lanac Kosorsko, koji dijeli Cetinsko od Vrličkog polja. Obale su joj strme sve do podno Ježevića, odakle se hvata doline sve do Dragovića; nasuprot su joj u Cetinskom polju obale niske; periodički poplavljuje prostrane livade i pašnjake, koji djelomično ostaju stalno baroviti. Uslijed obilja vode od mnogih izvora i potočića, više je Vrličko polje bilo prikladno za livade i ispašu, nego za oranje i za stalno obitavanje. Zbog toga su upravo sva sela nanizana po obroncima okolo obiju dolina. Taj način naseljivanja bio je običajan za rimskog i predrimskog doba, što takogjer dokazuju niže navedeni nahogjaji. I tadašnje gospodarstvo u pogledu prehrane kao da je odgovaralo današnjemu: stočarstvo u dolini i po alpinskim pašnjacima, poljodjelstvo i vinogradarstvo u blizini naseobina.

Koliko možemo prosugjivati, rimska je perioda svoju predhodnicu u pojedinim mjestima polako bez pritiska i jagme zamijenila. Stanovnici područja Vrličkog ostadoše vjerni svojim od pradjedova baštinjenim običajima i kultima sve do god. 200. poslije Hr., makar da su dvije jake tvrgjave, Burnum na sjeveru i Gardun na jugu, tako rekuć stojale pred kapijom doline, i ma da je na srednjem toku Cetine položeni Aequum-Čitluk bio još za Claudiusa podignut na stepen kolonije[1]). To pokazuju imena u natpisima na održanim nadgrobnim i votivnim spomenicima i opažanja o bogovima, što su ih tu obožavali. Badava ćeš na kamenju tražiti inače ne rijetka imena Iulii, Claudii, Flavii, Ulpii i Aelii; istom Aurelii[2]) i Septimii[3]) javljaju se, a i ovi u društvu epihoričkog congnomena[4]). Podarivanje rimskog gragjanskog prava ovdje je dakle kasno nastupilo; veći dio poznatih nam osoba poumiralo je, a da nijesu stekli to pravo; one pridržaše stara dobra imena[5]): Apinsus (br. 3.), Aplo (br. 3.),

[1]) Mommsenova primjedba, „Römische Geschichte“, V.[3], str. 185.: „Unter dem Schutz des Legionslagers von Burnum entwickelte im Kerkathal, in dem der Cettina unter dem des Lagers von Delminium, welche Lager auch hier die Träger der Civilisirung und der Latinisirung gewesen sein werden, sich die Bodenbestellung nach italischer Art, auch die Pflanzung der Rebe und der Olive und überhaupt italische Ordnung und Gesittung,“ ne može važiti za ovaj kraj Cetinske doline.

[2]) Br. 1., 12., 20., 23., 25., 32., 41., 44., 49., 61., 66., 75.

[3]) Br. 6., 25.

[4]) Br. 6., 12., 20.

[5]) Koja su od ovih imena ilirska, koja opet keltska, za sad se ne da ustanoviti. A. Holder već je u svojoj „Altkeltischer Sprachschatz“ naveo ova imena: Apinsus, Aplo, Baracio, Buo, Candalio i Madocus. Zadnje navedeno ime označuje P. Kretschmer u „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache“, str. 216. (sravni 271., primjedba 2.) kao tračko.

Apurus (br. 6.), Baracio (br. 62.), Bato (br. 62.), Buo (br. 64.), Candalio (br. 47.), Ciassicus (br. 15.), Ietus (br. 67.), Ledrus (br. 20.), Madocus (br. 28.), Mutelius (br. 64.), Panes (br. 4., 6., 12., 15., 43., 52., 53., 64.) Panto (br. 45.), Plator (br. 4., 63., sravni 74.), Seiio (br. 65.), Sexto (br. 11., 12., 30.), Sialus (br. 65.), Slator (br. 15., sravni 74.), Stul... (br. 52.), Tato (br. 62.), Tito (br. 12.), Titus (br. 4., 47.), Turus (br. 11.), Varro (br. 4., 45., 63.), Zaiio (br. 65.). Od ovih je priličan broj poznat samo iz našeg područja, kao: Apurus, Baracio, Candalio, Ciassicus, Ledrus, Mutelius, Sexto, Seiio, Sialus, Stul... Pojedina imena (Panes, Panto) i ovdje dolaze kao muška i kao ženska. Žene imagjahu uvijek samo jedno ime, muževi često puta po dva (vidi niže pod br. 15.). Oboje običavalo je uz svoje dodati i ime oca. Značajno je ono na grčko podsjećajuće odbacivanje f(ilius) i f(ilia) poslije genetiva očevog imena.

Vrijedno je nadalje da se istakne pomanjkanje orijentalnih imena, samo Alexander pod br. 7. može se takovim smatrati. Od tuda bi se moglo zaključiti, da je u Cetinskoj dolini bilo malo robova, jer oni[1]) upravo bijahu u unutrašnjosti pokrajine nosioci ovakih imena. Mora da se je zemljište, koje se po svoj prilici nalazilo u posjedu seljakâ, intenzivno obragjivalo, jer je broj stanova bio znatan; mora da je stanovništvo tada bilo brojnije nego što je danas. Pouzdano možemo u tom malenom području ustanoviti osim 11 malih (u Vrlici, Civljanima, Kosorama, Kotluši, Čitluku, Dragoviću, Otišiću, Podosoju, Šušnjaru, Kukaru, Maovici) četiri oveća mjesta, i to: u gornjim Koljanima, Stražinama, Lastvi-Ševači (Vuletiću) i u Kijevu. Danas je u ovom području samo jedna varošica, Vrlika. Po važnosti nagjenih natpisa i po obimu ruševina bilo je najznatnije mjesto u gornjim Koljanima. O njegovoj organizaciji ništa ne znamo; uopće znamo iz cijele doline samo za jednoga dostojanstvenika, Aurelius-a Maximus-a quinquenalis-a od Kijeva (br. 1.). Ne da se odlučiti, da li je Maximus imao uredovno sjedište u Kijevu ili je tamo samo podigao žrtvenik. Okolnost, što ne imenuje varoš, u kojoj je bio cenzorom, govori za to, da je ondje imao svoje zvanično sjedište, iz čega bi slijedilo, da je Kijevo bilo na rimsku organizovana varoš.

Biće da je ova općina, upravo kao i pravo gragjansko, dobila rimske forme takogjer tek oko 200. poslije Kr. Moglo bi se uzeti, da je dolina prije toga vremena imala uregjenje kao župa. Pod sigurno je ipak Kijevo spadalo u područje velikoga i moćnoga plemena Delmatae, jer su i Promona, Andetrium i Riditae, koja mjesta leže više na zapad, bila dalma-

[1]) Jedan dokaz više za E. Mayer-ovu tvrdnju u „Die wirthschaftliche Entwicklung des Alterthums", naročito str. 70. (sravni k tome R. Pöhlmann-ov „Litterarisches Centralblatt", 1895., stupac 1781.) o ropstvu za vrijeme carstva.

tinski gradovi [1]). I sama Salona bila je nekoć τῶν Δαλματέων.... τὸ ἐπίνειον [2]). Cetinska je dolina zajedno sa plemenom pala pod rimsko gospodstvo tek uslijed bojeva, kojima je osobno upravljao Octavian u god. 34. pr. Hr. i u proljeću god. 33. pr. Hr. [3]). Biće, da se je mnoga zgoda iz doba teških ratova, što ih Appian opisuje, ovdje odigrala [4]).

Izgleda, da je vlada u gornjim Koljanima smjestila odjelenje vojske na tu cijelj, da zaštiti stanovnike toga kraja i da očuva vlastiti autoritet; ovdje su naime nagjena dva rimska vojnička natpisa, i to nadgrobni kamen nekog vojnika cohors III Alpinorum (br. 21.) i votivni žrtvenik jednog vojnika legije I adiutrix [5]) (br. 22.). Neznamo, kojim su kronološkim redom pojedina odjelenja rečenih četa — istodobno jedva da su se u Koljanima nalazila — bila ovdje smještena. Kako dokazuje u oba natpisa spomenuto gentilno ime Aurelius pa i pomanjkanje prenomena, ovi su natpisi iz kasnijeg doba, a vremenom je jedan drugome dosta bliz.

Stalno pridržavanje starih kulta drugo je obilježje za konzervativni značaj naših dolinskih stanovnika. Megju božanstvima osobito se ističe Silvanus, kojemu je pripadalo mnogo pohagjano svetište u Velikim Stražinama (vidi niže dolje br. 61.), i kojemu bijahu posvećene naročite zadužbine u gornjim Koljanima (br. 44.) i u Otišiću (br. 47.). Za veći dio njegovih ovdje nagjenih žrtvenika vrijedi Marcialova karakterizacija ove vrste spomenika: X 92, 5 f (L. Friedländer): Et semidocta vilici manu structas Fonantis aras horridique Silvani.

Dianu su obožavali u Čitluku kod vrela Nelaj (br. 8.) i u gornjim Koljanima (br. 22., 28.); na Liber može se odnositi samo jedan spomenik (br. 49., Velike Stražine [6]). Od rimskih bogova jedini je Iupiter bio u priličnom štovanju kod naroda; osim pojedinih spomenika u Kijevu (br. 1.), Stražinama (br. 48.) i Podosoju (br. 75.), bijaše njemu u čast podignuto oveće svetište u Lastvi-Ševačama (vidi dolje br. 20.); jedanput (br. 75., Podosoje) klanjaju mu se kao fulminatoru. Uz njega dolazi možda jedanput

---

[1]) Sravni Kiepert: „Formae orbis antiqui", XVII. Nekada liburnička Promona zasvjedočena je: Appian: „Ill.", 12., 25. i dalje i Strabo, VII., 5., 5.; o Andetriumu Strabo na označenom mjestu, a Riditae dokazana je tamo nagjenim natpisom C. I. L. III 2776:...*principi Delmatarum.*

[2]) Strabo, VII., 5., 5.

[3]) O Oktavianovim ilirskim ratovima 35.—33. prije Hrista sravni sada J. Kromayera: „Hermes", XXXIII., str. 7. i dalje.

[4]) Vrijedno je spomenuti, da Appian („Ill.", c. 25., 27.) opetovano govori o šumama. Da je taj kraj bio bogat šumama, posvjedočava okolnost, što su po Oktavianu popaljene kuće po varošima Delmata, kao Sinotium (sravni Appian: „Ill.", 27.), bile sagragjene od drveta.

[5]) Sravni Pauly-Wissowa R. E. s. v. Burnum, str. 1069. O vexilaciji te legije u Dalmaciji sravni takogjer naš „Glasnik", 1896., str. 507. i dalje.

[6]) O ilirskim bogovima, čija imena zamjeniše rimskima, bez da se je time narodno mišljenje o njihovom biću promijenilo, sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", V., str. 353.

Iuno (br. 72.). Ianus, koji se jedanput spominje, nije dobio žrtvenik od urogjenika (br. 29.), već od dvojice u gornjim Koljanima nastanjenih pretorijanaca. Vrijedno je da se istakne, što često manjka di Manes; na dolje opisanima 17 nadgrobnim spomenicima iz kraja, koji ovdje dolazi u prizrenje, spominju se di Manes samo tri puta.

Nije se moglo očekivati, da će se ovdje naići na veći broj istočnjačkih bogova, jer nije bilo miješanja stanovništva sa orijentalnim elementima, niti je došlo do ovakve mješavine naseljivanjem veterana. U istinu može se samo jedanput dokazati Iupiter Dolichenus (br. 19.), pa i tu nastaje pitanje, da li sam slabo očuvani natpis tačno nadopunio.

Priprosto mišljenje seoskog stanovništva od saobraćaja dosta zaklonjene doline, odrazuje se u njegovim bogovima. Da je vladao strah od bogova, dokazuje broj zadužbina. Vrijedno je zabilježiti, da se ni ovdje ne može dokazati, da li je bilo svećenika za štovanje domaćih bogova. Izgleda, da kod Iliraca nije trebalo ovijeh posrednika izmegju ljudi i bogova.

Iz kasnije povjesti[1]) tog tihog seljačkog kraja može se samo dvoje naslućivati. Prvo, da je za vrijeme panonsko-dalmatinskog ustanka taj kraj pripadao pobunjenim dijelovima pokrajine, jer se je Bato u Andetrium-Muću, koje mjesto leži izmegju Cetinske doline i Salone, održao protiv rimskih četa sve do god. 9. po Hr.[2]). A drugo: Važna je činjenica, što su se istovremeno u gornjim Koljanima u vremenu iza Hadrijana[3]) nalazila dva aktivna pretorijanca, jedan eques praetorianus i jedan „a scriniis praefecti praetoris“, koji ne bijahu iz Cetinske doline. Taj dogagjaj bio je kadar da otkloni pozornost seljačkog stanovništva od obragjivanja zemlje i od brige za gajenjem stoke, i da za neko vrijeme istisne govorkanja o vremenu i porezima.

Spisak nalazišta rimskih i „prehistoričkih“ starina, koji ovdje slijedi, dobrim dijelom drži se pravca mojeg putovanja.

Kijevo.

Župna crkva i oko nje položeni dio sela Kijeva pokriva tle oveće rimske naseobine. Svagdje se ovdje ukazuju ostanci gragjevina i više manje oštećeni spomenici. Naročito sam na oranici Vuka Bajana vidio prilično dugačke zidine, koje se preko 1 *m* dižu iznad zemlje. Na svakom koraku nailazimo na komagje krovnog crijepa. Kažu, da se je ovdje našlo

---

[1]) Vidi gore str. 75.

[2]) Bauer: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVII., str. 135., 138.

[3]) To dokazuje ime Aelius Aelianus.

i grobova i novca. Žitelji drže, da su ruševine ostanci crkve sv. Roka. Odavle su mnogo materijala odnijeli za gradnju oružničke vojarne.

Pri gradnji državne ceste Knin—Vrlika u god. 1890. naigjoše radnici izmegju stare ceste i župnog stana na zidine od zgrada, koje bijahu snabdjevene napravama za grijanje, a ciglama pokrivene[1]). Ovdje se je na oranici (zvanoj Krtače) uz kapelu kraj državne ceste našao ulomak jedne ploče od vapnenca, ukrašen ćenarom u podobi zimzelena, a osim toga još i niže navedeni natpis. Ovaj se čuva u župnom stanu, pa će se prilikom prenijeti u kninski muzej.

1. Ara od vapnenca, gore i dolje odbijena, sa jednostavno profiliranim podnožjem; 0·46 visoka, 0·38 široka a 0·33 *m* debela. Natpisna je strana izlizana *(slika 2.)*.

Slika 2.

Ostatak prvog retka i prvu hastu u drugom retku vidim samo na otisku (Abklatsch). Ispitivanje originala bilo je vrlo otešćano zbog toga, što je kamen uzidan u ognjište tamne kuhinje župne kuće. Stanić je taj natpis u „Vjestniku“, XIII., str. 69., u retku 1. nepotpuno objelodanio.

[? I(ovi) o(ptimo)] m(aximo) T. (? P.) Aur(elius) Maximinus q(uin)q(uennalis) suo v(otum) l(ibens) s(olvit).

Suo u 4. retku bez dvojbe stoji za *de suo.*

O municipalnom zvanju Maximusa govoreno je ponešto na str. 74.

2. Stanić[2]) vidio je u župnoj kući takogjer jedan ulomak, koji je nagjen na župničkoj njivi kraj puta, što vodi k župnoj kući. Vele, da su na njemu bila ova čisto izvedena slova:

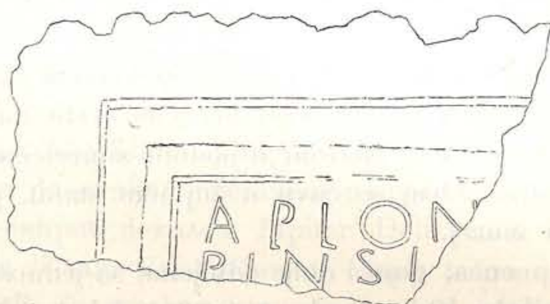
VS
IIS

Ovaj ulomak nijesam mogao da nagjem. Ali mi pokazaše ko naknadu fragmenat, što slijedi, koji će se takogjer utjeloviti kninskom muzeju.

3. Lijevi gornji ugao ploče od vapnenca nejednake debljine; visina 0·23, širina 0·435, najveća debljina 0·085 *m*. Natpisno polje bilo je opko-

[1]) Sravni Stanić: „Vjestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva“, XIII., str. 68. i dalje.
[2]) „Vjestnik“, XIII., str. 69.

ljeno trostruko profiliranim okvirom; sada je izlizano. Ovaj je ulomak nagjen u Kijevu na nepoznatom sada mjestu *(slika 3.)*.

Slika 3.

Nije isključena mogućnost, da je taj ulomak identičan s onijem, što ga je Stanić objelodanio u „Vjestniku“, XIV., str. 100.; nagjen je na oranici ispred župnog dvora. C. I. L. III 13.222:

A LVRSV
? IO CO

Velika razlika izmegju oba čitanja ne može da pobije ovu mogućnost, kad se pomisli na Stanićevu površnost.

Aplon[i...... A]pinsi (fili.)

Megju obim imenima moglo je stajati još i treće; glede drugoga imena sravni C. I. L. III 2796 (Riditae): *Vendo Tritaneri Apinsi f.* C. Pauli: „Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler“, str. 363., drži, da je to ime ilirsko, A. Holder: „Altkeltischer Sprachschatz“, I., str. 166., da je keltsko. Genetiv traži nadopunu od *filio* ili *filiae* — vrlo običajno ime Aplo davalo se i muškarcima i ženama[1]) — ali jedva da se je, kako nas uče ostali natpisi iz Cetinskog polja, slovo F na toj ploči nalazilo.

Na istoj oranici, gdje se je našao spomenik pod br. 2.[2]), nagjen je i poklopac jedne žare (posude za pepeo) od vapnenca, koji je deponiran u župnom uredu. Na uzdužnim stranama ima po jedan zabat i četiri kružna izreska kao akroterije na uglovima. Jedan je zabat ukrašen polumjesecom, obrnutim prama gori, a na akroterijama ove stranice po jedna je palmeta. S dônje je strane poklopac pravokutno izdubljen.

Tamo se je, po Stanićevom navodu[3]), iskopala takogjer jedna mala ara, koju opet uzidaše u neki zid.

---

[1]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVI., str. 88.; „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 287.

[2]) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 70.

[3]) Na označenom mjestu.

Tri druga poklopca od žara, slična onom prvome, iskopaše na oranici Mije Radića, zvanoj „Lazin“, te danas leže pred kućom ovog seljaka; jedan od njih ima na zabatu formulu:

D M

D(is) M(anibus).

Pred kućom Ante Radića leži neka baza, na kojoj se vidi prazno polje, obrubljeno profiliranim okvirom.

Na Radićevoj „Podvornici“ nagjene su one svjetiljke, što se danas nalaze u kninskom muzeju. O njima ću progovoriti u drugoj raspravi u narednom svesku „Glasnika“.

Vrlika.

Vrlici, današnjem glavnom mjestu doline gornje Cetine, pripisuje se veća važnost za rimskog doba, nego ju je ovo mjesto, ako uzmemo u obzir tamošnje nahogjaje, u istinu imalo; to se čini s toga, što se povodimo za današnjim prilikama i što su nam slabo poznata ostala rimska mjesta u ovome kraju.

Kiepert stavlja ovamo Pelvu[1]), a Tomaschek[2]), kojemu se i Bulić[3]) pridružuje, smješta ovamo Ptolemejevu (II 16, 11) Heronu[4]). O nijednom od onih triju u Vrlici vigjenih natpisa (br. 4.—6.) ne može se opravdano reći, da su izvorno ovdje ležali. Naprotiv je vjerojatno, kao što je to slučaj i za one četiri žare, što su uzidane u kuću Novakovića (br. 62.—65.), da su ovi natpisi ovamo doneseni dijelom ko gragjevni materijal, a dijelom da ovdje zadobiju veću vrijednost. Srećom što su sada gospoda Bulić i Marun ovakovo kamenja osjegurali za muzeje u Spljetu i Kninu. Stari novci i gravirano kamenje može se ipak u Vrlici uvijek još dobiti, makar da se dobar dio nalazaka prodaje trgovcima u Spljetu i Šibeniku[5]). Omanje zbirke novca osnovali su u Vrlici osim Stanića još i gg. Ante Vučemilović[6]), M. Žeravica[7]) i Ivan Bressan; ovaj mi je označio Koljane, Cetinu i Vrliku kao nalazišta novca u njegovoj zbirci.

O drugim nahogjajima iz Vrlike doznao sam ovo: 1. da se ispod gradine u vinogradima gosp. Bože Marasa često nagju rimski novci; 2. da se je u god. 1891. u Hrvojinoj tvrgji nad Vrlikom, pa takogjer u njezinoj

[1]) „Formae orbis antiqui“, XVII. O položaju Pelve sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 264. i dalje.

[2]) „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien“, 1880., str. 504.

[3]) „Bullettino Dalmato“, X., str. 6., 169. Sravni Hirschfeld C. I. L. III, str. 1618.

[4]) Bez potanjih podataka; sravni Kiepert, *nazn. mjesto, prilog str. 6., primjedba 65.*

[5]) Sravni St. Zlatović: „Vjestnik“, VI., str. 79. i „Bullettino Dalmato“, VI., 136.

[6]) Ovu zbirku pa i zbirke starog novca ostalih članova obitelji Vučemilović kupio je bos.-herceg. zemaljski muzej u god. 1891.

[7]) Zlatović na označenom mjestu.

okolini, kad se je onuda „kopalo blago“, našla „velika množina fragmenata od jelenskih rogova“ i jedan zub divljeg vepra[1]); 3. da je za gradinom na Kozjaku 14. i 15. decembra 1891. Stanić otvorio oko 20 rimskih grobova[2]).

Iz navedenoga vidi se, da je u Vrlici bila rimska naseobina, ali svakako nije ona bila onako znamenita, ko što se je to do sada držalo.

Lijepi položaj mjesta[3]), blizina ljekovitog vrela[4]), te jaka napučenost Cetinske doline, govore, sve da i ne bi bilo nalazaka, za ovakovu naseobinu. Biće, da se je ovdje nalazilo selo (vicus), koje je podložno bilo varoši, koja je po svim znakovima ležala u gornjim Koljanima.

Od onih na strani 79. pomenutih natpisa prva dva bila su poznata, treći je nov.

4. C. I. L. III 2751 „iz Vrlike“, nijesam mogao da ga nagjem.

P*l*ATORIV
ARRONIS
PANESTITI · B
ENE · MERENTI
POSVIT

P[l]atori Varronis (filio) Panes Titi (filia) bene merenti posuit.

Sva četiri imena ovog natpisa bijahu obljubljena u Cetinskoj dolini, a osobito je bilo rašireno treće od njih, Panes, koje još sedam puta dolazi: u Vrlici još jedanput (br. 6.), u Baleku (br. 12.), u Lastvi (br. 15.) i u Dragoviću (br. 43.), svagdje jedanput i tri puta u Velikim Stražinama (br. 52., 53., 64.). Osim toga dolazi po jedanput u Saloni (C. I. L. III 2456) megju ne posvjedočenima (C. I. L. III 3185, sravni 10151). Panes je u ovom natpisu ime supruge Platora; kao žensko ime eno ga takogjer u C. I. L. III 2456 (Salona)[5]): *D. M. Panes filiae infelicissim(a)e* T. T. T. P. A. F.

Plator dolazi još dvaput, možda triput u našem dijelu Cetinske doline, u Velikim Stražinama (br. 63., 74.); muškarci zovu se ovim imenom u Riditae (C. I. L. III 2773, 2788), u Priluci kod Livna (C. I. L. III 9859 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 255., br. 2.), u Trijuši kod Zenice (C. I. L. III 12772), u Županjcu (? C. I. L. III 12812 = „Glasnik“, 1897., str. 239.), kod Maezejaca (C. I. L. III D. VII = VIII[5]), na dacijskim natpisima C. I. L. III 1192 i 1271, i na voštanim tablama C. I. i VIII.

Varro zove se po jedan stanovnik u Dragoviću (br. 45.) i u Velikim Stražinama (br. 63.), a Titus jedan čovjek u Otišiću (br. 47.).

---

[1]) Stanić: „Vjestnik“. XIV., str. 45., br. 6.
[2]) „Vjestnik“, XIV., str. 49. i dalje, 68. i dalje.
[3]) Slike iz Vrlike donijela je „Nada“ god. 1897. na str. 272.
[4]) Dr. N. Catanj: „Alcuni cenni sopra Verlika, le sue acque ed il suo territorio“. Spalato 1889.
[5]) Sravni C. I. L. III, sadržaj str. 1100. i „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 287.

Poznato je, da su Panes, Plator i Varro ilirska imena[1]); Ilirstvo imena Titus dokazuje se time, što se ono nalazi uz druga urogjenička imena[2]), pa takogjer i imenom rijeke Krke Titus[3]). Prije uticaja rimskog biće da se je to ime zvalo Tito (sravni br. 12.).

5. Natpis, zabilježen od F. Bartoli-a „Verlicae in ecclesia S. Petri", t. j. u kapeli na groblju — druge Petrove crkve nema u Vrlici — C. I. L. III 2755:

MAT DD
VITALI ET MAXIMVS
FRATER

niti sam ja našao, niti ga je mogao naći G. Alačević (sravni C. I. L. III, p. 1618). Kamen valjda nije bio dobro očuvan, na što već upućuje njegovo čitanje. Da li se u 1. retku može misliti na epihoričko ime Madocus, ko što sam to naslučivao u „Wissenschaftliche Mittheilungen", str. 210., nije izvjesno. U rukopisu jesu u 2. retku riječi VITALI ET prebrisane.

Mjesto ovog natpisa nagjoh u rečenoj crkvici s lijeve strane oltara u pločniku.

6. Ploču od vapnenca, s desne gornje strane odbijenu, 0·47 visoku i 0·53 *m* široku. Ona je u sredini i po dônjem kraju vrlo izlizana; interpunkcije se svagdje više ne vide. Mjesto, gdje je nagjena, ne mogoh saznati *(slika 4.)*.

SEPTIMIVS·PA
ESETSEPTIMIVS
TITIANVSAPVRI
PATRI·SVOPIEN
TISSMOETMATRI
POSVERVNT

Slika 4.

Septimius Pa[n]es et Septimius Titianus Apuri (filii) patri suo pientissimo et matri posuerunt.

Pri koncu 3. retka trebalo bi svakako nadopuniti *filii.* Ime majke nije nikako spomenuto, a očevo slabo se ističe, upravo kao u natpisu iz Pecke („Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 263., sl. 33.): *Aeli(i) Nepos et Dasas Abbonis*[4]) *(filii) patri carissimo, qui vixit ann(os) LXX, b(ene) m(erenti) memoriam p(osuerunt).*

[1]) Sravni Pauli na označenom mjestu str. 365.; W. Tomaschek: „Bezzenberger's Beiträge", str. 96. i P. Kretschmer: „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", str. 264.

[2]) Osim gornjeg natpisa sravni takogjer C. I. L. III 1272. C. X. XI.

[3]) C. I. L. III 6418, sravni 9896.

[4]) Sravni T. Haug: „Berliner philologische Wochenschrift", 1898., str. 536.

Apurus — mislim, da sam to ime dobro čitao — nije inače zasvjedočeno. Glede imena Panes sravni gore br. 4. Titianus izvedeno je iz gore pod br. 4. spomenutog domaćeg imena Titus.

Porodica dobila je gragjansko pravo tek pod carem Septimius Severus-om.

Iz okolice Vrlike posjeduje muzej u Spljetu gravirano kamenje[1]) i jedan mlat iz neolitičkog doba[2]), a kninski muzej broncanu naočarastu fibulu i fragmenat sjekire od bronca[3]).

Civljani.

Na mjestu kod Joića glavice, na putu što vodi iz Civljana u Kotlušu, otvorio je 26. novembra 1891. Stanić jedan grob, sagragjen od opeke; u njemu se nalazile dvije balzamarije, jedna oveća staklena posuda, jedna broncana fibula i jedna igla od kosti[4]).

Kod selišta Joićeva[5]) nalazi se malena gradina; tu je Stanić, zaveden raznim slučajnim nalascima, kopao i našao jedan trobridni vršak sulice i jedan pršljen od ilovače.

Na oranicama, zvanim Kolovrat, što leže na granici izmegju općina Civljani i Kijevo, naigjoše seljaci, kako Stanić priča[6]), na zidine i arhitektonske fragmente. Prsten, što je ondje nagjen, pohranjen je u kninskom muzeju, a poklonio mu ga je rečeni gosp. paroh.

Ispod Civljana našao je seljak Kostur na svojoj oranici jednu veliku fibulu, koja se i sada još nalazi u Stanića[7]).

Kosore.

Na području sela Kosora, koje leži na gorskoj kosi, što dijeli Vrličko od Cetinskog polja, može se konštatovati jedna naseobina iz predrimskog, pa takogjer iz rimskog doba. Za prehistoričku naseobinu govori to, što su tu nagjene tri broncane dvostruke spirale u podobi naočara. Duge su 0·123, a premjer njihovih šesterostrukih zavoja iznosi 0·053 *m.* Posjednik njihov, gosp. Ivan Bressan, općinski tajnik u Vrlici, poklonio je jednu *(slika 5.,* $^1/_2$ nar. vel.) zemaljskom muzeju u Sarajevu.

---

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XI., str. 104., br. 767., XV., str. 117., br. 1167.

[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XVI., omot k svesci 4., str. 5., br. 1.

[3]) F. Radić: „Vjestnik", XIII., str. 7. i dalje.

[4]) „Vjestnik", XIV., str. 48. i dalje.

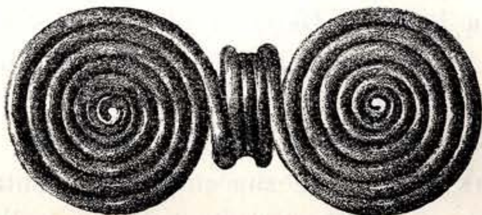
[5]) U „Vjestniku", XIV., str. 46., br. 10. nazivaju se ove kuće „Foićeve", valjda uslijed štamparske pogrješke.

[6]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 167.

[7]) „Vjestnik", XIV., str. 45., br. 7.

Rimski ostanci konštatovani su na tri mjesta[1]:

1. Na oranicama niže kuća porodica Radnić, Mišinović i Mučalo, gdje se vazda nagje komagje opeka i gravirano kamenje. Od ovog je stekao

Slika 5.

Stanić 10 komada. Kažu, da Nikola Mučalo posjeduje fragmenat rimskog natpisa. Niže kuća na polju, navodno na nekoj zidini, nagjen je kamen, o kojemu veli Stanić, da je po izgledu svojemu valjda služio pri proizvagjanju zejtina. Taj je komad danas u posjedu Nikole Kneza.

2. Kod Mučalova bunara, gdje se je naišlo na fundamente oveće zgrade, našlo se je komagje opeka i „razno orugje“. U blizini ovog nalazišta otkriše seljaci neki grob, koji bijaše pokriven dobro izragjenom pločom.

3. U nešto povećoj odaljenosti od Kosora, već u Vrličkom polju, opažena je na brežuljku, koji spada Nikoli Mučalu, gragjevina, popločena opekama.

Kotluša i Čitluk.

U Kotluši i Čitluku, koja sela leže jedno uz drugo, nagjene su ove stvari:

1. (7) Ulomak s lijeve strane jednog spomenika od vapnenca, 0·10 visok, a 0·28 *m* širok; ne može se ustanoviti, na što je služio, jer je sasma uzidan u kuću Stjepana Crnomarkovića (desno od vrata). Iz neznatne veličine slova (0·027 *m*) zaključujem, da nije bio velik; najprije bi se dalo pomisliti na sanduk za pepeo *(slika 6.)*.

Slika 6.

C. I. L. III 9816 sa pogrješkom na koncu 1. retka i bez 2. retka. U tom retku biće 4. slovo ponajprije E; za 5. mjesto može se dosta pouzdano pomisliti na R, već zbog ovećeg razmaka izmegju ovog i onog slova, što slijedi.

...*Alexande[r et?] Aetern[alis?...*

---

[1]) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 101. i dalje.

2. Po poljima, zvanim Dolci, provlače se zidine, a razbacane opeke oko njih dokazuju da su rimskog porekla. Na to nalazište valjda se odnosi Stanićeva[1]) vijest o nalasku dviju rimskih statueta po nekom seljačkom momčetu, koji da ih je odmah uništio.

3. Govori se, da je Simo Blešić u blizini svoje kuće naišao na zidine i pri tom da je našao nekakav natpis. Šta se je dogodilo s ovim natpisom, nijesmo mogli doznati ni Stanić[2]) ni ja.

4. Kod Luke Baroša vidio je Stanić[3]) poklopac jednog sanduka za pepeo, nadalje ulomak pobliže neoznačenog ornamenta i fragmenat jednog relijefa, „na kojem se samo još raspoznavaše noge djeteta".

5. Okolica vrela Nelaja, osobito pak oranica Ante Zelenovića, što leži 50 koraka na sjever udaljena od vrela, a kraj puta u Unište, vrlo je bogata nahogjajima. Ovdje su oko god. 1880. osim više „ara", koje odmah razlupaše, nagjena dva „sarkofaga", al su ove opet zatrpali, jer ih ne mogoše podići. God. 1891. pokušao je Stanić da ih opet nagje[4]). Nije mu to pošlo za rukom, jer su nestrpljivi seljaci posao napustili; ali je Stanić pri tome naišao na zidine od zgrade, koja bijaše pokrivena opekama; o tim zidinama objelodanio je u „Vjestniku", XIV., str. 11. nacrt bez vrijednosti. U nutrašnjosti zgrade iskopao je ove kamene spomenike, koji se sada nalaze u kući rečenog Zelenovića u Čitluku.

a) (8.) Ara od vapnenca sa visokim, profiliranim vrškom i podnožjem na prednjoj i na obim uskim stranama. Gore i otraga ara nije uglagjena.

Slika 7.

Visina 0·545, širina na profiliranom dijelu 0·325, inače 0·27, debljina na profiliranom dijelu 0·29, inače 0·265 *m*. Ona dva, na prednjoj strani vrška

[1]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 167.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) „Vjestnik", XIII., str. 73.

[4]) Stanić na označenom mjestu.

uklesana polumjeseca stoje u svezi sa boginjom, koju spominje natpis *(slika 7.)*.

C. I. L. III 13199. Slova ne zaslužuju oznaku „litterae magnae et bonae".

D(ianae) A(ugustae) s(acrum). P. A(urelius?) M... C... v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Što je ime boginje jako skraćeno, to nam dokazuje, da je žiteljstvo za nju dobro znalo i da se je Diana na vrelu dosta obožavala.

b) Poklopac sanduka za pepeo od vapnenca sa po jednim zabatom na uskim stranama i sa 4 akroterije na uglovima; s dônje strane pravokutno izdubljen i hrapav; 0·19 visok, 0·59 širok, 0·59 *m* dug. U trostruko profiliranom prednjem zabatu vijenac sa dugijem vrpcama.

c) Fragmenat stupa.

6. Iz Kotluše posjeduje zemaljski muzej ovaj stari novac: Augustus, Cohen 437; Vespasian, Cohen 489 ili 491; Traian (otraga izlizan); Geta, Cohen 164; Iulian, Cohen 73.

Vuković.

Na zaravanku iznad skupine kuća familije Vuković prostire se s obiju strana puta, koji vodi u Unište, sve do bedema Gradine veliko predrimsko groblje; tu se niže tumulus do tumulusa[1]). Jednog je otvorio Stanić, bez da je u njemu išta našao[2]).

Gradina[3]), na čijem se podnožju nalaze dvije pećine, bila je okrugla i zidinama utvrgjena; posvuda nailazi se na komagje posuda od ilovače. Na jednom zemljištu u blizini nagjoše seljaci osim „raznog oružja" i utaraka od zemljanih posuda takogjer jedan „lijepo izrezuckani jelenski rog"[4]).

Crkvena ruševina Sv. Spasitelja kod vrela Cetine.

Oko 300 metara južno od izvora Cetine u ruševini crkve S. Salvatore[5]), koja se već iz daleka razabire, uzidana su u sjeveroistočnom uglu dva ulomka rimskih natpisa. U groblju okolo ovog crkvišta leži usrijed kasnijih nadgrobnih spomenika još i onaj pod br. 11. Ova tri komada dovučena su ovamo, a ne može se ni naslućivati, gdje im je bilo prvo-

[1]) Spomenuto i po Marunu: „Starohrvatska Prosvjeta", I., str. 228.

[2]) „Vjestnik", XIV., str. 70., br. 13., 14.

[3]) Označena je i na špecijalnoj karti.

[4]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 12.

[5]) O toj crkvi sravni St. Zlatović: „Vjestnik", V., str. 102. i dalje i VI., str. 103. i dalje; Alačević: „Bullettino Dalmato", V., str. 131.; Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 9.; Marun: „Starohrvatska Prosvjeta", I., str. 183. i dalje, str. 224. i dalje i II., str. 25. i dalje.

bitno mjesto. Mišljenje Stanićevo[1]), da su iz Baleka, ničim nije dokazano; ima i bližih rimskih nalazišta, n. pr. Čitluk.

9. Desni dônji ugao tesanog kamena vapnenca, istrošen, 0·33 visok, 0·28 širok, i 0·57 *m* debeo. Natpisno polje bilo je obrubljeno profilovanim okvirom *(slika 8.)*.

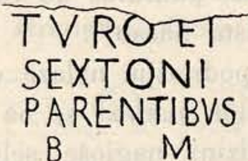

Slika 8.

Ispod 3. retka nije bilo nikakova nastavka. C. I. L. III 2758 (sravni p. 1618 = 9827 *a*), oba puta s pogrješkom. Redove 2/3 možda treba nadopuniti *[pie]nt[issimo]*.

10. Ulomak tesanog kamena vapnenca; lijevo i desno od natpisa opažaju se udubine za željezne spone. Visina 0·28, širina 0·56, debljina 0·22 *m*. Vrlo istrošen. Uzidan povrh kamena pod br. 9.

Ma da je snimak (otisak) vrlo dobar, nijesam mogao više šta da doznam, nego što je navedeno u C. I. L. III 9827 *b*.

11. Dônji dio posude za pepeo od vapnenca, 0·40 visok, 0·61 širok i 0·51 *m* debeo. Natpisno polje obrubljeno je profilovanim okvirom. Vrlo istrošen *(slika 9.)*.

Slika 9.

C. I. L. III 2754, sravni p. 1035 i br. 9804. Stari Bartoli od svih je najbolje čitao taj natpis.

..... *Turo et Sextoni parentibus b(ene) m(erentibus).*

Turus je romanizovano ime, koje se našlo i u Riditae (C. I. L. III 2769, 2787, sravni p. 1624), na Krku (C. I. L. III 3134, sravni 10127 = 13296, 13295) i Cresu (C. I. L. III 3151, sravni 10132)[2]), a koje je prvobitno za muške i ženske (Riditae: C. I. L. III 2795: Turo Statica Aplinis f., sravni 2794) glasilo po svoj prilici Turo.

Sexto, ma da ima rimski zvuk, takogjer je kao što i Cato, Varro[3]), Nerva[4]) i dr. ilirsko ime, koje je dosada dokazano samo za Cetinsku

[1]) „Vjestnik", XIII., str. 156.

[2]) Sravni P. Sticotti: „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVI., str. 36.

[3]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 280.

[4]) C. I. L. III D. VI = VII² = X 1402; sravni W. Tomaschek: „Mittheilungen der geographischen Gesellschaft in Wien", 1880., str. 559.

dolinu: u Baleku (br. 12.) u svezi sa imenima Panes i Tito, u gornjim Koljanima sâmo za se na kamenu br. 30.

Više sela Cetine nalazi se vrlo posjećivana, široka pećina od sige, koja je označena i u špecijalnoj karti; u njoj je u junu 1873. prof. Ivan Woldřich preko J. Milkovića preduzeo kopanje, bez da su postigli izvjesni rezultat [1]).

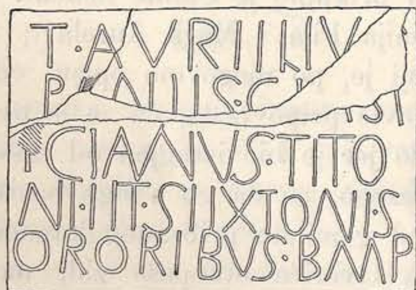
Knežević.

Više skupine kuća obitelji Knežević diže se šiljasti brežuljak Gradina. Ovo ime i ostanci zidina naznačuju nam, da je tu bila predrimska utvrda [2]).

Balek.

U ruševini Gradina u Baleku, gdje se po pričanju mogu vidjeti i ostanci od posuda [3]), nagjen je natpis br. 12.; ali će on poticati iz naseobine, koja je niže Baleka pokrivala polja Lastve i Ševače. Danas je on razbijen u dva komada i uzidan u ćošak kuće Petra Žeravice.

12. Tesani kamen vapnenac, 0·46 visok, 0·61 širok, 0·36 *m* debeo. Natpisno polje opasano je profilovanim okvirom *(slika 10.)*.

Slika 10.

C. I. L. III 2757 (sravni p. 1035)=9817. Interpunkcija pri kraju 5. retka već se ne može raspoznati. Pri početku 3. retka zadnje I iz 2. retka ili je pogrješno opetovano ili se ima čitati Ciasecianus. Pošto u br. 15. vidimo Ciassici, držim ono prvo ime vjerojatnijim. O tom imenu vidi niže dolje br. 15. Za imena Panes i Sexto sravni gore br. 4. i br. 11.

Tito je inače poznat samo još iz Plevalja: C. I. L. III 6350=8319: *Aureliae Tittoni,* sravni takogjer „Wissenschaftliche Mittheilungen“, str. 287., br. 32.

---

1) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“, VI. (1876.), str. 48. i dalje.

2) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 12. Gradina ta naznačena je i na špecijalnoj karti.

3) Zlatović: „Bullettino Dalmato“, VI., str. 137.

T. Aurelius Panes Ciasi<i>cianus Titoni et Sextoni sororibus b(ene) m(erentibus) p(osuit).

Od prehistoričkih stvari nagjeno je:

1. Na Gradini Baletkoj jedna naočarasta špirala, sada u kninskom muzeju[1];

2. u blizini Gradine jedna broncana fibula[2], sada u posjedu Stanićevu;

3. u okolici Gradine jedna naočarasta špirala, koja je uručena općinskom uredu u Vrlici[3].

Lastve, Ševače.

Lastve i Ševače poznate su kao nalazišta raznih starina. To su dva susjedna zemljišna kompleksa uz Cetinu, a spadaju onome dijelu sela Vinalić, što leži na lijevoj obali Cetine, te se zove Vuletić. U publikacijama su ova dva kompleksa zbog blizine svoje često puta zamjenjivana. Na njima kao i megju kućama Vuletićkim nalaze se i danas još subštrukcije starinskih zgrada u većoj površini, koje bijahu pokrivene opekama. Seljaci oštećuju te ostanke time što svoja polja žele da očiste od kamenja; pri tim radnjama nagju se mnogi novci, šiljci od kopalja i razno kućevno orugje. Iz tih nalazišta prikupio je Stanić malenu zbirku, u kojoj bijaše i novca Augusta, Antonija Pija i Mark Aurela[4]; Zlatović dobio je pak odavle jedan denar, koji je, po njegovom opisu, odgovarao Babelonovom Iunia 15 ili 16[5]. Zlatović pripovijeda, da se je ovdje nešto prije godine 1893. našao „satir“, no jer je bio izragjen od sasvijem mekanog materijala, da se je odmah raspao, pa da ga s toga baciše. God. 1889. nagjoše, kako se veli, seljaci pod gomilom pribranog kamenja krušnu peć[6].

Na oranici Marka Gverića otkopaše zid, navodno 40 *m* dugačak; nagjeno je ovdje nadalje relijefno poprsje žene bez glave i razno orugje. Zid raznesoše, pri čemu se našao sasvim istrošeni natpis[7].

Bez ikakva razumjevanja pokušao je Stanić god. 1891.[8] potporom spljetskog muzeja, da otkopa na zemljištu Petra Gverića, gdje je nagjen novac Iulia Maesa, Cohen 29 ili 30[9], oveće ruševine od zgrade, koja je

1) Stanić: „Vjestnik“, XIV., str. 45. *d).*

2) Na istom mjestu str. 45., br. 8.

3) Na istom mjestu str. 46.

4) „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 155., XIV., str. 106.

5) „Bullettino Dalmato“, VI., str. 126.

6) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 155.

7) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 99.

8) Sravni „Bullettino Dalmato“, str. 107. i dalje, sa jednim tlocrtom i osnovom na str. 110., kojemu nijedna mjera dodana nije. Sravni „Vjestnik“, XIII., str. 99.

9) Veličinu novca ne označuje Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 99.

bila provigjena napravom za grijanje[1]). Ovom se prilikom uz nešto novca[2]) u jednoj hrpi kamenja u zgradi našao natpis C. I. L. III 13216 i 13227.

MES
M · MANT
VR
c OIVGI
VIVVS

Prvi ulomak (13.) zaman sam tražio mjeseca augusta 1897. u muzeju u Spljetu, gdje je pod br. 1749. uveden. Drugi je ulomak (14. C. I. L. III 13224) komad od gornje strane tanke vapnene ploče; njegov gornji udubljeni okvir održao se. Visina 0·175, širina 0·145, debljina nejednaka, izmegju 0·062 i 0·045 *m*. Od god. 1891. nalazi se u spljetskom muzeju *(slika 11.)*.

Slika 11.

Treći redak iza ostatka drugog pismena svršavao se abreviaturom. Možda u 1. retku: *Ti]tiae* (sravni br. 76.), u 3. retku: *....sib]i p(osuit)*.

Sjeverno od te po Staniću prekopane zgrade mogu se proslijediti „200 *m* dugi“ zidovi druge jedne zgrade[3]).

Grobovi nagjoše se na jednoj uzvisini na zemljištu Petra Boduljka, što leži kraj puta, koji vodi od Cetine do skupine kuća Boduljak i u Ježević[4]).

Sa Lastve i Ševače potiču i niže opisani žrtvenici, koji se danas nalaze dijelom u Vuletiću, dijelom u spljetskom muzeju.

15. Votivna ara od vapnenca sa člankovitim, slabo izbočenim zabatom i podnožjem; ovo ima veću visinu nego zabat. Kamen je otraga uglagjen. Odbijeni su gornji desni ugao i sredina podnožja. Visina 0·285, širina na zabatu 0·21, inače 0·195, debljina na zabatu 0·12, inače 0·11 *m*.

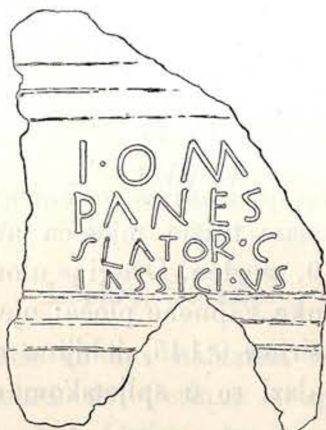
[1]) Cijevi, što ih je Stanić opisao u „Bullettino Dalmato“, XIV., str. 108. i dalje, sravni „Vjestnik“, XIII., str. 99., jesu lončići od peći (Heizkacheln).

[2]) „Vjestnik“, XIII., str. 99.

[3]) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 99.

[4]) Stanić na označenom mjestu i u „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 155.

Nepravilna interpunkcija. Nagjen god. 1885. na Lastvanskom polju; od god. 1896. u spljetskom muzeju *(slika 12.)*.

Slika 12.

C. I. L. III 9810, bez da je izražena interpunkcija. Drugo I u 4. retku nije i longa. Tačka ispred V u ovom retku jasno se vidi.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Panes Slator Ciassici (filius) v(otum) s(olvit).

Dedikant ima dva imena: Panes i Slator; o prvome bilo je već govora pod br. 4. Slator dolazi još na natpisu iz Jezerina: „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 259., br. 1., te se možda može dopuniti iz natpisa br. 74. Ko što ovdje, tako imaju dva imena takogjer osobe u natpisima br. 45., 47. i 64.: Varro Panto, Titus Candalio, Panes Mutelius. Da li se dvojim imenima, koja su za muške i ženske zasvjedočena i izvan Cetinske doline, kao u Riditae (C. I. L. III 2773, 2778, 2779, 2781, 2787 [sravni p. 1624.], 2788, 2796 i t. d.), služaše samo pripadnicima stanovitih društvenih krugova, ne može se pouzdano utvrditi. Ime oca Ciassicus [1]) dolazi još samo u obliku Ciasi<i>cianus u natpisu br. 12. Zbog toga, što se uz to ime u obim natpisima opetuje ime Panes, te što su nalazišta obiju natpisa vrlo bliza, mislio je Hirschfeld [2]), da je Panes Slator Ciassici (filius) otac P. Aurelius Panes Ciasi<i>cianus-a. Ali je možda i to moguće, da su obje osobe identične, da je naime Panes Slator, kad je dobio gragjanstvo, drugo ime napustio, primivši ime očevo kao drugo prezime. Ara bi onda bila starija nego nadgrobni spomenik. Razlika u pisanju slova E u obim natpisima, mogla bi se — upravo kao što i pisanje Cia*ss*ici i Cia*s*i<i>cianus — protumačiti tako, da su te spomenike izradili dva klesara.

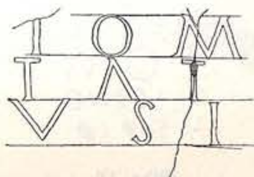
16. Dva ulomka (koji pristaju jedan uz drugi) jednog votivnog žrtvenika od vapnenca. Zabat i podnožje jako odskaču na prednjoj i na obim

---

[1]) Sravni Pauli na označenom mjestu str. 365.

[2]) Primjedba uz C. I. L. III 9817.

uskim stranama. Zalegje odbijeno; desno fali komad zabata. Visina 0·62, širina na zabatu 0·425, inače 0·32, debljina na zabatu 0·26, inače 0·135 *m*. Zaparane linije. Nagjeni, kako veli Bulić u „Bullettino Dalmato“, X., str. 6., br. 6., u god. 1886. po Petru Boduljaku u Ševačama; od god. 1886. u spljetskom muzeju *(slika 13.)*.

Slika 13.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) T(itus) A(urelius?) T... v(otum) s(olvit) [l(ibens)].

C. I. L. III 9809, gdje se je previdjelo, da je zadnje slovo u 3. retku I. Zaresci, što mu daju oblik Ⱶ, kašnje su nastali, te se po više puta opetuju u blizini ovog sloga. T. Aurelius Terens-a imenuje nadgrobni kamen br. 23. u gornjim Koljanima.

17. Mala votivna ara sa jako izbočenim zabatom i podnožjem. Visina 0·34, širina na zabatu 0·21, u ostalom 0·16 *m*. Bez interpunkcije. Nagjena na Lastvanskom polju; sada je u kući Marka Gverića u Vuletiću uzidana desno od vrata *(slika 14.)*.

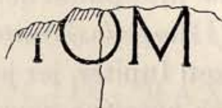

Slika 14.

C. I. L. III 9807. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo).*

U istoj kući čuva se takogjer ugao profilirane ploče od vapnenca bez natpisa i ulomak stupa. Ova su dva spomenika iz Lastve.

18. Dva ulomka (koji pristaju jedan uz drugi) od dônjeg dijela jedne votivne are od vapnenca, sa raščlanjenim podnožjem na prednjoj strani i

Slika 15.

na obim postraničnim plohama. Visina 0·345, širina na zabatu 0·475, u ostalom 0·45, debljina na zabatu 0·17, u ostalom 0·12 *m*. Velika slova; bez interpunkcije. Nagjeni god. 1881. u Ševačama na zemljištu Joka Vuletića; od god. 1886. u spljetskom muzeju *(slika 15.)*.

C. I. L. III 9808. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo).*

19. Ara od vapnenca, ozgor plosnata patera. Nagjena na Lastvanskom polju; sada u kući Marka Antić-Vuletića, umetnuta u tarac uz

ognjište. Moje čitanje nepotpuno zbog toga, što je kamen slabo očuvan i što je vladala tama u kuhinji, a nije mi bilo moguće, načiniti valjan otisak ovog natpisa. Samo 1. redak kao i C i N u 2. retku pouzdani su. Treće slovo na završetku prije će biti E nego I. Sve ostalo po dosta lošem otisku. S malo troška mogao bi se taj kamen prenijeti u Spljet *(slika 16.)*.

Slika 16.

C. I. L. III 9827 *a* po jednom začudnom tumačenju paroha Stanića. *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [D]ulceno (??) v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito).* Glede Dulcenus = Dolichenus sravni C. I. L. III 3462.

20. Dônji dio are od vapnenca sa profilovanim podnožjem. Visina 0·30, širina na podnožju 0·45, inače 0·395, debljina na podnožju 0·24 *m*. Nagjen, kako su me na licu mjesta uvjeravali, na Lastvanskom polju prigodom oranja, a ne, kao što je navedeno u „Bullettino Dalmato", X., str. 8. (sravni takogjer VI., str. 136.) u Ševačama. Sada je taj kamen uzidan lijevo uz vrata kuće Miška Boduljaka u Vuletiću *(slika 17.)*.

Slika 17.

C. I. L. III 9819, sravni p. 2162. Pošto je kamen dobro sačuvan, moramo se čuditi, da je moglo doći do tako raznolikog čitanja njegovog natpisa. U retku 2. i 3. nema interpunkcije.

[I(ovi) o(ptimo) m(aximo)?] Aur(elius) Sextus Ledri (filius) restituit l(ibens).

Kao bog mora se i ovdje uzeti Iupiter, jer je ova ara iz istog nalazišta, kao prije navedeni žrtvenici. Njihova množina govori za to, da je na Lastvanskom polju bilo Iupitrovo svetište [1]). U tom našem natpisu spomenuto ponovno podignuće njegovo možda se odnosi na taj hram, ili bar na jedan dio njegov. Pogledom na siromašnu izradu ovog restituiranog natpisa, pa i onih drugih votivnih žrtvenika možemo uzeti, da taj posao nije bio ni opsežan ni skup.

I inače mogu se dokazati gragjevni natpisi na žrtvenicima; sravni n. pr. „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 263. (Brdo kod Jajca) i C. I. L. III 4363 = 11079 (Arrabona).

[1]) Natpisi brojevi 16. i 18., što su nagjeni na susjednom Ševačkom polju, moguće da su onamo odvučeni, nakon što je hram propao.

Ledrus je neko, do sada ne zasvjedočeno romanizovano ilirsko ime. U Vuletiću nabavio sam za zemaljski muzej ogrlicu od uvijene ko konopac broncane žice sa plosnatim, unatrag zavijenim krajevima *(slika 18.)*, premjer 0·13, koja je nagjena na Lastvanskom polju.

Slika 18.

Nalaznik mi reče, da je imao još nekoliko sličnih nakitnih komada, koje je našao na istom mjestu, ali da su se zagubili.

Ježević.

Stanić[1]) tvrdi, da je kod sela Ježevića obreo ostanke rimske ceste, koja da je vodila iz rimske naseobine u gornjim Koljanima na lijevoj obali Cetine pokraj sela Ježevića u Lastve i Ševače.

Novca iz Ježevića posjeduje spljetski muzej[2]).

Matkovine.

21. Govori se, da je natpis C. I. L. III 2748:

AVRELIO · MAXIMO
MIL · COH · II*i* · A*l*PIN*o*R
D · ANN · XXVII · AVR · V*len*
T*i*NA · VXOR · POS

iz Matkovine dospjeo u Vrliku u privatni posjed; Alačević ga je u zimi 1881. zaludu tražio (sravni C. I. L. III p. 1618); ni meni nije pošlo za rukom da ga iznagjem. Jedva da je Wilkinson-u tačno bilo označeno

[1]) „Bullettino Dalmato", XIV., str. 15.
[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XX., omot k broju 2., str. 2.

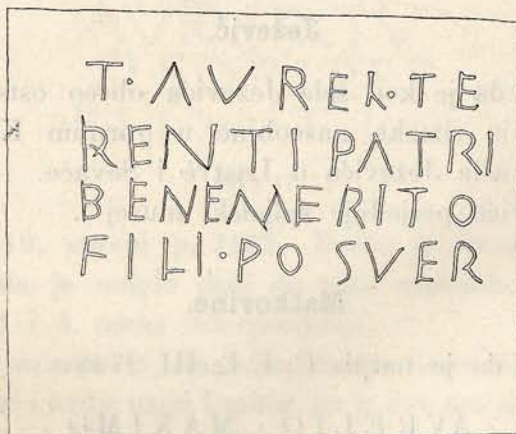
mjesto, gdje se je našao, jer Matkovine inače nijesu poznate kao nalazište rimskih starina. Moglo bi se misliti, da je kamen prvobitno ležao u susjednim gornjim Koljanima, gdje se je našlo i drugih vojničkih natpisa. Pošto je Maximus ovdje umro kao aktivni vojnik, pa jer mu je njegova supruga bila tu, možemo zaključiti, da je kroz dulje vrijeme boravio u ili okolo Koljana, pa tako možemo i ustvrditi, da je makar jedno odjelenje Cohors III Alpinorum ovdje u Cetinskoj dolini neko vrijeme oko god. 200. po Hr. bilo smješteno[1]). Na ovo doba upućuje nas gentilno ime muža i žene i što kod prvoga manjka prenomen.

Koljani gornji.

Iznad sela gornji Koljani, zvanog takogjer „Koljani pod gradinom", te plodovitog proširenja Cetinske doline, uzdiže se zaravanak Gradina, zaštićen od bure, koji je u velikom opsegu posut ruševinama[2]). Pravac kuća i ulica još se i sada u travi oštro raspoznaje. Glavna tačka tih ruševina je „Reljina ograda", gdje su nagjeni ovi natpisi:

22. C. I. L. III 13212 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 210., br. 71.: *Aur(elius) Tit[us], m(iles) l(egionis) I a(diutricis) p(iae) [f(idelis)]*[3]) *v(otum) [s(olvit)] Dian[ae l(ibens) m(erito)].*

Iskopan po Bokunu god. 1890.[4]), sada je u kninskom muzeju.

Slika 19.

23. Prednji dio sanduka za pepeo od vapnenca, 0·53 visok, 0·555 širok, 0·175 *m* debeo. Udubljeno natpisno polje opkoljeno je profiliranim

1) Sravni Mommsen C. I. L. III, str. 361.: Ex vicis Verliccae proximis... prodierunt tituli aliquot, quorum plerique sunt sepulcrales indigenarum..., quidam militum cohortis III Alpinorum; unde colligemus huius vexillum hoc loco castellum burgumve fecisse ibique constitisse. C. I. L. III 2759, na kojemu Mommsen osniva svoju primjedbu, ne spada u Cetinsku dolinu.

2) U narodu se održala priča o nekoj bogatoj varoši, koja je nekoć ovdje stajala i koja se prostirala od Stražina preko Cetine i Koljana sve do Lupoglava.

3) O riješenju sigla sravni na označenom mjestu.

4) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIV., str. 24.

okvirom. Nepravilna interpunkcija. Nagjen oko god. 1840.; bio je kao prag uzidan u kući Vase Bokuna u gornjim Koljanima[1], a nalazi se od god. 1892. u spljetskom muzeju *(slika 19.)*.

C. I. L. III 9820, sa pogrješkom u 4. retku.

T. Aur(elio) Terenti patri bene merito fili(i) posuer(unt).

24. Lijevi dônji ugao tesanog kamena vapnenca, ozgor i ozdô ravno oklesan; 0·24 visok, 0·315 širok a 0·34 *m* debeo. Natpisno polje uokvireno; slova velika, dobra; razmak izmegju redaka sasvijem neznatan. Nagjen oko god. 1840.[2]); sada u gornjim Koljanima u kući Ilije Bodrožića *(slika 20.)*.

Slika 20.

C. I. L. III 9824, sa pogrješkom. U 3. retku biće svakako ligatura od A i N. Redak 2.: Ostanci nekog imena, možda *Pa]nen[ti* (sravni br. 64.). Redak 3.: *vixit [a]n[nos.....*

25. C. I. L. III 9818, nagjen oko god. 1840., bio je u augustu 1886. u kući Stojana Bokuna[3]). Ja nijesam mogao naći ovog natpisa, ali je moguće, da su mi ga hotimice zatajili.

ONI
DE EI
AVR OVI
VS SEP ET
QVIA FIL PAR

Gradina se općenito spominje kao nalazište jedne sjekire sa dva oštraca (sada u spljetskom muzeju[4]) i kao nalazište natpisa, što slijedi.

26. C. I. L. III 13209, dônji dio are od vapnenca, položen u tarac kraj ognjišta u kući Marka Marčetića u gornjim Koljanima; ja nijesam vidio ovaj natpis; po Staniću glasi[5]):

L P S

„Fortasse *l(ibens) p(ecunia) s(ua)* aut *p(o)s(uit)*“ primjećuje Hirschfeld. Na *L(ibero) p(atri) s(acrum)* jedva se može pomišljati.

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 10., br. 18.
[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 10., br. 20.
[3]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 10., br. 21.
[4]) Stanić: „Vjestnik“, XIV., str. 44., br. 5 *a*.
[5]) „Vjestnik“, XIV., str. 15., br. 1.

27. C. I. L. III 9825, ulomak od lijeve strane po svoj prilici nekakova nadgrobna spomenika; u kući Filipa Bokuna u gornjim Koljanima ja ga nijesam vidio; po Buliću[1]) glasi:

CONC

U istoj kući nalazi se sanduk za pepeo bez natpisa[2]), a u Špire Bodrožića u gornjim Koljanima dvije ornamentirane pruge[3]).

Na Gradini ima, po Staniću[4]), takogjer grobova, koji bijahu pokriveni kamenim pločama i koji su ili slučajno pri oranju ili pak hotimice raskopani, ne bi li se u njima našlo blago. O njihovu inventaru do danas nije ništa poznato.

Stanić je sa Gradine dobio oko 50 komada novca[5]), megju njima su komadi iz doba Klaudija, Philippa, Aurelija i Konstantina.

Neposredno ispod Gradine i posjeda Bokuna preduzeo je Stanić 11., 14. i 15. oktobra 1880., te 7., 8. i 9. aprila 1892. iskopananja, i to na brežuljku zranom Crkvina, posutom ruševinama. Ovo je istraživanje proveo Stanić po odredbi kninskog muzeja, jer je mislio, da će se ovdje naći starohrvatski spomenici. Tom prilikom nagjoše ove rimske spomenike, koji bijahu ko gragjevno kamenje uzidani u srednovjekovnu crkvu[6]).

28. C. I. L. III 13200 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 210., br. 72.: ....*Mad[ocus?] Dian[ae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].* Nagjen 11. oktobra 1890. na samo u jednom uglu; sada je u kninskom muzeju. Madocus je zasvjedočen i za Riditae: C. I. L. III 2786: *Panto Madoci f.*

Kretschmer na označenom mjestu str. 216., sravni str. 271., primj. 2., drži to ime za tračko, dok ga Pauli na označenom mjestu str. 362. ubraja megju ilirska; Holder ga bilježi, sumnjajući ipak u ispravnost, u svom „Altkeltischer Sprachschatz".

Obožavanje Diane u gornjim Koljanima uglavljeno je i natpisom pod br. 22.

29. C. I. L. III 13208 = „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 209., br. 70.: *I(ano) p(atri) Ael(ius) Aelianus eq(ues) praet(orianus) et Ulp(ius) Licinianus a scr(iniis) praef(ecti praetorio) sancxer(unt).*

Nagjen 14. oktobra; sada u kninskom muzeju.

---

1) „Bullettino Dalmato", X., str. 10., br. 19.
2) Bulić na označenom mjestu.
3) Bulić ih spominje na označenom mjestu.
4) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 182., XIV., str. 15.
5) Na označenom mjestu.
6) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIV., str. 25. i dalje te „Vjestnik", XIV., str. 73. i dalje; Marun: „Vjestnik", XIII., str. 41., 60. i dalje; F. Radić: „Starohrvatska Prosvjeta", II., str. 254. i dalje.

30. C. I. L. III 13215 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 211., br. 73: ....*f]ecit sibi et Sextoni coni(ugi) carissim(a)e, qu(a)e v[i]xit annos LV, b(ene) m(erenti) et suis.*

Nagjen 14. oktobra u blizini natpisa br. 29.; bijaše ko gragjevni kamen uzidan; sada je u kninskom muzeju.

U okolici natpisa pod br. 29. i 30. nagjen je, po Staniću[1]), nadgrobni kamen, čiji natpis „tako istrošen bijaše, da se je jedva po koje slovo raspoznati moglo“.

31. C. I. L. III 13227 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 211., br. 74.: ....*sibi et [....] coni[ugi....] et sui[s....].*

Nagjen 11. oktobra u blizini natpisa pod br. 28.; bijaše uzidan ko gragjevni kamen u unutrašnjosti zida; sada je u kninskom muzeju.

32. C. I. L. III 13219 (po Staniću):

VAV
MAXIMAE
CONETSIBI

U 2. retku: „MA ligirani“, ali se ne veli, da li je ligatura samo jedanput ili oba puta provedena.

....*Au[r(eliae)] Maximae con(iugi) et sibi.*

Nagjen 15. oktobra; bijaše ko gragjevni kamen uzidan, pa se je poslije nalazio u jednoga seljaka u Crkvini; nijesam mogao da nagjem taj fragmenat.

33. C. I. L. III 13210. O fragmentu, koji po svoj prilici potiče od desnog dônjeg ugla nekog nadgrobnog kamena, imamo dva vrlo različna prepisa od Maruna[2]) i Stanića[3]):

VCIO	VOTO
XXXV	XXXV
SERAR	VRVR

Nagjen u nutrašnjosti gragjevine, nedaleko od pokrajnih vrata; bijaše deponiran na označenom mjestu kao onaj pod br. 32.; ja ga nijesam vidio.

34. C. I. L. III 13226 (po Staniću):

N?VA
OX

Nagjen kod postraničnih vrata; ostaviše ga na mjestu, gdje se je našao.

---

[1]) „Vjestnik“, XIV., str. 75.

[2]) „Vjestnik“, XIII, str. 41., br. 6.

[3]) „Bullettino Dalmato“, XIV., str. 25., br. 17.; „Vjestnik“, XIV., str. 75.

35. C. I. L. III 13228 [1]). Gornji dio ovećeg nadgrobnog kamena.

D M

D(is) M(anibus).....

Nagjen 11. oktobra u gornjem dijelu crkvene ruševine; deponiran bijaše na označenom mjestu, gdje i spomenik pod br. 32. Ja ga nijesam vidio.

36. Velika ara bez natpisa; po Staniću [2]) bijaše njezina gornja ploha udubljena; daklem neka ara kulta. Ne zna se, gdje se danas nalazi.

37. Nadgrobni spomenik sa likom Erosa s uzdignutom desnom rukom, a lijeva mu drži baklju. Sada u kninskom muzeju. Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 212., br. 75. [3]).

Megju ostancima od ove crkvene ruševine nagjoše se drugom nekom prilikom još i ovi spomenici:

38. Ulomak neke ploče od vapnenca; desni profilovani okvir održan, 0·19 visok, 0·59 širok a 0·23 *m* debeo. Iskopan god. 1890. po Petru Žukeli, bio je deponiran u Stanićevom stanu u Vrlici; od god. 1891. u spljetskom muzeju *(slika 21.)*.

Slika 21.

C. I. L. III 13217 sa pogrješkom u 1. retku. Desno nije natpis imao nastavka, dakle je širinom potpuno očuvan; i ispod 2. retka ne bijaše po svoj prilici ništa pisano. U 1. retku treće je slovo L, ne B, zaokruženje je nastalo samo oštećenjem kamena.

....*et? Ama]bili Messiae coniugi suae.*

Iz toga, što je Ama]bilis, No]bilis (ili slično ime), koje se inače upotrebljavalo kao cognomen, stavljeno s prijeka, može se možda zaključiti, da je pokojnica bila otpuštena ropkinja; sravni n. pr. C. I. L. IX 2310: *Acumis Volusia Q. l.* i C. I. L. XIV 3331: *Euclesis Cestia Q. l.* Porodično ime Messia u Cetinskoj dolini znači takogjer strano podrijetlo.

39. C. I. L. III 13225, ulomak ovećeg natpisa, od kojeg je Stanić [4]) samo slova:

N I

pročitao, a desno od I naznačio jednu rozetu (?) i jednu zvjezdicu (?). Fragmenat ostao je na mjestu, gdje se našao.

---

[1]) Pod ovim su brojem pogrješno združena dva raznovrsna fragmenta.

[2]) „Vjestnik", XIV., str. 76.

[3]) Ko što vidim iz „Starohrvatske Prosvjete", IV., str. 56., našao je na ruševinama Crkvine seljak Petar Žukela 1898. dva rimska natpisa. Nijesu još objelodanjeni i do sada nijesam mogao da dobijem kopije od njih.

[4]) „Vjestnik", XIII, str. 105., br. 14.

Po Staniću[1]) leži kod Crkvine u nekoj suhoj zidini mala ara

40. C. I. L. III 13207

V · S · S

Hirschfeld opažava glede ovog natpisa: „*V(eneri) s(anctae) s(acrum)?*, sed probabilius est initio intercevisse *S(ilvano)*“. Natpis je možda naopako čitan, dakle umjesto S · S · Λ = *S(ilvano) s(ilvestri) A(ugusto)*, pogrješka, koja se kod malene are, čiji se zabat od podnožja slabo razlikuje, lako može dogoditi.

Na „Klancu“ u gornjim Koljanima u vinogradu Jovana Denića nagjen je

41. C. I. L. III 13213:

AVR · TVLIO · TI ·
MAMMO · MA
RITO · OBSEQV
ENTISSIMO
5 IN

Po Staniću[2]) taj je kamen uzidan u štalu rečenoga Denića u dônjim Koljanima; kažu, da je natpis dobro održan; po čitanju Stanića upravo bi se protivno moralo uzeti.

Na groblju u gornjim Koljanima vidio je Bulić na grobu N. Tadijića fragmenat

42. C. I. L. III 9826:

D
T
A
NI

Poradi kratka vremena nijesam mogao potražiti ovaj kamen.

I niže gornjih Koljana na desnoj i na lijevoj obali Cetine kažu da se može naći zidina i opeka[3]).

Dragović.

Iznad istočno-pravosl. manastira Dragovića, oko kojeg se niže krasno drveće, leži rimska ruševina, iz koje potječu ovi natpisi[4]):

[1]) „Vjestnik“, XIII., str. 105., br. 13.
[2]) „Vjestnik“, XIII., str. 106.
[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIV., str. 15.
[4]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.

43. C. I. L. III 2750 (sravni p. 1035):

PANES · FECIT
SIBI · ET · SVIS
SE · VIVO · FECIT

Uzidan je „in angulo culinae monasterii“.

Panes fecit sibi et suis. Se vivo fecit.

Glede Panes sravni br. 4.

44. C. I. L. III 9812 (po Staniću)[1]):

SILVNO
AVG
T · AVR ·
QVINT
5 EX · V · P

Krsto Bujas ima u svom prijepisu u Bulićevom „Bullettino Dalmato“, X., str. 169., br. 184., u 1. retku ligaturu od V i A, a u 4. retku čita OVIN.

Silvano Aug(usto) T. Aur(elius) Quint(us) ex v(oto) p(osuit).

Po svoj prilici ovaj je čovjek zavještao Jupitru fulminatoru aru pod br. 75.

45. C. I. L. III 9822*a* (po Staniću)[2]):

F ETVARRONI
PANONIMA
RITOSVOP ·
V ·

Na ovaj se fragmenat nedvojbeno odnosi bilješka kod Bulića: „Bullettino Dalmato“, X, str. 196.: Presso questa iscrizione (nr. 44) si trova un' altra, ma caratteri molto logori, quindi indecifrabili. Oba natpisa (br. 44. i 45.) uzidana su u spoljašnje lice manastirskog zida[3]). Pod sigurno je br. 45. različan od C. I. L. III 2752 = br. 63.; Hirschfeld je naime, što se tiče br. 45., razlučivao: fortasse haud diversa a n. 2752. U 2. retku može se uzeti ligatura od N i T.

....*f(ilio)* ili *f(iliae) et Varroni Pan[t]oni marito suo p(osuit) v(iva).*

Glede imena Varro sravni br. 4. Panto je inače zasvjedočeno samo kao žensko ime u Riditae (C. I. L. III 2773, 2786), u Plevlju (C. I. L.

---

[1]) Na označenom mjestu.

[2]) „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.

[3]) Stanić na označenom mjestu.

III 6349 = 8317 = „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 283., br. 24.) i u Podpećima (C. I. L. III 8318) i Prijepolju (C. I. L. III 8308) kod Plevlja[1]). Po svoj prilici imalo bi se ovo ime dopuniti i u natpisu iz Promona u „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 215.

Otišić.

U Otišiću, selu u plodnoj dolini na sjevernom obronku Svilaj-planine, postojala je takogjer rimska naseobina, koja se je, kako nam dokazuju ostanci zidina i gromile ruševina, sterala od skupine kuća familije Krunić sve do posjeda Harambašića[2]). Na livadi pok. Petra Krunića nagjena su u ljetu god. 1890. u ruševinskom humku, zvanom Crkvina, dva natpisa[3]).

46. C. I. L. III 9823 (po Staniću), dônji je dio nadgrobnog kamena; nalazi se u posjedu Marka Harambašića u Otišiću.

NTISSIBI
ET SVIS P

U 1. retku prije se može uzeti genetiv epihoričkog imena nego li [pare]nt[e]s.

47. Nespretno izragjena votivna ara od vapnenca sa profilovanim, slabo izbočenim zabatom i podnožjem; na lijevom gornjem uglu, djelomice i otraga odbijena. Postranične plohe glatke, otražnja strana hrapava, natpisno polje djelomice ogrebeno. Visina 0·305, širina na zabatu 0·215, inače 0·20, debljina na zabatu 0·18, inače 0·17 *m*. Prije u kući paroha Stanića u Vrlici, od god. 1891. u spljetskom muzeju *(slika 22.)*.

Slika 22.

C. I. L. III 9813 *a*. Stanić ga je dobro čitao, samo nema u 4. retku poslije S tačke. U 3. retku oba zadnja slova zbog oskudice prostora manja su; drugi A u ovom retku nema poprječne crte.

[1]) Sravni „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVI., str. 88.
[2]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.
[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 182.; „Vjestnik“, XII., str. 137., XIII., str. 12.

S(ilvano) A(ugusto) s(acrum). Titus Candalio pos(uit).

Glede imena Titus sravni br. 4. Candalio, inače ne zasvjedočeno ime, notira Holder u svom „Altceltischer Sprachschatz", I., 732.

Osim toga leže dva poklopca od sanduka za pepeo pred kućom Jovana i Marka Harambašića[1]). Filip Harambašić posjeduje (po Staniću)[2]) „lijepo izragjen kamen, 0·30 visok i 0·15 *m* širok, koji je, po znakovima, što su na njemu, služio kao podnožje nekakve svjetiljke[3]).

Stražine.

Izmegju selâ Garjaka i Podosoja padaju nam u oči dvije nejednako visoke humke na lijevoj strani državne ceste, koja vodi iz Sinja u Vrliku. Ove su humke vrlo izdašna nalazišta rimskih starina. Ona povisoka zove se Velika, ona niža Mala Stražina; kažu, da su obe bile spojene nekakovom starom cestom[4]). Na obroncima njihovim i na poljanama ispod njih razgovjetno se mogu prepoznati tragovi rimskih kamenih zgrada. Po Staniću[5]) udarilo se tu pri oranju na pragove i na jedan bunar. Što se ovdje od slučaja do slučaja pri obragjivanju polja nagje, prenaša se u Garjak, Podosoje, pa i u Vrliku. Tako se dogodilo, da se prva dva sela već više puta pogrješno označiše kao prvobitna nalazišta rimskih spomenika.

Kod humke Velike Stražine nagjeni su niže opisani predmeti. Pri tom će se često spomenuti oranica Ilije Škrbića Filipova (br. 49., 54., 55., 66., 68., 69., 71.), gdje je Stanić god. 1891. obavio prekopavanja[6]).

48. C. I. L. III 9811, nagjen oko god. 1870., sada u Garjaku u kući Nikole Matkovića; glasi po Buliću[7]):

[illegible] O M
L V S
M P C

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) l(ibens) v(otum) s(olvit) M(arcus) P... C... čita Bulić; i Hirschfeld nalazi u slovima 2. retka početna slova nekog dedikanta: *L(ucius) V... S...*

---

[1]) „Bullettino Dalmato", XIII., 183.

[2]) Na označenom mjestu.

[3]) Nekoje slabo pouzdane primjedbe o nalascima u Otišiću pruža nam Stanić u „Vjestniku", XIII., str. 107.

[4]) Stanić: „Bullettino Dalmato", XIII., str. 168.

[5]) Na označenom mjestu.

[6]) „Vjestnik", XIV., str. 13. i dalje.

[7]) „Bullettino Dalmato", X., str. 9., br. 15.

49. C. I. L. III 9812, nagjen oko godine 1860., sada u Garjaku u kući Ilije Škrbića, gdje se čuva i poklopac nekog sanduka za pepeo[1]). Ovaj fragmenat čitao je Bulić[2]) ovako:

AVRE
ATAR
VOTVM
PATRI

U 3. retku nadopunjuje Hirschfeld obzirom na *patri* u 4. retku *Libero*. Moglo bi se pomisliti i na *[Iano] patri*, sravni br. 29.

50. Mala votivna ara od vapnenca. Začudna je neznatna debljina sa profiliranim zabatom i podnožjem na prednjoj i na obim postraničnim stranama; gornji lijevi i dônji desni ugao odbijeni. Visina 0·15, širina profiliranog dijela 0·17, inače 0·155, debljina profiliranog dijela 0·062, inače 0·055 *m*. Nagjena u jednoj hrpi kamenja na podnožju Velike Stražine. Bijaše ponajprije u posjedu seljaka Ratića, u god. 1890. kupio ju je Stanić[3]); od god. 1891. u spljetskom muzeju *(slika 23.)*.

Slika 23.

C. I. L. III 9813 *b*. Natpis je ondje tačno čitan. *S(ilvano) A(ugusto) s(acrum). V(alerius?) Firmus v(otum) s(olvit).*

51. Ulomak od gornje strane neke ploče od vapnenca; ozgor profilirani okvir održan; visina 0·14, širina 0·135, debljina 0·095 *m*. Nagjen

Slika 24.

god. 1891. u Velikim Stražinama, još iste godine nabavio ga spljetski muzej *(slika 24.)*.

---

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 9., br. 16.; Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 104., br. 8.
[2]) Na označenom mjestu.
[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 168.

C. I. L. III 13214. U 1. retku valjda se je održala dônja vodoravna hasta od F.

Redak 1.: *[F]irmu[s]*. Redak 2.: *pos(uit)*. Zajedničko nalazište spomenika pod br. 50. i 51. dopušta nam da naslućujemo, da je na obim kamenima bila imenovana ista osoba[1]).

52. Votivna ara od vapnenca sa slabo izbočenim zabatom i podnožjem; visina 0·295, širina profiliranog dijela 0·195, inače 0·17, debljina profiliranog dijela 0·19, inače 0·18. Nagjena u god. 1891. po Špiri Kovačeviću u Velikim Stražinama, bijaše za tim kod Stanića u Vrlici, te ju poslije god. 1891. dobije spljetski muzej *(slika 25.)*.

Slika 25.

C. I. L. III 13205, po Staniću dobro čitano. U 3. retku megju S i P nema tačke.

Panes Stul.... S(ilvano) pos(uit).

Glede imena Panes sravni br. 4. Stul je valjda skraćeno drugo domaće ime zavještača are; u C. I. L. V 2856 dolazi kao pridjevak Stulio.

53. C. I. L. III 13204. Mala ara, nagjena u Velikim Stražinama, sada u Garjaku u kući Marka Krilića uzidana uz podrumska vrata.

S · V · S ·
PANES
PI|L · V · S

Stanić[2]), kojemu imamo da zahvalimo što znamo za ovaj kamen, označuje svoje čitanje natpisa kao nepouzdano u 3. retku. Moguće, da je ovdje bio imenovan isti dedikant, kao u natpisu pod br. 52.

S(ilvano) v(ilico) s(acrum), Panes [? Stu]l. v(otum) s(olvit).

Sigle 1. retka, koje se opetuju i u natpisima pod brojevima 54., 55., 59., 60., koji su iz istog nalazišta, imale bi se tumačiti na rečeni način. Inače

---

1) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen“, V., str. 211.

2) „Vjestnik“, XIII., str. 10., br. 9.

Silvanus vilicus nije dokazan u Dalmaciji; u ostalom sravni Preller-Jordan: „Römische Mythologie", I., str. 395., 396., primjedba 1., i G. Wissowa: „Neue Jahrbücher für das classische Alterthum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik", 1898., str. 169. i dalje.

54. C. I. L. III 13206. Malena ara, nagjena god. 1890. u Velikim Stražinama, sada uzidana u basamake kuće Ilije Škrbića u Garjaku.

S·V·S·S·AVG
Q·SVO
V·S·L·M

Uz svoje čitanje primjećuje Stanić[1]), da su u 1. retku slova VG a u 2. retku slova VO nepouzdana.

U 1. retku prve tri sigle valjalo bi možda spram natpisa br. 53. tumačiti: *S(ilvano) v(ilico) s(acrum).* Razjašnjenje ostalih slova moći će se pokušati tek onda, kad se ara pouzdano pročita.

55. C. I. L. III 13202, nagjen u Velikim Stražinama na zemljištu Ilije Škrbića u blizini državne ceste Vrlika—Sinj prigodom po Staniću preduzetog kopanja u nekoj zgradi, koja bijaše pokrivena opekom. Po Staniću[2]) glasi natpis:

S·V·S
Q NT V
A N I X
V·S·L·I

S(ilvano) v(ilico) s(acrum). Quintu[s] Anix (?).... v(otum) (solvit) l(ibens) m(erito).

Tom prilikom nagjoše se u istoj zgradi osim okrajnih komada natpisnih ploča[3]) još i ovi fragmenti, koji su kao što i ara upotrebljeni bili kao gragjevni materijal.

56. Ulomak spomenika od mekog pjeskovca:

Æ
S

C. I. L. III 12797. Stanić misli, „Vjestnik", XIV., str. 13., br. 2., da spada k nadgrobnom kamenu C. I. L. III 13211 = br. 66.

57. Ulomak spomenika od mekog pjeskovca:

ONI·P

C. I. L. III 12797 po Staniću, „Vjestnik", XIV., str. 13., br. 3.

---

[1]) Na označenom mjestu str. 104., br. 7.

[2]) „Vjestnik", XIV., str. 14., br. 7. Na 13. strani nalazi se nacrt djelomično otkopane zgrade. Šta onaj predmet, koji je istodobno nagjen i na str. 13. i dalje opisan, predstavlja, ne može se unatoč dugačkog pričanja prosuditi.

[3]) Stanić: „Vjestnik", XIV., str. 14., br. 6.

58. Ulomak spomenika od mekog pjeskovca:

I
R·
E

C. I. L. III 12797. Stanić je („Vjestnik", XIV., str. 14., br. 6.) toga mnijenja, da fragmenti br. 57. i 58. potiču od istog kamena. Ne navodi se, gdje se komadi sada nalaze.

59. C. I. L. III 13203. Fragmenat oveće are, nagjen u Velikim Stražinama, sada u Garjaku u kući Nikole Matkovića.

S·V·S·I
NIPO
CIAN

Po Staniću[1]) je u 2. retku izmegju N i I staro oštećeno mjesto. Hasta na koncu 1. retka trebala bi ponovno da se ispita.

S(ilvano) v(ilico) s(acrum).. N[e]po[t]ian[us....

60. C. I. L. III 13201. Malena ara, nagjena u Velikim Stražinama, sada u kući Petra Kovačevića u Podosoju; glasi po Staniću[2]):

SVS

S(ilvano) v(ilico) s(acrum).

61. C. I. L. III 9814 = 13198, nagjen oko god. 1860. na vrhuncu Velike Stražine, sada u Garjaku u kući Bože Škrbića. Od ovog natpisa imamo dva prijepisa:

Bulić[3])	i	Stanić[4]).
SIL SAV		SIL·S·AV·
POSVI		POSVI
AVT		AV·T

Sil(vano) s(ilvestri) Au[g(usto)] posui[t] Au(relius?) T....

Veliki broj votivnih žrtvenika, nagjenih u Velikim Stražinama (brojevi 50.—55., 59.—61.) sili nas sam po sebi da držimo, da se je tu nalazilo ugledno svetište Silvanovo, kojeg su boga Iliri ponajviše štovali.

U Velikim Stražinama nagjena su, po Zlatoviću[5]), još i četiri sanduka za pepeo (br. 62.—65.), koji su danas uzidani u gostionskoj zgradi u Vrlici, koja je ponajprije pripadala Tommase-u, pa Valentiću, a danas je vlasništvo

[1]) „Vjestnik", XIII., str. 105., br. 12.
[2]) Na označenom mjestu str. 103., br. 3.
[3]) „Bullettino Dalmato", X, str. 9., br. 17.
[4]) „Vjestnik", XIV., str. 99.
[5]) „Bullettino Dalmato", VI., str. 137. Sravni takogjer Stanić: „Bullettino Dalmato", XIII., str. 168.

Dragimira Novakovića; uzidani su tako, da im se vidi samo natpisno polje. Žalibože okrečiše ih upravo barbarski. Do sada su Stražine samo po Wilkinsonu dokazane kao nalazište za br. 64. i 65., dočim Carrara izjavljuje, da sva četiri sanduka za pepeo potiču sa nekog brežuljka „e regione Garjak inter ruinas".

62. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·26 visoko, 0·34 *m* široko. Izgleda, da nema interpunkcije; u 3. retku poslije S slučajem je kamen oštećen *(slika 26.)*.

Slika 26.

C. I. L. III 2749, sravni p. 1035. i br. 9802. Misterijozno slovo u 3. retku jeste F.

Batonis Baracionis (filio) Tato fil(ius?) b(ene) m(erenti) pos(uit). Tato bi moglo biti i žensko ime, pa bi se tada trebalo umjesto fil(ius) čitati fil(ia), pa i fil(io). U 1. retku stoji umjesto dativa pogrješno genetiv. Sva tri imena su po Pauli-u: „Die Veneter und ihre Sprachdenkmäler", str. 363., ilirska; Baracio spominje Holder u svom djelu „Altkeltischer Sprachschatz", I., str. 344.

Bato broji megju najobičajnija imena u Iliriji[1]); to ime nose osim dardanskih kraljeva, što ih Livius spominje pod 31., 28., i osim obiju poznatih boraca za slobodu, Breuka i Daesitiata, takogjer i pripadnici raznih krajeva i društvenih krugova[2]), tako da već zbog ovog razloga mišljenje Dr. Ć. Truhelke[3]), „da se pod Bato nema razumjevati osoba, već (kneževsko) dostojanstvo" nije opravdano[4]).

Baracio nije inače zasvjedočeno ime. Tato samo se još nalazi na dacijskom natpisu C. I. L. III 843: *Ael. Tatoni dec. coh. II His.* kao ime

[1]) Sravni P. Kretschmer: „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", str. 245. i 253.

[2]) Brambach 741 (pleme Ditiona) C. I L. X 3618 (Misenum, Natione Dalmata), C. I. L. III 12772 (Trijuša kod Zenice), 12779 (Mali Mošunj kod Travnika), 12800 (Fatnica kod Bileka), 2762 = 9845 (sravni Ballif-Patsch: „Römische Strassen", I., str. 21., Rapovina kod Livna), 3325 (Araviscus), 3558 (Aquincum), 4276 (Totis), 4372 (Arrabona), dacijske vošćane table C. II, III, V, VI, VIII, XIV, XX. Sravni takogjer C. I. L. V 1956 (Portus Liquentiae), 6670 (Vercellae), Pais 611 (Vicetia), C. I. L. IX 6082_{16}, X 8056_{62}.

[3]) „Wissenschaftliche Mittheilungen", I., str. 110. i dalje.

[4]) Kad se na str. 111. kaže: „Ponajviše me na to mišljenje dovodi okolnost, što se Dio Cassius Pinnes, koji je Bato-a iz plemena Breuka izdao Rimljanima, te koji je onda u nagradu postavljen na mjesto njegovo, počevši od toga časa takogjer Batom naziva," — to je Truhelka ovdje zamijenio ljude: Bato bio je izdajica.

muškarca. Ma da je taj Tato služio u nekoj hispanskoj kohorti, mogao je lako biti Ilirac i to pogledom na to, što se propisi novačenja za pomoćne čete promijeniše prije svršetka I. stoljeća.

63. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·34 visoko i 0·34 *m* široko *(slika 27.)*.

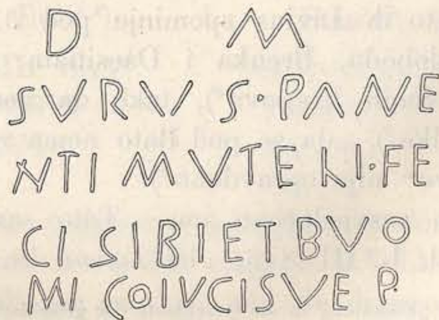

Slika 27.

C. I. L. III 2752 dobro čitan.

Quinta Platoris (filia) Varroni Platoris (filio) marito suo pos(uit).

Punci imaju ovdje ista imena; drugo koje srodstvo megju obim familijama, do li ušljed ženidbe Varra sa Quintom ne može se iz imenâ izvoditi. Ime Plator (vidi br. 4.) vrlo je običajno. O Varru sravni br. 4.

64. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·26 visoko, 0·34 *m* široko. Interpunkcije nijesam mogao sa sigurnošću raspoznati, makar da sam kamen dobro očistio *(slika 28.)*.

Slika 28.

C. I. L. III 2753, sravni 9803 sa raznima varia lectio. Pri koncu trećeg i početku četvrtog retka stoji samo *feci*. Prvo slovo u 5. retku po svoj je prilici M, osim da bi pomislili, da je klesar usjekao preokrenuto N, pa da je prva hasta slučajno nastala.

D(is) M(anibus). Surus Panenti Muteli (filius) feci sibi et Buomi co(n)iugi su(a)e p(ientissimae).

Nemamo prava da držimo Surus orijentalnim robom Panesovim; isto ovo ime upotrebljavalo se u drugim zapadnjačkim plemenima za gragjane slobodnjake, sravni n. pr.: C. I. L. III 3164 = 9816: *Surus Sparuci f. domo Tribocus, eques alae Claudiae novae.*

Od Panes osim Panenti bio je u običaju i genetivni oblik Panes, sravni C. I. L. III 2456 (vidi br. 4.), k tome Mommsen C. I. L. III, Index, p. 1100, i W. Tomaschek: „Bezzenbergers Beiträge", 1885., str. 96. Ime Mutelius[1]) ili Mutelus drži Pauli na označenom mjestu ilirskim. O dvostrukim imenima urogjenika vidi br. 15.

Ime žene nije inače zasvjedočeno; bilježi ga Pauli na označenom mjestu str. 365. i Holder na označenom mjestu I., str. 632.

65. „Arca", jednostavno uokvireno natpisno polje, 0·32 visoko, 0·42 *m* široko. Interpunkcije ne mogu se raspoznati *(slika 29.).*

ZAIIOSIALISEIIO
NINEPOTIESV
EANNORVMVIIII
ETSIBIINREPA
RABILEPOSSVIT

Slika 29.

C. I. L. III 2756 tačno čitano; Alačević je C. I. L. III 9805 u 1. retku dvaputa obje okomite haste pogrješno spojio u N. U 1. retku ili je klesar u prvom i trećem imenu ono I pogrješno dvaput uklesao, ili prvo I treba da predstavlja konsonantno j; pogrješno opetovanje slova dolazi i u 5. retku.

Zaiio Siali (filia) Seiioni nepoti(a)e su(a)e annorum VIIII et sibi inreparabile pos<s>uit.

Isti materijal (vapnenac), isti oblik, isti surovi karakter slova, analogna epihorička imena, te isto nalazište dopuštaju da izreknemo mnijenje, da ova četiri natpisa br. 62. do 65. po vremenu stoje veoma blizu.

Iz Velikih Stražina jesu konačno i ovi fragmenti.

66. Dva ulomka nadgrobnog spomenika od vapnenca, čiji se oblik više ne može opredijeliti. *a)* je 0·11 visok 0·20 širok a 0·17 *m* debeo. Odnosne dimenzije iznašaju za *b)* 0·28, 0·265 i 0·18 *m.* Spomenik je god. 1891. čitav nagjen na zemljištu Ilije Škrbića kod Velikih Stražina, ali ga odmah iza našašća razbiše. Komagje baciše na megjašne zidine okolnih njiva[2]). Oba ovdje objelodanjena ulomka sačuvao je Stanić, a od

[1]) Tako C. I. L. III, sadržaj str. 1099.

[2]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 103

njega dobi ih spljetski muzej god. 1891. Stanić misli, da je dalji jedan komad od istog natpisa *(slika 30.)* našao u onom pod brojem 56. spomenutom ulomku.

Slika 30.

C. I. L. III 13211 sa nekojim pogrješkama. *a)* Redak treći: komad prvoga slova ne dolazi od slova E već od T. *b)* Redak peti: zadnje slovo bilo je S a ne C.

Nije moguće nadopuniti ova dva fragmenta, jer se danas više ne može ustanoviti ni njihov položaj u čitavom spomeniku, niti njihov megjusobni odnošaj.

Raspoznaje se uopće, da se je tu radilo o podignuću zajedničke grobnice za više članova obitelji. Iz *a) et Au[r(eliae)...]e con[iugi* vidi se naročito, da je u grobnici bila ukopana i žena osnivateljeva, ili da se je tek imala pokopati; iz *b)*, gdje se u drugom retku može uzeti *posui]t sibi* isto tako kao i *e]t sibi*, vidi se, da onaj, koji se je starao za svoju obitelj, nije ni na sebe zaboravio.

67. Gornji lijevi ugao posude za pepeo, 0·29 visok, 0·315 širok a 0·07 *m* debeo. Natpisno polje nije udubljeno, a obrubljeno je sa dvije

Slika 31.

zaparane crte. Nagjen god. 1889. u nekom vinogradu uz državnu cestu Vrlika—Sinj u Velikim Stražinama; poslije se nalazio u kući Petra Krilića u Garjaku[1]), a od 1891. čuva se u muzeju u Spljetu *(slika 31.)*.

C. I. L. III 13223 sa pogrješkom. Ime u prvom retku zasvjedočeno je i za Aequum C. I. L. III 9759 i Riditae C. I. L. III 2768: *I. o. m.*

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 104.

sac. Iettus Dasantis, sravni Pauli na označenom mjestu str. 362. U drugom retku nalazi se još jedno domaće ime.

68. C. I. L. III 13218, nagjen u vinogradu Ilije Škrbića u blizini državne ceste Vrlika—Sinj kod Velikih Stražina[1]); glasi po Staniću:

CIILIV
ONI CON
GI

Hirschfeld pomišlja u 1. retku na: *[Mar]cel[l]u[s];* u retku 2. i 3. ima se čitati *Tit]oni, Sext]oni* ili slično pa *con[iu]gi.*

69. Ulomak ploče od vapnenca, gornji mu je rub očuvan. Visina 0·19, širina 0·34, debljina 0·07 *m.* Nagjen na oranici Ilije Škrbića u Velikim Stražinama[2]); sada u kninskom muzeju *(slika 32.).*

Slika 32.

C. I. L. III 13220. Nadopunjenje je teško; mnogo šta je moguće, n. pr. *Res]titu[tori orbis* svakako prije, nego li *Imperator] Titu[s Caesar...*

70. C. I. L. III 13228. Gornji dio nadgrobnog kamena, koji se je neoštećen našao u Velikim Stražinama. Kad ga dovažahu da se upotrebi za prag u kući Mije Grabića u Podosoju, razlupao se natpis, te je preostala jedino formula

D M

D(is) M(anibus)[3]).

71. Ulomak iz Velikih Stražina, koji se teško čita; po Staniću[4]) uzidan je taj ulomak u basamake u kući Ilije Škrbića u Garjaku.

Od starih novaca, koji se nagjoše u Velikim Stražinama, posjedovao je Stanić samo dva republikanska denara, koji po njegovom navodu spadaju obiteljima Memnia i Terentia[5]).

*

Osim Stražinskih humki, označuje se kao nalazište rimskih starina i uzvisina, nazvana Crkvina, što leži kod Podosoja niže kućišta Ratića i Kovačevića. Pitanje je, da li je natpisno kamenje br. 82.—84., što je tu

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIV., str. 99.

[2]) Stanić: „Vjestnik", XIV., str. 99. Navod u „Wissenschaftliche Mittheilungen", V., str. 195., br. 32., da je fragmenat nagjen na kapitulu kninskom, osniva se na netačnoj informaciji sa strane kninskog muzeja.

[3]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 103., br. 4.

[4]) „Vjestnik", XIII., str. 104., br. 8. Sravni C. I. L. III, primjedba k 13206.

[5]) „Bullettino Dalmato", str. 169.

nagjeno, prvobitno ovdje ležalo, pošto su se na Crkvini našli ostanci neke gragjevine[1]), koja može da potiče i iz kasnijeg vremena, pa su možda natpisi bili ovamo doveženi iz Stražina, da se upotrebe ko gragjevni materijal.

72. C. I. L. III 9806, sada je uzidan u kući Petra Kovačevića u Podosoju; glasi po Buliću[2]):

ONI
NSER
IN
VSPOS

[Iun]oni [co]nser(vatrici) [reg]in(ae)... us pos(uit). Hirschfeld dvoumeći nadopunjuje prva tri retka na rečeni način.

73. Surovo izragjena malena ara od vapnenca sa izbočenim zabatom i podnožjem, otraga dosta glatko izdjelana. Visina 0·17, širina na profiliranom dijelu 0·16, inače 0·135, debljina na profiliranom dijelu 0·137, inače 0·125 *m.* Vrlo surovo izvedena slova. Nagjena prije mnogo godina na Crkvini kod Stražina[3]); sada u muzeju u Spljetu. C. I. L. III 9815. Ta ara mora se još jednoć ispitati; moj se je otisak izgubio.

74. C. I. L. III 9821. Dônji dio nadgrobnog kamena, nagjen oko god. 1856. na Crkvini, gdje se kamen još u augustu 1886. nalazio[4]).

LATORI
MARITOBENE
MERENTIPOSVIT

[... P]latori marito bene merenti posuit.

U 1. retku može se umjesto [P]latori (vidi br. 4.) takogjer ovako nadopuniti: [S]latori (vidi br. 15.).

Podosoje.

75. Ara od vapnenca, sa visokim zabatom i podnožjem. Glavica je djelomično odbijena. Visina 0·82, širina na zabatu 0·41, inače 0·368, debljina na zabatu 0·33, inače 0·295 *m.* Natpisno polje je udarcima oštećeno. Postranične plohe profilirane su kao i prednja ploha, a inače su glatke. Stražnja strana bila je samo prosto oklesana, a sada je djelomično

[1]) Stanić: „Vjestnik", XIII., str. 10. i dalje.

[2]) „Bullettino Dalmato", X, str. 8., br. 13.

[3]) Tako Bulić: „Bullettino Dalmato", X., str. 8., br. 12.; u C. I. L. III pogrješno se navode Ševače kao nalazište.

[4]) Bulić: „Bullettino Dalmato", X., str. 8., br. 11.

odbijena. Žrtvenik nagjen je u god. 1895. u Podosoju na zemljištu Petra Novakovića (prije Kovačevića), zvanom Dolac; tu sam ga vidio još 29. jula 1897., poslije ga je stekao muzej u Spljetu[1]) *(slika 33.)*.

Slika 33.

Bez interpunkcije. Peti je redak usječen na podnožju; u redovima 2. do 4. imao je klesar dosta muke zbog nedovoljnog prostora.

I(ovi) fulmi(natori) T. Aurelius Quintus pos(uit).

Taj T. Aurelius Quintus osnovao je valjda i Silvanovu aru br. 44. u Dragovićima.

Na nalazištu are vire iz zemljišta stare zidine.

Na nekom brežuljku više Podosoja nagjen je po Staniću[2]) jedan bombak od šarolika kamena i jedna mala broncana sjekira, koja je sada u kninskom muzeju.

Šušnjar.

Na lijevoj strani državne ceste, što vodi iz Sinja u Vrliku, jedan je skup kuća, kojemu je ime Šušnjar; u blizini tih kuća je uzvisina, s koje je lijep vidik širom okolice. Zovu je ruševinom; tu se po Staniću[3]), opažaju debeli zidovi, klesane ploče, komagje opeka i posuda od ilovače. Kažu, da se tu našlo i prstenova sa urezanim kamenjem.

Kukar.

76. Dva komada ploče od vapnenca, koja pristaju jedan uz drugi. Ploča je imala oblik tabule ansata; lijevo i desno odbijena. I ansa i kutovi nad i pod njom ispunjeni su listovima, sličnim onima od akantusa. Desno od anse još je jedan ornamenat, u kom se i sad gore raspoznaje riba. Neudubljeno natpisno polje ozgor je nešto izlizano. Visina 0·275, širina 0·44, debljina 0·05 *m*. Tanka ploča bila je umetnuta u neki zid. Nagjena

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato", XX., str. 145.

[2]) „Vjestnik", XIV., str. 45., br. 6. *b)* i 45. *c)*.

[3]) „Bullettino Dalmato", XIII., str. 168.

je god. 1879. u Kukaru; bila je zatim uzidana u kuću gospogje Jelisave Novaković-Jeličić u Vrlici, a nalazi se od 1888. u muzeju u Spljetu[1]) *(slika 34.)*.

Slika 34.

C. I. L. III 9822 sa neznatnim omaškama u interpunkcijama.

Tit(ia) Ursa puella inf(elicissima), quae vix(it) ann(os) p(lus) m(inus) XXV. Parentes fili(a)e b(ene) m(erenti) et sibi pos(uerunt).

Mahovice.

Na groblju Mahovičkom (groblje kod sv. Jurja) leži na grobu Todora Gjurića poklopac od sarkofaga[2]) bez natpisa[3]). Kada se je grob obzidao, kažu, da su upotrebljene dvije malene ploče sa natpisima. Sva tri komada nagjena su u vrtu Mile Gjurića[4]).

Sjeverno od groblja na njivi Joka Biuka otkrili su neki „kanal“ i „neki, kamenim poklopcem pokriveni bunar“ [5]).

U blizini skupine kuća, zvane „kuće Biukovih“ nalazi se okrugla humka „Gradina“, posuta ostancima nekadašnje utvrde; na podnožju te humke, govore, da se je našlo mnogo oružja[6]).

II. Nadgrobni natpis iz Aequuma.

U oktobru 1896. našao se niže opisani natpis na nekom zemljištu u Čitluku, rimskom Aequum-u, u naslagi ruševine. To zemljište pripada

[1]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, XI., str. 162. i dalje, br. 102. C. I. L. III 9822 netačno se navodi: „reperta Vrlika in dono Novaković“.

[2]) Bulić: „Bullettino Dalmato“, X., str. 11.

[3]) Stanić: „Bullettino Dalmato“, XIII., str. 183.

[4]) Stanić na označenom mjestu.

[5]) Stanić na označenom mjestu.

[6]) Stanić: „Vjestnik“, XIII., str. 12.

franjevačkom samostanu u Sinju. Natpis utjelovljen je samostanskoj zbirci, gdje sam ga 31. jula 1897. kopirao[1]).

Spomenik je ploča od bijelog vapnenca, koja je sada gore odbijena. Visoka je 1·08, široka 0·65, a debela 0·255 *m*. Natpisno polje obrubljeno je profiliranim okvirom. Lijepa slova vrlo su čisto uklesana. Bez dvojbe ova je ploča bila negdje uzidana u zid *(slika 35.)*.

Slika 35.

Od natpisa nije ništa nestalo; nema znaka, koji bi nas poticao na pomisao, da je na gornjem rubu bilo smješteno D. M.

Alfia L(uci) f(ilia) Valentina v(iva) f(ecit) sibi et L(ucio) Alfio Valenti patri et Raiae Marcellae matri optim(ae) et L. Alfio Valentino frat(ri) posterisque suis.

Obitelj, za čiju se je grobnicu Alfia Valentina brinula, nije do sada bila zasvjedočena za Aequum[2]). Veličina i pažljivo izragjeni natpis i po tome pomnja pri gradnji cijelog grobišta govore za to, da se je ta familija ravno kao i Aebutii[3]), Apulei[4]), Aurelii[5]), Bennii[6]) Celsenii[7]), Cornelii[8]), Iulii[9]) i Seccii[10]) ubrajala megju bolje porodice gradske. Iz karaktera slova

[1]) Od onda ju je Bulić objelodanio u „Bullettino Dalmato", XX., str. 129.

[2]) Alfii, koji se inače istakoše, zabilježeni su kod E. Klebsa: „Prosopographia imperii Romani", I., str. 50. i dalje, br. 386.—393. i kod Klebs i P. pl. Rohden, Pauly-Wissowa R. E. s. v.

[3]) C. I. L. III 2730, sravni str. 1613.

[4]) C. I. L. III 8721.

[5]) C. I L. III 1108, 1596, sravni 1424, 9750.

[6]) C. I. L. III 9783.

[7]) C. I. L. III 1323.

[8]) C. I. L. III 2737, sravni str. 1035., 2738., 2742. = 9772.

[9]) C. I. L. III 2733, 2734, 2740, 9764.

[10]) C. I. L. III 9767, 9777, 9778. Možda toj familiji spada i ara C. I. L. III 2729.

na ovom spomeniku, iz individualnog gentilnog imena Alfius te iz okolnosti, što manjka formula D. M., možemo nadalje zaključiti, da je ta obitelj već za doba prvog carstva bila ugledna.

Na dvojicu od ovdje navedenih pripadnika ove familije, mogu se valjda odnositi dva već otprije poznata natpisa. Ponajprije spominje se ovdje imenovana majka u natpisu, što je u Klisu kraj Spljeta uzidan u nekoj kući C. I. L. III 2400: *D. M. Iulia Sabin[a] nepoti infelic. [et] Raia Marcella fili[o] infelic. Marco Ampeio Sabino f. ann. VII menser. VI...* Za to identifikovanje govore: neznatna udaljenost Klisa od Aequum-a, nadalje rijetkost gentilnog imena Raia u Dalmaciji[1]) te potpuna suglasnost u gentilnom imenu i prezimenu. Marcella je po tome bila dva put udata i to, mogli bi uzeti, u prvom braku s Ampeius-om, a u drugom sa L. Alfius Valens-om, pošto je spram natpisa iz Aequum-a imala odraslu, pa valjda već i udatu kćer, te je dakle, kad se je za Valens-a udala, bila već starija ženska. Nadalje se njen muž Ampeius u natpisu iz Klisa uz nju ne navodi kao osnovatelj nadgrobnog kamena; bila je dakle udovica tada, kada je pokopala svoga 8 godina starog sina. Ime njenog sina iz drugog braka, L. Alfius Valentinus, možda se treba nadopuniti i u fragmentu, nagjenomu takogjer u Čitluku C. I. L. III 9749:

	VS · L · F	
	TINVS	
	EX · PEC	*unia*
honor	ARIA IIVI	*ratus*
d	EDICATIO	*nis die?*
	LIIA · M	

za to identifikovanje možemo navesti suglasje u završetku kognomena *[Valen]tinus* i u pronomenu oca *L(uci) f(ilius)*. Naše bi se mišljenje poduprlo, kad bi se naknadnim ispitivanjem kamena u 6. retku umjesto teško razumljivog LIIA našlo [A]LFIA.

III. Dva Mithrasova reliefa.

Istom prilikom, kad sam pregledavao prednavedene natpise iz gornje cetinske doline i iz Čitluk-Aequum-a, prosugjivao sam ponovno i oba Mithrasova reliefa, što se nalaze u muzeju u Spljetu (br. 1.) i u Exedri gradskog perivoja u Zadru (br. 2.). Ma da se isti u nijednoj tački ne razlikuju od tipičnog prikazivanja takozvanog sacrificium Mithriacum, stvaranja „svega

[1]) Raia Valeria dolazi samo još u natpisu C. I. L. III 2502 (sravni str. 1032.; „inter Salonitanas").

onoga, što na zemlji živi"[1]), to ipak iznosim ovdje slike njihove, a to s razloga, što su ovaki spomenici u Dalmaciji sarazmjerno rijetki[2]), pa i radi toga, što se je svijet počeo više zanimati tim proizvodima provincijalnog zanata, otkad je izašao Cumont-ov Corpus. Priključujem i kratke bilješke o dimenzijama tih spomenika, te o njihovom današnjem stanju.

1. Malena, skoro kvadratična ploča od bijelog mramora, 0·26 visoka, 0·255 široka i 0·075 *m* debela. Postranične plohe su lijevo, gore i desno

Slika 36.

prama stražnjoj strani koso odsječene, relijef bio je dakle uzidan u nekakvi zid. Radi neznatne veličine biće to prije kakova votivna, nego li bogoštovna slika. Ploča je vrlo oštećena *(slika 36.)*.

Nad lûkom, što naznačuje pećinu, lijevo je poprsje Sola, sa krunom od zraka i sa gavranom. Poprsje je obučeno u hlamis, koja je skopčana na desnom ramenu. Desno je obučeno poprsje Lune u profilu, gledajući na desno, u zalegju mu velik polumjesec u obliku srpa. Pri klanju bika pomažu prekrštenih nogu a u običnoj perzijskoj odjeći lijevo Cantopates

[1]) F. Cumont: „Roschers mythologisches Lexikon" s. v. Mithras, str. 3055.
[2]) Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 253., V., str. 353.

(oborena baklja), desno Cantes (visoko uzdignuta baklja)[1]. Pas skače prema rȁni, zmija je smještena na trbuhu bikovu u blizini škorpiona, a ovaj je prikazan u svom običnom položaju. Kraj bikovskog repa je raščlanjen, bez da pokazuje razgovjetno klasje. Taj relijef nabavio je spljetski muzej god. 1892. iz Salone, gdje je bio od dulje vremena uzidan u neku seosku kuću. Spomenut je u „Wissenschaftliche Mittheilungen“, IV., str. 292., a po ovom djelu zabilježen je i kod Cumonta, „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Supplément“, str. 502., br. 232.

Slika 37.

2. Bolje se je održao relijef, što je sa mnogim drugim rimskim relijefima i natpisima uzidan u Exedru gradskog perivoja u Zadru, sagragjenoj god. 1829. U pogledu kompozicije svakako ga ide prednost pred relijefom br. 1.

Četverouglasta ploča od vapnenca, sada 0·695 visoka a 0·935 *m* široka; gore i s desne strane odbijena.

Omanje oštete razabiru se iz *slike 37.*, izragjene po fotografiji, ali se dosta tačno ne raspoznaju na vratu bikovu ostanci noža.

Ovaj se relijef razlikuje u mnogo čemu od onog pod 1. navedenog: 1. manjka luk, što naznačuje pećinu nad Mithrasom; 2. u četveropregu zauzima lijevi gornji ugao Sol, obučen u hlamis, koja na vjetru leprša;

[1]) F. Cumont: „Westdeutsche Zeitschrift“, XIII., str. 88. i dalje.

u desnici drži bič te goni prama nebu svoja četiri konja. Njemu na desno odgovarala je Luna sa dvopregom, vozeći nizbrdice; 3. stoji gavran na Mithrasovoj hlamis, koju je vjetar jako natrag zanio; Mithras je prama gavranu okrenuo glavu, da čuje njegovu poruku[1]; 4. stoji lijevo od glavne grupe Cantes, koji je obučen samo u hlamis, skopčanoj na desnom ramenu, na glavi mu perzijska kapa; okrenuo samo glavu spram motrioca i ispružio daleko od sebe baklju. Cantopates je sasvijem nestao; 5. u neposrednoj blizini nalaze se pas i zmija.

Ponajprije je ovaj spomenik ukratko opisan po R. pl. Schneider-u u „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", IX., str. 51.; iza toga je opisan u Cumont-ovu „Textes et monuments", str. 502., br. 232. Sravni „Wissenschaftliche Mittheilungen", IV., str. 253.

IV. Rimska naseobina u Grahovu.

U području glavnoga mjesta grahovske kotarske ispostave u livanjskom kotaru, koje se za nekoliko godina pod promišljenim staranjem uprave vanredno podiglo, našao je pokojni W. Radimsky[2] na području prehistorijskog nalazišta na brežuljku, zvanom „Gradina", na kojemu je na daleko vidljiva istočno-pravoslavna crkva, ostanke rimskih zgrada. Gosp. Sava M. Babić, učitelj u Grahovu, utvrdio je pak[3], da one duguljaste, vrlo istrošene ploče, što se nalaze pod „Gradinom" a narod ih zove „tri groba iz starog doba", pokrivaju rimske grobnice. Sretnim nekim slučajem obreteno je i treće nalazište rimskih starina. To je ono sredovjekovno groblje, što se stere na jugo-istočnom kraju varoši s obiju strana ceste, koja vodi u Livno. Sad se ovo groblje opet upotrebljava, a narod ga radi mnogih[4] nadgrobnih spomenika naziva „Mramorsko groblje". Pošto se na tome groblju i u njegovoj okolici već prije nagjoše komadi rimskog novca[5], nagjoše se tu god. 1890. pri kopanju grobnica 6 kamenitih spomenika, što ih niže opisujem, i koji nam, i ako se nalaze u fragmentičkom stanju, proširavaju znanje o rimskim i poznijim prilikama na Grahovu. Jedan kamen (br. 1.) ima dapače vrijednost, koja važi i za područje podalje Grahova.

Prvobitno nijesu svi ovi spomenici stajali na mjestu, što ga sada zauzima groblje; mora da je bar jedan dio istijeh u kasnije doba dopremljen,

[1] Sravni Cumont u „Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches": „Das Castell Osterbrucken", str. 22. i „Roschers mythologisches Lexikon" s. v. Mithras, str. 3053.

[2] „Wissenschaftliche Mittheilungen", III., str. 292.

[3] „Glasnik", 1892., str. 274.

[4] Po Babiću na označenom mjestu str. 273. ima tu oko 1000 nadgrobnih spomenika.

[5] Babić na označenom mjestu str. 273. i dalje.

jer megju njima moramo razlikovati dvije različite vrste: votivne i bogoštovne spomenike; br. 4. pripadao je valjda kakvom počasnom spomeniku. U koju je svrhu ovo kamenje dopremljeno ovamo, možemo razabrati iz današnjeg stanja fragmenata i iz očuvanog lijepa na brojevima 1.—5.: stari rimski spomenici razlupani su i preragjeni u gragjevno kamenje, čim je iščeznulo sjećanje na pokojnike, čije su grobove oni ukrašivali i čim je bog (kojemu se je ime sačuvalo samo na jednom malom kamenu) izgubio svoje vjernike. Od te gragjevine, ko što sam se u julu 1897. osvjedočio, i sad viri iz zemlje po koji obragjeni kamen; megju ove valja nam ubrojiti i glavicu pod brojem 6. Grahovo je dakle posjedovalo uglednu gragjevinu i poslije rimskog perioda. Da je ono i u kasnijem srednjem vijeku bilo dosta napučeno, posvjedočava ona množina nadgrobnog kamenja na „Mramorskom groblju".

Za prosugjivanje rimskog doba ovog kraja važni su fragmenti br. 3.—5., jer nam dokazuju, da je tadanje stanovništvo imalo porodica, koje su raspolagale sredstvima, da mogoše podići svojim mrtvima ugledne spomenike, i da je tu bilo klesara, koji se glede ornamentike i uzoraka u izradi i u pismenima (sravni br. 3.) mogoše mjeriti sa svojim drugovima iz ovećih rimskih mjesta. Rimski je život procvao na ilirskoj podlozi. Kao dokaz služi za to obožavanje Silvanus-a (br. 1.). Taj bog ima ovdje pridjevak Messor, koji nije inače nigdje zasvjedočen. Po svoj prilici dadoše ilirsku osnovu pripadnici plemena Ditiona, pošto nas je A. Bauer[1]) dosta uvjerio, da je [sum]mus mons Ditionum Ulcirus[2]) identičan sa klancem Rastello di Grab, koji je udaljen od Grahova samo 18·280 *km.* F. Bulić traži u „Grahovu ili bolje u Grahovskom polju" Stridon, domovinu sv. Jeronima[3]).

Da li je car Hadrian ili njegov našljednik Antonius Pius urogjenicima podijelio gragjansko pravo, ne može se reći, pošto je nadgrobni kamen br. 2. mogao biti postavljen i po kojem od doseljenika. Naš nalazak sastoji se od ovih komada:

1. Malena votivna ara od bijelog vapnenca sa profiliranim zabatom i podnožjem na prednjoj i na obim uskim stranama. Gornja i otražnja ploha nijesu obdjelane. Sprijeda lijevo, gore i dolje te otraga dolje ara je odbijena. Visina 0·325, širina na izbočenim mjestima 0·18, inače 0·145, debljina na izbočenim mjestima 0·155, inače 0·14 *m.* Natpis je ponešto obijen i istrošen. Surovo izragjena slova *(slika 38.).*

S(ilvano) s(ancto?) messori.

---

[1]) „Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen", XVII., str. 137. i dalje.

[2]) C. I. L. III 3198 = 10.156.

[3]) „Festschrift für Otto Benndorf", str. 280.

Iza ponovnog pomnjivog ispitivanja kamena moram dopustiti, da su u trećem retku usječena 4 slova. Zadnje slovo i to I, ne pak F ili P, razlikuje se od ostalih samo po svojoj nešto slabijoj udubljenosti, što je možda nastalo time, što je površina kamena oko ovog slova strugana.

Slika 38.

Dativ ne dopušta da Messor držimo za ime dedikanta ove are, već nas sili, da u ovom imenu prepoznamo pridjevak Silvanov. Silvanus, žetelac, samo je daljnja specifikacija Silvana, boga „župnog zemljišta, koje je nekoć bilo šuma (villa)“ [1]). Inače Silvanus messor nigdje nije zasvjedočen. Ime Messor samo za sebe ide u red domaćih bogova, koje spominje svećenik prigodom žetvenog obreda u slavu Tellus (boginje zemlje) i Ceres (boginje žita): Indigetes: Fabius Pictor kod Servius-a ad Verg. Georg. 1., 21.: Fabius Pictor hos deos enumerat, quos invocat flamem sacrum cereale faciens Telluri et Cereri: Vervactorem, Redaratorem (?), Inporcitorem, Insitorem, Obaratorem, Occatorem, Sarritorem, Subruncinatorem, Messorem, Convectorem, Conditorem, Promitorem [2]). Da bi ovome bogu pripadao oltar u Saloni C. I. L. III 1949:

MESSOR
C · I · S
V · S · L · M

[1]) G. Wissowa: „Neue Jahrbücher für das classische Alterthum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik“, 1898., str. 169.

[2]) R. Peter: „Roschers mythologisches Lexikon“ s. v. Indigitamenta, stupci 181. i 204.; O. Höfer na označenom mjestu s. v. Messor; Preller-Jordan: „Römische Mythologie“, II., str. 225. i dalje.

pravom je Mommsen podvojio: „intellego de Messore (cf. C. I. L. III 1905, 1927) servo C. I(ulii) S(aturnini?), ut omissum sit dei nomen, potius quam de Messore deo (cf. Servius ad Vergilii Georg. 1, 21)", jer našim provincijalima Indigetes nikako nijesu bili poznati [1]).

U oprjeci spram Silvanus i sanctus (?) nema kratice u Messor i to poradi rijetkosti toga pridjevka. Dedikant nije svoje ime po svoj prilici s toga naznačio, jer je podigao žrtvenik na vlastitom zemljištu.

2. Ulomak sa lijeve strane (po svoj prilici) neke ploče od bijelog pjeskovca; unaokolo je okrnjen. Visina 0·185, širina 0 19, debljina izmegju 0·095 i 0·113 *m*. Kao postranični ornamenti šestilom su udubljeni koncentrični krugovi. Natpisno polje oštećeno. Slova su surovo i plitko izragjena *(slika 39.)*.

Slika 39.

Slika 40.

U četvrtom retku sačuvao se slabi trag prve haste od N. Jasno je, da je to fragmenat od nadgrobnog kamena; ali se ne može ustanoviti, ko je na kamenu bio imenovan, da li žena ili muž. Mogao je dakle na kamenu biti ovaj natpis: ...*Aeli[o...pa]tri[...de]fun[cto ann(orum)]X[...* ili ...*Aeli[ae...ma]tri[...de]fun[ctae ann(orum)] X[...*

3. Ulomak ploče od bijelog vapnenca i to od srednjeg dijela njezine dônje polovine; ovo se može uzeti pogledom na ornamenat, na neznatne odaljenosti izmegju okvira i retka i na neznatnu veličinu slova. Visina 0·19, širina 0·335, debljina 0·113 *m*. Udubljeno natpisno polje obrubljeno je profiliranim okvirom i bordirom. Iz čaške akantusa izvija se na lijevo i na desno po jedna lijepa grana vinovog lista. Slova su pomnjivo uklesana. Dônja strana monumenta isklesana je šiljatim željezom *(slika 40.)*.

Ova tri slova mogu se možda popuniti u *I]ust[us.*

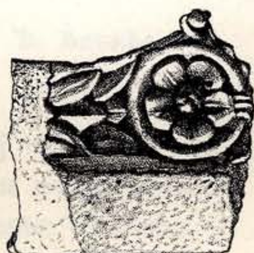
4. Ulomak lijevog dônjeg ugla nekog spomenika od bijelog vapnenca, koji je pogledom na ornamentiku u prednjoj i u postraničnim plohama imao oveće dimenzije. Visina 0·32, širina 0·30, debljina 0·18 *m*. Srednje

[1]) Sravni Peter na označenom mjestu stupac 174. i dalje.

polje obrubljuje s obiju strana profilirani okvir i široka bordira, sprijeda od vinovog lišća, po stranama od vinove loze. U polju s lica vide se tragovi dviju izbočina, sličnih nogama. Prema razmjerima moglo bi se uzeti, da je ovdje bila nekakva grupa. U središnjem polju druge strane, koja

Slika 41.

Slika 42.

Slika 43.

je radi njene sadanje neznatne važnosti u slici izražena kao postranična ploha, po svoj se prilici nalazio natpis *(slika 41.)*.

5. Ulomak okvira masivnog monumenta od bijelog vapnenca, kojemu se vrsta ne može ustanoviti, jer je fragmenat i otraga okrnjen. Visina 0·23, širina 0·225, debljina 0·105 *m*. Uz široki glatki vanjski obrub pristaje jako udubljena bordira; splet lovorovog lišća prekinut je peterolistom ružicom, koja je okrugom obrubljena *(slika 42.)*.

6. Ugao neke glavice od stupa od bijelog vapnenca; 0·19 visok, 0·125 širok a 0·115 *m* dubok; ozgô slabo hrapav sa jednom 0·075 *m* dubokom rupom. Iz listova akantusa izvijaju se postrance polukrugovi; ondje gdje se ti lukovi sastaju, niče lala, kojom se prekida gornja zaključna šipka *(slika 43.)*.

Kievo
Dolnje polje
Vuković
Cetina
Čitluk
CETINSKO POLJE
Kotluša
Ljutina
Dubrava
Jaić
Kosore
Civljane
VRLIČKO POLJE
Vinalić
Vrlika
Borovina
Podosoje
Mahovice
gornje
dolnje
Ježević
Matkovine
Podgradinom
Koljane grn.
Koljane dl.
Dragović
Otišić
Sv. Miovil
Zagorac
Krivošina
Kapunica
Cetnice
Zlaglavica

Slika 1.

О наласку имеле (Viscum album L.) у Босни.

Од

дра Ђ. Ђокића.

Нема ваљда биљке, о којој се толико писало као о имели, јер је цијела њезина појава, развиће и начин живота заинтересовао ботаничаре још у првим деценијама овог стољећа.

Они су у својим истраживањима полагано напредовали, а тијем је заинтересовање расло, док се није на тај начин створила цијела литература о тој биљци.

О распрострањењу имеле *(Viscum album* L.) писаше још год. 1833. Zuccarini[1]), да почиње источно са Таурусом и Кавказом у Украјини и с јужним дијелом Урала. Сјевероисточно престаје у Ливонској. Задња јој је граница у Шведској острва у Меларском језеру.

Западно допире преко Француске до у Енглеску те преко Пиренеја на Шпански полуоток. Јужно се налази у цијелој Италији до Сицилије, те је има и на Балеарима, као и у Грчкој.

По томе долази у цијелој Европи, ну примјетити је, да у разним крајевима бира разно дрвеће. Док се у сјеверним крајевима појављује понајвише на четињачама, дотле у средњој Европи долази и на једним и на другим, а у јужној већином на листачама. До сада се је имела нашла на слиједећем дрвећу: *Picea excelsa* DC. (DC., Hagen), *Abies pectinata* L. (Sibthorp), *Larix europaea* DC. (Sibthorp), *Pinus silvestris* L., *Quercus Robur* L. (DC., Gaudin, Schlosser), *Fagus silvatica* L., *Corylus Avellana* L. (Hagen, Pančić), *Populus nigra* L. (Herner, Pančić). *Salix alba* L. (DC., Hagen), *Betula alba* L. (Zuccar.), *Ulmus campestris* L. (DC.), *Fraxinus excelsior* L. (DC.), *Pistacia Terebinthus* L. (Plinius), *Loranthus Europaeus* L. (Pollini), *Cornus mas* L. (DC.), *Vitis vinifera* L., *Acer campestre* L. (Villars, Besser), *Tilia europaea* L. (DC., Wimmer, Hagen, Pančić), *Robinia pseudacacia* Wild. (DC.), *Prunus domestica* L. (DC., Pollini, Zuccar.), *Prunus avium* L. (Zuccar.) *Amygdalus communis* L. (DC. Pollini), *Crataegus oxyacantha* L., *Pyrus communis* L., *Pyrus malus* L. и *Sorbus aucuparia* L.

---

[1]) Zuccarini: „Einiges über Geschichte und Vorkommen von *Viscum* und *Loranthus*". „Allgem. bot. Zeitschr.", 1833., бр. 10.

Како се види нашла се на много врста дрвећа, али у неким крајевима бира сад једне, а у неким сад друге врсте. Тако на пр. долази у околици Беча[1]) веома бујно на јагњеди *(Populus nigra* L.), у Крањској на јели, а у предјелима на Рајни на јабукама и крушкама. Већ од више година позорно истражујем на којем дрвећу долази код нас у Босни.

Beck[2]) спомиње, да се имела налази око Сарајева на неким листачама, али не наводи на којим.

Formanek ју је видио на јабуци у Видиндолу код Високог.

Ово опажање уопће је отешчано том околности, да се ботаничке екскурзије праве у прољеће или љети, дакле баш онда, кад је дрвеће одјевено, те се зелени грм имеле не може лако видјети.

За Босну могло би се рећи, да се имела намеће понајвише на јабуку, јер сам је на њој виђао свуда око Сарајева, Горажда, Чајнича, Бање Луке и Тузле. Иза јабуке канда долази крушка, јер и она, и ако рјеђе, шири свуда по наведеним мјестима руке свом шкодљивом госту. Има воћњака око Сарајева, гдје нема ни једно крушкино или јабуково стабло од имеле поштеђено. На неким сам стаблима набројао по петнаест и више грмова, те с тога изгледа често пута цијело дрво усред зиме зелено (Кошева, Бјелаве).

У башчама под Требевићем виђа се рјеђе. Примјетио сам да избјегава засјенита мјеста, те да понајвише страда дрвеће око пута.

У долини ријеке Лашве око Травника слабо је има (Brandis).

За околицу бањалучку тешко је рећи, да ли долази чешће на јабуци или липи *(Tilia grandifolia* Ehrh.) По башчама и мезарима тешко је видјети и једно липино или јабуково стабло без имеле.

Виђа се, али ријетко, и на ораху, док се око Новог чешће пута и на њему нађе.

Судећи по флори краљевине Србије, која је веома слична босанској, не би се очекивало, да ће имела долазити код нас и на четињачама, јер се ни у Србији на њих не намеће, него само на неке листаче, као на тополу, липу, јабуку, орах и лијеску[3]); али је у Босни ипак има на четињачама и то на јели око Вареша, Дубошчице, Чајнича и у шуми Крушчица код Витеза.

У Горажду наишао сам у једном воћњаку на једно старо шљивино стабло са имелом. Држим да то не ће бити усамљен случај у Подрињу.

Љепак жути *(Loranthus europaeus* L.) долази код Травника у гају на храстовини (Brandis).

---

[1]) Kerner: „Pflanzenleben", стр. 189.

[2]) Beck: „Flora von Südbosnien und der angrenzenden Hercegovina", стр. 142.

[3]) Панчић: „Шумско дрвеће и шибље у Србији". „Гласник срп. ученог друштва", књ. XXX., стр. 215.

Floristički prilozi.

Piše

Karlo F. J. Malý,

asistent bos.-herceg. državne željeznice.

Radnja ova ide za tim, da pred javnost iznese važnije uspjehe mojih florističkih študija. Ona je u neku ruku pokušaj, da se proširi naše znanje o bogastvu bilja u Bosni i Hercegovini, a ja sam se ovim poslom bavio, u koliko sam raspolagao dokonim vremenom i pomoćnim sredstvima. Premda se radi o označenom području, ipak sam upleo i neke svoje bilješke o biljkama drugih krajeva monarkije. Bosanski materijal, koji je osnovom ove radnje, jeste jedan dio moga sabiranja iz okolice Sarajeva u martu prošle godine. Od pretraživanih mjesta valja da se naročito istaknu: biljem obilate uzvisine Trebevića i još nepretraženi Bukovik na sjevernoj strani Sarajeva.

Kao sredstva pri ispitivanju sabranih biljaka služile su mi zbirke domaćih i stranih raslina i literarno blago bos.-herceg. zemaljskog muzeja, te moj vlastiti herbarij i moja privatna knjižnica. Ma da ta sredstva ne bijahu dostatna da mi u svim slučajevima pomognu do pouzdanog odregjivanja, ipak mi je na njihovu temelju bilo moguće da postignem dosta zadovoljavajući rezultat. Trudio sam se takogjer, makar da je to bilo u omanjem obimu, da biljke, do kojih sam mogao doći, zamjenom stavim u promet, da ih tako mjerodavnim faktorima podastrem na ispitivanje. Literaturu o Bosni i Hercegovini mogao sam ne malo svu da upotrebim, tako naročito glavna djela od Becka i Murbecka, nadalje Visiani-ovu Flora Dalmatica sa suplementima, Wettstein-ovo djelo o Albaniji, De Candolle-sov Prodromus i dr. Od glavnih djela o Iliriji manjkala su mi samo djela Visiani-a i Pančića o Srbiji, te novija djela o Istri od Pospichala i Tommassini-a. Za podlogu pri odregjivanju biljki služila su mi djela: Flora von Niederösterreich od Becka, Synopsis, izd. 3. od Kocha i druga, koja sam pribilježio na svakom mjestu, gdje je to bilo nužno.

U mome nastojanju svojski su me potpomagali gospodin dvorski savjetnik Konstantin Hörmann, kojemu bijah slobodan da posvetim dvije biljke, te gospodin kustos O. Reiser, marljivi istraživaoc Balkana, koji mi je svojim bogatim znanjem, prijateljskom predusretljivošću, savjetom i

činom na ruku išao. Obojici izražavam na ovome mjestu najdublju zahvalnost.

Embryophyta zoidiogama.

(Archegoniatae.)

A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, II., 1., str. 1. (1889.).

Asplenum ceterach L., Spec. plant., str. 1080. (1753.).

f. *crenatum* Moore. — Isp. Ascherson, Synopsis, str. 55. — Dolina Miljacke, Velika Kapa (Trebević), od prilike 600—900 *m* iznad mora.

Asplenum trichomanes L., Spec. plant. na označenom mjestu.

lus. *Harovii* Milde, Höh. Sporenpfl., 39. (1865.).— Kraj grada Rafenstein-a nedaleko od Bozena u Tirolskoj. Takogjer u dolini Vela u Trientu.

lus. *auriculatum* Milde, Nova Acta, 1858., II., 577. — U Tirolu uz zidove kraj ceste u dolini Vela.

Asplenum trichomanes × *septendrionale. A. Heufleri* Reichardt. Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch. in Wien, IX. (1859.), str. 93. i dalje.

Tirol. Na klasičnom mjestu *Asplenum Heufleri* Reichardt, na jednoj zidini kraj puta iz Vilpiana u Mölten, po prilici $^1/_4$ sata udaljeno od župne crkve toga mjesta, našao sam 6. augusta 1896. jedan oblik bastarda gornjeg spoja, i evo mu kratkog opisa, pošto se u nekoliko razilazi od opisa Reichardtovog na označenom mjestu i od opisa Aschersonsovog u njegovoj Synopsis, str. 77.

Vela integerrima. Sporae plerumque fatuae, rarius specie bene figuratae, ovi formiae et exosporis callis instructae. Paleae cum capite glandulosae, plerumque sine, rarie cum nervo spurio.

Stipes frontis 1—1·5 longius quam lamina, usque ad mediam partem et a dergo usque sub primas pinnas ferruginea colorata. Lamina lanceolata usque ovoidea-lanceolata, simpliciter pinnata. Pinnae plerumque alternans, utrinque duo, in apice rotundatae et crenatae, saepe falcato-incurvatae, pedunculatae (Stipes 1·5—4 mm). Segmenta ultima ex 2—3 connatis pinnis constructa, oblonga.

Equisetum silvaticum L., Spec. plant., str. 1061. (1753.).

f. *capillare* Milde, Nova Acta, 1858., II., str. 433. — Kod Dobre vode na Trebeviću, od prilike 1400 *m* n. m.

Embryophyta siphonogama.

(Siphonogamae.)

A. Engler, Führer durch den botan. Garten in Breslau, str. 14. (1886.).

Anthoxanthum odoratum L., Spec. plant., str. 28. (1753.).

f. *vulgatum* Ascherson i Gräbner, Synopsis, str. 26. (1898.). — Humci kod Kovačića blizu Sarajeva. Maj.

Phleum phalaroides Köler, Descr. Gram., str. 52. (1802.). — Kod Koševskog slapa na Bukoviku. Juni.

Od opisa, koji mi predleže za *Phleum phalaroides*, razilazi se biljka time, što u probijajućem svjetlu pokazuje podjednako petero rebrenasti obuvenak (koji je ali na vršku zaobljen). Ona (po mnogim autorima identična sa *P. Boehmeri* Wib.) posjeduje trorebri, po v. Becku u Flora von Niederösterreich, str. 54., jednorebri obuvenak.

Deschampsia caespitosa Pal. Beauvais, Nouv. Agrost., str. 160. (1812.). — Cvjetovi 2 *mm* dugi, grane nitaste; inače se slaže sa Beckovim *B typicum*, Flora von Niederösterreich, str. 68.

Deschampsia flexuosa Trin. u Mém. acad. St. Petersburg, IV., 9. — Obje na Trebeviću u nadmorskoj visini od prilike 1200 *m*. Zadnja već po Formaneku navedena.

Avena Blauii Ascherson i Janka u Termész. füz., I., str. 99. (1877.), separatni otisak str. 5. — Kod Koševskog slapa na Bukoviku. Juni.

Melica nutans L., Spec. plant., str. 66. (1753.). — Na Trebeviću, sjeverna strana, u visini od prilike 1300 *m* n. m. Maj.

Sesleria autumnalis Döll u Schultz, Herb. norm., str. 581. (1851.), sec. v. Beck, Flora von Südbosnien, V., 46. — Obronci Trebevića prama Sarajevu. U visini od prilike 1000 *m* n. m. August.

Cynosurus cristatus L., Spec. plant., str. 72. (1753.). Na Bukoviku, u visini od prilike 1100 *m* n. m. Juni.

Bromus erectus Huds. Flora Angl., str. 39. (1762.). Kod slapa Koševe na Bukoviku. Juni.

Festuca elatior L., Spec. plant., str. 75. (1753.).

var. *Festuca pseudololiacea* Fries, Summ. Scand., str. 75. (1846.). — Kao pregjašnja.

Brachypodium pinnatum P. Beauvais, Nouv. Agrost., str. 155. (1812.). — Kao pregjašnja.

Eriophorum latifolium Hoppe, Botan. Taschenb., str. 108. (1800.). — Livade nad slapom Koševe.

Allium ursinum L., Spec. plant., str. 30. (1753.). — Kod slapa Skakavca na Bukoviku.

Lilium Bosniacum v. Beck, Flora von Südbosnien, II., 69. (1887.). — Na Bukoviku, od prilike 1100 *m* n. m. Juni.

Lilium Martagon L., Spec. plant., str. 303. (1753.). — Bistrički potok kod Sarajeva, od prilike 1000 *m* n. m.

Polygonatum stellifolium Peterm. u Flora, 1844., str. 363.

Syn. *Polygonatum verticillatum.* var. *stellifolium* v. Beck, Flora von

Niederösterreich, str. 181. (1890.). — Sjeverni obronak Trebevića, od prilike 1400 *m* n. m. Juni.

Iris graminea L., Spec. plant., str. 39. (1753.). — Na Bukoviku, od prilike 1100 *m* n. m. Juni.

Orchis globosus L., Syst. ed. 10., str. 1242. (1759.). — Kao pregjašnja.

Orchis Simius Lam. Fl. Franç., III., 507. (1778.). — Na podnožju Paprenika prije Han Prologa, po prilici 800 *m* n. m. Maja.

Orchis maculatus L. Spec. plant., str. 942. (1753.).

var. *ovalifolius* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 204. (1890.). Obronci Bukovika prama dolini Vogošće. Juni.

Nigritella nigra Rchb. fil., Icon. Fl. Germ., XIII., 102., t. 115. (1851.). — Kao pregjašnja.

Gymnadenia conopea R. Br. u Ait., Hort. Kew., izd. 2., V., 191. (1813.).

var. *crenulata* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 210. (1890.). — Tirolska: Rittnerhorn kod Waidbrucka, po prilici 1500 *m* n. m. Juni 1895.

Epipactis latifolia All., Fl. Pedem., II., str. 152. (1785.).

f. *interrupta* v. Beck, na o. mj. str. 214. (1890.), kao var. *β* ili *E. viridans* Crantz. — Sjeverni obronak Trebevića, u nadmorskoj visini po prilici 1500 *m*. August.

Salix purpurea L., Spec. plant., str. 1017. (1753.).

f. *eriantha* Wimmer, Salic. europ., str. 31. (1866.). — Dolina Miljacke. Mart.

lus. *S. oppositifolia* Host, Salic., t. 38. i 39. (1828.). — Kao pregjašnja.

Salix incana Schrank, Bair. Fl., I., 230. (1789.).

f. *coaetanea, autumnale.* — Dolina Miljacke kod Da Rive. Septembar 1898.

Salix caprea L., Spec. plant., str. 1020. (1753.).

var. *elliptica* A. Kern, Niederösterr. Weid. u Abhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1860., str. 248. — U uvali megju Dragoljcem i Trebevićem, od prilike 1100 *m* n. m.

Salix Silesiaca Willd., Spec. pl., IV., 660. (1806.).

f. ♀ germen sericeo-canis, julis laxifloris, 4—8·5 cm longis, foliis mediocribus, obovatis vel ellipticis, acutis, subtus tenuissime pubescentibus.

Sjeverni obronak Trebevića. 1400—1600 *m* n. m., čest. Maj.

f. ♀ germen glabris, fol. obovatis, tenuioribus. Wimmer, Salices, str. 63., br. 50.

Na stijenama Trebevića u nadmorskoj visini od po prilici 1600 *m*.

Ulmus campestris L., Spec. plant., 225. (1753.).

var. *xanthochondra* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 313. (1890.). — Dônja Austrija: Bisamberg. 14. maja 1892.

Chenopodium urbicum L., Spec. plant., str. 218., *α typicum* v. Beck o. mj. str. 331. = *A) melanospermum* Wallr. sec. Ascherson i Gräbner, Fl. N. Flachl., str. 280. (1898.).
Syn. *C. hybridum* Malý u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1893., str. 436. ne L.

Chenopodium polyspermum L., Spec. plant., str. 220. (1753.).
var. *C. acutifolium* Sm., Comp. fl. Brit., str. 42. (1800.).
Syn. *C. polyspermum* Malý u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1893., str. 436.

Atriplex erectum Huds., Fl. Angl.. str. 376. (1762.).
Syn. *A. patulum B) erectum* Ascherson i Gräbner, Fl. N. Flachl., str. 285. (1898.).
Schizotheca patula var. *microtheca* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 335. (1890.). — *A. hortense* Malý na o. mj. ne L.

Silene Saxifraga L., Spec. plant., str. 421. (1753.).
U suglasju sa pl. Beckom (Flora von Südbosnien, VI., 92.) ne nalazim ni ja odlučne razlike megju *S. Saxifraga* L. i *S. petraea* W. K. Na stijenama Trebevića nagjoh u junu u nadmorskoj visini od po prilici 1500 *m* visoki, pri osnovi tanki i mnogogranati oblik. Stabljike su mu 2—3 cvjetne, lišće do 22 *mm* dugo, a 1 *mm* široko, dočim su mu cvjetni listići ozdô zelenkasti. Čahure su jajolike, čaška 11 *mm* duga, nokti cvjetnih listića vidljivo prelaze čašku, a rub je prilično jako unutra zavinut. Drugi jedan niski oblik, koji je na osnovi kratko-čvorovito razgranat, ubrao sam na stijeni kod slapa Koševe (u junu).

Lychnis flos cuculi L., Spec. plant., str. 436. (1753.).
Na vodotoku vrela Dobra voda na Trebeviću; po prilici 1400 *m* nad morem, 2. oktobra. Krunice dvodjele, bez daljeg dijeljenja, tek pokad da su im krpe provigjene po jednim mikroskopično malenim zubićem. (O običnom obliku kruničnih listića sravni Borbás i Wohlfarth, Kochovu Synopsis, izd. 3., str. 395., i pl. Beckovu „Flora von Niederösterreich, str. 376.)

Dianthus barbatus L., Spec. plant., str. 409. (1753.). — Nagje se često na Trebeviću u nadmorskoj visini od 1100—1600 *m*. Juni-septembar.

Dianthus deltoides L., Spec. plant., str. 411. (1753.). — Sjeverni obronak Trebevića, po prilici 800 *m* n. m., u uvali izmegju Dragoljca i Trebevića, na Lisini kod Ivana (Hercegovina).

Dianthus Croaticus Borbás, Symbolae ad Caryophyll. et Melanth, str. 11. (1876.). Annal. soc. hist. nat. Budapestiensis 10. Jan. 1876.

Syn. *D. vaginatus* Schloss. et Vukot., Syll. fl. Croat., str. 185., ne Vill. sec. A. Kern, Flora exsicc. Austro-Hung., br. 62. — Gorski pašnjaci na Bukoviku, u nadmorskoj visini od po prilici 1200 *m*. Juni.

Dianthus Kitaibelii Janka u Pančić, Nov. elem. ad flor. princ. Bulg., str. 18. (1886.). — Kod slapa Koševe na Bukoviku. Juni.

Cerastium Bosniacum v. Beck, Flora von Südbosnien, II., 85. (1887.). — Kod slapa Skakavca, na stijeni Bukovika. Juni.

Scleranthus uncinatus Schur, Verhandl. des Siebenbürg. Vereines, str. 107. (1850.). — Na brežuljcima kod Kovačića, po prilici 550 *m* n. m. Maj.

Portulaca oleracea L., Spec. plant., str. 445. (1753.). — Kod Kovačića.

Helleborus odorus W. K. u Willd., En. hort. Berol., str. 592. (1809.).

Monstruosus corollinus mihi.

Squamae nectariferae petalodeae, Perianthium ob eam causam dicyclum.

Gradonj kod Sarajeva. Mart.

Jednu *Monstruositas* (fol.) *laceratus* našao sam na obronku Trebevića u blizini potoka Bistrika.

Aquilegia vulgaris L., Spec. plant., str. 533. (1753.). Isp. Zimmeter, Verwandtsch.-Verhandl. der europ. Aquilegien, str. 16. i dalje (bez žlijezdastih dlaka). — U blizini slapa Skakavca na Bukoviku; po prilici 1200 *m* n. m. Juni.

Ranunculus repens L., Spec. plant., str. 554. (1753.).

var. *myrrhiphyllus* Wallr., Sched., str. 294. (1822.). — U jarkovima kod stanice sarajevske. Maj.

Ranunculus Sardous Crantz, Stirp. Austr., II., str. 84. (1763.). — I na sjevernom obronku Trebevića u blizini potoka Bistrika, u relativnoj visini od po prilici 850 *m*. Juni.

Thlaspi arvense L., Spec. plant., str. 646. (1753.). — Sa pregjašnjom. — Dolina Miljacke. Maj.

Thlaspi praecox Wulf. u Jacqu., Collect., II., str. 124. (1788.). — Na Studenom brdu (Trebević) u visini po prilici 1400 *m*. Maj.

Camelina microcarpa Andrz. u DC., Syst., 2., str. 517. (1821.).

var. *albiflora* Ky, pl. Cilic. Kurd. exs., 52 sec. Boiss., Flora Orient., I., 312. (1867.). — Južni Tirol. Nonsberg: okrajci poljâ kod Fondo-a, po prilici 900 *m* n. m. Maj 1896.

Draba muralis L., Spec. plant., str. 642. (1753.). — Na Bukoviku; po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Saxifraga tridactylites L., Spec. plant., 404. (1753.). — Kao pregjašnja.

Saxifraga rotundifolia L., Spec. plant., str. 401. (1753.). — Kao pregjašnja.

Crataegus monogyna Jacqu., Flora Austr., III., str. 50. (1775.).

var. *C. hyrtostyla* Fingerhut u Linnaea, IV., str. 372. (1829.). — Vrhunci kod Kovačića. Maj.

Fragaria elatior Ehrh., Beitr. zur Naturk., VII., str. 23. (1792.). — Sjeverni obronci Trebevića, po prilici 1200*m* n. m. Maj.

Rubus caesius L., Spec. plant., str. 493. (1753.).
f. *umbrosus* Rchb. Flora Germ. excurs., str. 608. (1832.) i
f. *arvalis* Rchb. o. mj. — Oba oblika u dolini Miljacke.

Rubus Idaeus L., Spec. plant., str. 492 (1753.). — I na Trebeviću; u nadmorskoj visini od po prilici 1500*m*.

Rubus hirtus W. K. Pl. rar. Hung., II., str. 150. (1802.). — Pod džbunjem na Trebeviću; po prilici 1400*m* n. m.

Rubus tomentosus Borkh. u Roem. Neu. Mag. Bot., I., str. 2. (1794.). — Dolina Miljacke. Juni.

Alchemilla arvensis Scop., Flora Carn., izd. 2., I., 115. (1772.). — Sjeverozapadni obronak Trebevića, po prilici 800*m* n. m. Juni.

Genista triangularis Kit. ap. Wlld., Spec. plant., III., str. 939. (1803.). — Na stijenama u dolini Miljacke, po prilici 600*m* n. m. Maj.

Trifolium incarnatum L., Spec. plant., str. 769. (1753.). — Vjenčić tamnopurpuran. Čaške samo 5*mm* duge. Ivan-sedlo, po prilici 1000*m* n. m. Juni.

Dorycnium intermedium Ledeb., Ind. hort. Dorp., str. 14. (1820.). — Sjeverni obronci Trebevića, u blizini Bistričkog potoka, po prilici 850*m* n. m. Juni.

Vicia oroboides Wulf. u Jacqu., Collect., IV., 323. (1790.).
var. *Vicia Sarajevense* m.

Folia 3—4-jugis. Racemi 7—12 floris, flores 15—19 mm longi. Laciniae calycis sunt aequilongae quam tubi calycium.

Trebević, u nadmorskoj visini od po prilici 1300*m*, sa tipičkim oblikom.

In Vicia oroboides typica foliis sunt plurissime 2-jugis, racemi tantem 2—7-flori, flores 15—18 mm longi. Laciniae calycis sunt paulum breviores quam tubus calycis.

Lathyrus Aphaca L., Spec. plant., str. 729. (1753.). — Jedan komad megj tračnicama na stanici sarajevskoj. 11. jula 1897.

Geranium sanguineum L., Spec. plant., str. 683. *α* (1753.). — Obronci Bukovika prama dolini Vogošće. Juni.

Euphorbia nutans Lagasca, Gen. et spec. plant., str. 17. (1816.).
Syn. *Euphorbia Presslii* Guss., Fl. Sic., I., 539. (1827.). — O rasprostranjenosti te biljke u južnoj Tirolskoj vidi Oesterr. bot. Zeitschr., 1895., str. 17. i dalje. Tirol: željeznički nasip kod Bozena. August 1895.

Rhamnus fallax Boiss., Diagn., izd. 2., knj. V., str. 73. (1856.), po v. Becku, Flora von Südbosnien, III., 106. i VII., 133. — Obronci Bukovika prama dolini Vogošće; kod slapa Skakavca. Juni.

Daphne Mezereum L., Spec. plant., str. 356. (1753.).
var. *obtusifolia* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 597. (1892.). — Trebević, sjeverna strana, po prilici 1600 *m* n. m. Maj, August (fol.).
Scandix australis L., Spec. plant., str. 257. (1753.). — Dolina Miljacke: izmegju Da-Rive i Kozije ćuprije. Maj.
Pimpinella saxifraga L., Spec. plant., str. 263. (1753.).
α rotundifolia Scop., Flora Carn., izd. 2., I., 208. (1772.).
f. *typica* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 626. (1892.). — Obronci Trebevića prama Sarajevu.
Da li je var. *erythrantha* v. Beck, Flora von Südbosnien, VII., 140. (1895.), sa *P. nigra* var. *rubriflora* Schur u Verhandl. d. Siebenbürg. Vereines, X., 196. (1859.) identična?
Carum Carvi L., Spec. plant., str. 263. (1753.). 1. *Invoclucella nulla. Involucrum 0—2-phyllum. Flores rosei.* 2. Isto tako, ali sa bijelim cvjetovima. — Obje u dolini Miljacke. Juni.
Oenanthe pimpinelloides L., Spec. plant, str. 255. (1753.). — Bukovik, u blizini slapa Koševe. Juni (flor.).
Ferulago silvatica (Besser), Koch, Umbellif., str. 97. (1824.). — Obronci Bukovika prama dolini Vogošće. Juni (flor.).
Heracleum Sibiricum L., Spec. plant., str. 249. (1753.).
Syn. *H. flavescens α latifolius* DC., Prodromus, IV., str. 191. Isp. Fritsch, Excursionsfl. für Oesterreich, str. 421. — Cvjetna krošnja zeleno-žuta sa crvenkastima žilama. Megju džbunjem na Trebeviću. Septembar.
Laserpitium Siler L., Spec. plant., str. 249. (1753.). — Bukovik. Juni.
Laserpitium marginatum W. K., Pl. rar. Hung., II., str. 210., t. 192. (1805.).
b) genuinum, aa) scabrosum Rchb., fil., Deutschl. Fl., 21., sv. 93. (1867.), Icon., XXI., t. 146. (1867.). — Megju džbunjem na Trebeviću. Juni.
Laserpitium Panax Gouan, Illustr. et Obs. bot., str. 13. (1773.). — Tirol, Mendelgebirge: u blizini Malga St. Felice na brdu, zvanom gornji Nonsberg. August 1896.
Primula acaulis L., Spec. plant., str. 143. (1753.).
f. *tomentosa* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 144. (1887.).
albiflora m. Vjenčić bijel kào snijeg, grotlo narančasto-žuto. — Dolina Miljacke i Kozija ćuprija. Februar.
Gentiana ciliata L., Spec. plant., str. 231. (1753.). — Raštrkan po Trebeviću u visini od po prilici 1100—1600 *m* n. m. Septembar.
Gentiana Carpathica v. Wettstein u Oesterr. bot. Zeitschr., 1892., str. 4. i dalje.
Vrlo se često nagje na Trebeviću u visinama od po prilici 850 do 1600 *m* n. m. Opazio sam i jedan eksemplar sa 6 korolnih krpica i jedan cvijet sa 6 čaškinih krpica, od kojih je suvišna krpica bila

malena i savita, te stajala megju narednom uvalom čaške. Visina najvećeg bokora iznosila je 46 *cm.* Cvjeta u augustu do konca oktobra.

Gentiana Pneumonanthe L., Spec. plant., str. 228. (1753.).

U oktobru naigjoh u blizini dônje šumarske kuće na Trebeviću megju *Calluna*-džbunjem na cvjetajući eksemplar, u kojeg su bila srašćena dva, jedan povrh drugog izrasla lista raznih lisnih odjeljaka. Dônji list bio je na osnovi srašćen sa svojim rubom na stabljici, a za tim, ugibajući se svome rubu, na srednjem rebarcu gornjeg lista do u blizini vrha ovoga lista.

Gentiana utriculosa L., Spec. plant., str. 229. (1753.). — Hercegovina: na Lisini. Juli. — Bosna: livada kod potoka Koševe na Bukoviku. Juni.

Gentiana crispata Vis. u Flora, 1830., str. 50., Fl. Dalm., II., str. 258. — Bukovik, kod slapa Koševe. Juni.

Cynanchum Vincetoxicum Pers., Syn. plant. I., str. 274. (1805.).

var. *cordatum* Kralik, sec. Rchb., fil. Icon. Fl. Germ., XVII., str. 17., t. 26., sl. 2. (1855.). — Hercegovina: na Lisini kod Ivana. Juni.

Myosotis silvatica Hoffm., Deutschl. Fl., I., str. 61. (1791.).

var. *laxa* Neilr., Flora von Niederösterreich, str. 528. (1859.). — Bukovik, po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Myosotis arvensis L., Spec. plant., str. 131. (1753.) pro var. — Roth, Botan. Abhandl., str. 20 *a* (1787.).

var. *gymnosperma* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 971. (1893.). — Dolina Miljacke. Maj.

Ajuga Chamaepitys Schreb. Pl. vert. unilab., str. 24. (1774.). — Dolina Miljacke, Mošćanička draga, Trebević: po prilici 1100 *m* n. m. Maj do konca oktobra.

Teucrium Chamaedrys L., Spec. plant., str. 565. (1753.).

var. *viride* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 165. (1887.), Flora von Niederösterreich, str. 1022. — Na vrhuncu Trebevića, 1629 *m* n. m. Juli-Septembar.

Nepeta Cataria L., i to miomirisna biljka: *N. citriodora* Becker, Fl. v. Frankf., I., str. 218. (1828.); sravni Neilreich, Flora von Niederösterreich, str. 495. — Na prijelazu megju Paležom i Dolovima na Trebeviću, po prilici 1200 *m* n. m. Oktobar.

Brunella laciniata (alba Aut.) × *vulgaris* Knaf u Lotos, XIV., str. 84. (1864.). *Brunella elatior* Salis Marschl. u Flora (1834.), II. prilog, 18., pro var. *B. laciniatae.* — Ivan-sedlo, u Julu.

Galeopsis orophila Timb.-Lagr. u Bull. soc. Dauph., str. 17. (1874.). — Isp. Briquet, Monogr. du g. Galeopsis, str. 248.

Mošćanica potok kod Sarajeva. Juli. — Tu biljku izdao sam ja takogjer u Baenitz-evom Herbarium Europeum 1898./1899. Lišće joj, nasuprot opisivanju, nije duguljasto-kopljasto. Najšire mjerilo je 1·4 *cm.*

Galeopsis Ladanum L., Spec. plant., str. 579. (1753.).

var. *Kerneri* Briquet, Lab. d. alpes marit., str. 165. (1891.). — *G. angustifolia* Ehrh. sec. Borbás u Termész. füz., XVII., str. 66.

Bistrički potok (Trebević); zupci čaške 4 *mm* dugi. 25. maja. — Dolina Miljacke. Odstojećom dlakavošću čaške te time, što ima žlijezdaste dlake, podsjeća na *G. calcarea* Schönheit. Septembar.

Galeopsis canescens Schultes, Observ. bot., br. 829. (1809.).

var. *litoralis* de Vicqu. et Brutt., Cat. pl. Somme, str. 185. (1865.); Isp. Borbás na označenom mjestu str. 64. i 67. — Dolina Miljacke. Septembar.

Galeopsis calcarea Schönheit, Phytogr. Bemerk. u Flora, XV., str. 593.—600. (1832.). — Tirolska: Eisack-dolina kod Bozena. 19. jula 1896. Lišće je do 2 *cm* široko, do 5·6 *cm* dugo, kopljasto.

Galeopsis Tetrahit L., Spec. plant., str. 579. (1753.).

Subspec. *G. Beckii* m. — Synon.: *G. Tetrahit β subalpina* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1015. (1893.). ne *G. bifida* var. *subalpina* Schur, En. pl. Transsilv., str. 537. — ? *G. neglecta* Schultes, Oesterr. Flor., izd. 2., 2., str. 153. (1814.).

Po Briquet-ovoj Monogr., str. 291. i dalje, dijeli se *G. Tetrahit* u dvije podvrste, koje on imenuje *genuina* i *bifida* (Fries). Prva se dijeli u dvije skupine. Za prvu od ovih skupina značajan je visoki rast, obilno purpurno lišće pa i nisko položena nalazišta, — za drugu pak nježni, niski rast, manji, ponajviše bijeli cvjetovi, te nalazišta u gorskom i predalpinskom području. Prva od tih skupina odgovara *α typica*, druga *β subalpina* Beckovoj u Flora von Niederösterreich, str. 1015. Pošto je već Schur naziv *subalpina* upotrebio, uzeo sam za taj oblik skupine gornju oznaku. Kao skrajnje članke raznih oblika ove obitelji razumijevam izmegju ostalih *G. Verloti, praecox, lactiflora* i *Reichenbachii. G. Beckii* sakupio sam:

1. Više San Giacoma na Monte Altissimo (Baldo) u južnoj Tirolskoj dne 28. juna 1896. Vjenčić bijel, do 15 *mm* dug. Srednje krpice dônje usne sa jednom purpurnom, jasnom pjegom, postranične krpe sa po jednom istobojnom mrljom. Lišće veliko, nazubljeno, zupci ko u pile 2—4 *mm* visoki. Zupci čaške ponešto dulji od cjevčica vjenčića.
2. Na Franzensbergu kod Leifersa u južnoj Tirolskoj, 3. oktobra 1896. Vjenčić bijel kao snijeg, mjedište na dônjoj usni žuto. Lišće širokokopljasto, prama osnovi prilično dugo suženo. Pilasti zupci 1·5—2 *mm* visoki. Zupci čaške kao kod pregjašnje.

3. Na Ivanu, po prilici 1000 *m* n. m. 3. juna. — Kao pregjašnja. Lišće pri osnovi kratko suženo. Pilasti rovaši 1—1·5 *mm* visoki.
4. U jarku kod sarajevske željezničke stanice, po prilici 520 *m* n. m. 3. jula. — Kao pregjašnja. Lišće razmjerno šire, razmjer duljine prama širini po prilici 2—2·5 : 1. Pilasti rovaši više tubasti. Habitus sličan onomu *G. arvensis* Schlecht.

Galeopsis lactiflora Borbás na o. mj. str. 65. i 72. (1894.). — Sjeverni obronak Trebevića, okrajak polja u blizini Appelove ceste, po prilici 700 *m* n. m. Mjeseca jula. Vjenčić bijel, sa jednom pjegom na srednjoj krpi dônje usnice.

Galeopsis praecox Jordan u Billotu, Annot., 1855., str. 21. — Tirolska: rub šume kod Seis-a podno brda Schlerna, po prilici 1000 *m* n. m. 15. augusta 1896. (Vjenčić posve bijel.)

Galeopsis Reichenbachii Reut. u Bullet. soc. Haller., II., str. 27. (1854.). Južna Tirolska: kod Jenesien-a kraj Bozen-a, po prilici 1100 *m* n. m. 6. augusta 1896. (Vjenčić bijel sa žutim mjedištem na dônjoj usni.) Ovamo spada možda i jedan manje dlakavi oblik sa blijedopurpurnim cvjetovima, kojeg sam ubrao 3. oktobra iste godine na Franzensbergu kod Leifersa u relat. visini od po prilici 800 *m* n. m.

Galeopsis bifida Bönningh., Prodr. fl. Monast., str. 178. (1824.).

Vjenčić ružičast, malen (12—13 *mm*), sa odstojećim dlakama, srednja krpa vjenčića slabo jezičasta, primjetno po obodu izvedena. Čaška 8 *mm* duga, od čega otpada na čaškine zupce u vrijeme cvjetanja 3—4 *mm*. Žlijezde na zglobnim jastučićima. Trebević, megju dônjom šumarskom kućom i Dovlićima u džbunju; po prilici 1100 *m* n. m. 30. jula.

Galeopsis speciosa Miller, Gard. dict., izd. 8., br. 3. (1768.). — Duž Bistričkog potoka kod dônje šumarske kuće na Trebeviću. August.

Stachys anisochila Vis. et Panč., Pl. serb. rar. u Mem. dell istit. Venet., XV., 13. (1870.).

U odronjenom kamenju Lisine kod Ivana nagju se, ko što već Vandas u Sitzungsber. der kgl. böhm. Gesellsch. der Wissensch., 1890., str. 276. navodi, prelazni oblici k *S. Sendtneri*. Ističu se raznim stepenom sraslosti zubaca gornje usne od čaške. Često se na istom bokoru nagju čaške, koje imaju srasla dva gornja čaškina zupca, dočim treći gornji čaškin zubac nije srastao. Lišće je ponešto više zašiljeno nego u *S. Sendtneri* sa Trebevića.

Stachys Sendtneri G. v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 162. (1887.). — Sjeverni obronak Trebevića. Juni.

Salvia glutinosa L., Spec. plant., str. 26. (1753.). — Takogjer na Trebeviću kod Dobre vode. Septembar.

Satureia Acinos (L.) Scheele po Briquet-u u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, IV., 3 *a*, str. 302.

Na prisojnim stijenama u blizini slapa Koševe. Juni. — Lišće je kožasto, sasvijem ili prilično golo te posjeduju s dônje strane vrlo izbočena rebarca. Pokrovno lišće i čaške jesu dlakaste.

Satureia thymifolia Scop., Fl. Carn., izd. 2., I., str. 428., t. 29. (1772.). Syn. *Calamintha rupestris* Wulf. u Jacqu., Coll., II., 131. (1788.). Isp. A. Kerner u Oesterr. botan. Zeitschr., 1874., str. 212.

Na stijenama u dolini Miljacke. Juli do oktobra.

Satureia thymifolia (Host) Briquet u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, IV., 3 *a*, str. 302., osnovana je na *Calamintha thymifolia* Host, Fl. Austr., II., (1831.), koja po Neilreichu, Nachtr. zur Maly's Ennm. pl. imp. Austr., str. 155., spada u *Micromeria*.

Satureia Calamintha (L.) Scheele sec. Fritsch, Excursionsfl. von Oesterr., str. 478. (1897.).

Syn. *Calamintha silvatica* Bromfeld u Sm. Engl. botan., IV., t. 2897. (1849.). Isp. A. Kern, o. mj. — Obronci Hrastove glave prama dolini Miljacke. Septembar.

Satureia thymifolia × *Calamintha*.

Satureia (Calamintha) Bosniaca nov. hybr. — Svakako majušno cvjetajuća vrsta, čiji su prašnici vrlo skraćeni, pelud bar djelomično, a pestići posve jalovi. Navodim evo razliku izmegju plemenskih roditelja.

	× **S. Bosniaca.**	**S. thymifolia.**	**S. Calamintha.**
Rami	*stricti, virgati*	*virgati*	*plurius erecti.*
Cauli	*crispi pilosi*	*vel maxime subtiliter crispo-pilosi*	*prope villoso-pilosi.*
Folia	*obscure virida, subtus diluter colorata, utrinque prave hirta, nominatim subtus in nervis*	*dilute virida, concoloria glabra*	*obscure virida, subtus diluter colorata, utrinque pilosiora, nominatim subtus in nervis.*
	ovoideo-oblonga	*ovoidea, superiora etiam ovoideo-oblonga*	*ovoidea.*
	a basi brevius aut longius angustata, rarius rubrotundata		*a basi brevius augustata, subrotundata, subcordata.*
	acuta, inferiora obtusa	*omnia obtusa vel obtusiuscula*	*obtusa, superiora acuta.*
Nervi laterali	*3—4*	*(2)—3*	*4(—5).*
Serraturae	*0·5—1 mm altae*	*subnullae usque 0·5 mm*	*1—1·5 mm altae.*

	× *S. Bosniaca.*	*S. thymifolia.*	*S. Calamintha.*
Calyx	*3·5—4 mm longus, bilabiatus*	*aequaliter 5 dentatus*	*7—8 mm longus, bilabiatus.*
	puberulus et pauce glanduloso-pilosus	*maxime-hirtus*[1]	*maxime hirtus et glanduloso-pilosus.*
Faux calycis	*pilosiuscula*	*glabra*	*pilosa.*
Labium superius	*3-dentatum. Dentes triangulari*	*Dentes aequales, tubus calycis vix dimidius*	*3-dentatum. Dentes breviores.*
Labium inferius	*2-dentatum. Dentes subulati, tubus calycis dimidius*	*(—1 mm)*	*2-dentatum. Dentes subulati, tubum calycis dimidium superantes vel aequilongi.*
Dentes	*pauce pilosi*	*maxime-hirti*	*longe-ciliati.*
Corolla	*(5—7 mm)*[2] *longa*	*6—7·5 mm.*	*13—15 mm.*
Tubus	*porrectus*	*geniculatus*	*porrectus.*
Labium superius	*maxime subemarginatum*	*subemarginatum*	*acuto-emarginatum.*
Corolla	*ut in S. calamintha colorata*	*alba vel dilute-violacea, labium inferius obscure purpureo-violaceo maculatum*	*purpureo-violacea, labium inferius dilute, obscure maculatum.*

Krpice žiga od sva tri oblika su nejednake, to jest prednja je deblja i dulja od stražnje. Po Briquetu u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, str. 301., jesu ali one dvije krpice žiga kod *S. rupestris* Wulf. (= *S. thymifolia* Scop.), kako se iz znaka odsjeka *Pseudomelliss* zaključuje, šiljaste i ± jednake.

Dolina Miljacke kod Sarajeva, po prilici 650 *m* n. m. 6. august.

Hyssopus pilifer Murbeck, Beitr. z. Fl. v. Südbosn., str. 59.

Syn. *H. officinalis* var. *pilifer* Griseb. u Pantocs., Beitr. z. Fl. u. Fauna d. Herzegov., Crna Gora u. Dalmatien, str. 61. (1874.). — Na *H. aristatus* Godr.? — Na stijenama i na zatravljenim obroncima kastelskog brijega, u dolini Miljacke. August-oktobar.

Thymus praecox Opiz., Natural.-Tausch., str. 40. (1824.), i Flora, VII., 1. prilog, str. 84. (1824.).

Syn. *Th. humifusus* Bernh. ap. Rchb., Fl. Germ. excurs., str. 312. (1831.). — Dolina Miljacke, po prilici 600 *m* n. m. Maj.

Verbascum Blattaria L., Spec. plant., str. 178. (1753.). — Na Bukoviku kod slapa Koševe. Juni.

Verbascum Lychnitis L., Spec. plant., str. 177. (1753.). — Na grebenima Trebevića (Studeno brdo). Juni-oktobar.

---

[1]) Samo pod jakim mikroskopičkim povećanjem.

[2]) Kod do sada poznatog *gynodynamnog* oblika.

Linaria vulgaris Mill., Gard. dict., isp. 8., br. 1. (1768.). — Na Trebeviću do po prilici 1400 *m*. August-septembar.

Scrophularia Pantocsekii Griseb., Oesterr. botan. Zeitschr., XXIII., 267. (1873.). Isp. Murbeck, Beitr. z. Fl. v. Südbosn., str. 78.—79. — Na stijenama Bukovika kod slapa Skakavca. Juni.

Veronica Persica Poir, Encycl., VIII., 542. (1808.).
Syn. *V. Tournefortii* Gmel., Fl. Bad., I., 39. (1806.). ne Vill. — Dolina Miljacke. Maj.

Melampyrum nemorosum L., Spec. plant., str. 605. (1753.). — Sjeverni obronak Trebevića; po nekim mjestima vrlo čest. 1200 *m* n. m. Juni.
lus. *M. Sarajevense* m. Grane uspravne, mnogobrojne. S toga gust rast. Lišće jajoliko, zašiljeno, pri osnovi skoro zaobljeno, do petljike izvedeno, 1·4—1·7 *cm* široko, kratko dlakavo. Dônje pokrovno lišće uz cijeli obod ili pri osnovi srcasto-kopljasto svedeno, najgornje pokrovno lišće plavo poput ametista, do polovice ili nešto samo dalje osato nazubljeno, prama petljiki dlakasto, nešto dulje nego šire, trokutno, ozdô u blizini srednjeg rebarca sa 1—2 mjednika izvan cvijetka. Čaška slabije dlakasta nego u *M. nemorosum*, čaškine krpe usko-kopljaste, šiljasto ili duguljasto završene i osate, za vrijeme cvata 3·5—4 *mm* duge i 0·75 *mm* široke, kraće nego li je polovica vjenčića. Vjenčić je, mjeren na gornjoj usni 15·5—16 *mm* dug, blijedo-sumporno-žut. Ždrijelo napola otvoreno, širina grotla[1]) 4 *mm*. Dônja 3·5—4 *mm* široka, najzad dvaput dulja od gornje usne, krpe tubaste. Gornja usna sprijeda dvokrpa, krpe zaobljene, spram gore povinute. Pelud okrugljasta, normalna. Čahura skoro isto toliko duga kao i čaškini zupci, 8 *mm* duga, te tako kao i kod *M. nemorosum*. Sjeme 5 *mm* dugo.

Tu suvrstu, koja se odlikuje mnogobrojnim granama (koje joj daje izgled džbuna), te bijelo-žutim vjenčićima, našao sam u augustu u jednom jedinom primjerku megju množinom *M. nemorosum* na Trebeviću (po prilici 1200 *m* n. m. visoko). Osim napomenutih svojstava nije pružala nikakovih drugih znakova, po kojima bi se moglo zaključivati na kakovu abnormalnost. Pošto sve ostale vrste *Laxiflori* Wettstein, koje bi se ovdje uvažiti mogle, posjeduju raširene postrane grane, isključeno je svako hybridno postanje. Pri pomnjivijem promatranju pokazalo se, da se ova podvrsta vrlo podudara sa *M. nemorosum*.

Melampyrum commutatum Tausch, Pl. select. br. 1201.; Ott, Katalog der Flora Böhmens, str. 37. (1851.).

---

[1]) Po pl. Becku u Verhandl. des zool.-botan. Vereines in Wien, 1882., str. 190.

var. *ovatum* Spenner, Fl. Friburg, II., str. 367. (1825.—1829.). — Trebević, u visini od po prilici 1100—1400 *m* n. m. Juli-septembar.

Melampyrum Hoermannianum nov. spec.

Ramis arcuatis, caulis primarius brevior vel longior. Folia subhorizontaliter patens, ovoideo-elongata-lanceolata usque lanceolata, 4—8 iis tantum longa quam lata. Latitudo 0·7—1·6 cm. Inter ramificationem summam et inflorescentiam vulgo sine paria foliorum, rare cum uno. Bracteae infimae plerumque paulo latiores et longiores, ovoideo-oblongae a basi parve hastato-auritae, longo-dentatae, rare cum foliis conformae, longe acuminatae. Bracteae superiore patentes, parce hirtae usque subglabrae, triangulario-oblongae, 1·5-usque prop: bis longae quam latae, usque trans dimidium longitudinis aristato-dentatae, a basi semper hastato-auritae. In parte inferiore summarum bractearum utrinque intra nervum lateralem 1 (—5) nectaria extraflorala. Corolla usque ad apicem labii superius 16—17·5 mm longa, a basi geniculato-arcuata et ibi 1·5—2 mm lata. Rictus hemiapertus, distantia faucis 3—4 mm. Labium inferius porrectum, ad finem aliquid deorsum arcuatum 4—5 mm longum, et aliquando labium superius longius, 6 mm latum. Calyx membranaceus, in nervis plus minusve articulato-pilosus, ciliatus, in dorso puberulus vel fere glaber. Laciniae calycis planae, subulato-lanceolatae, aristato-acuminatae, falcato-sursum acuminatae, dimidio longiores quam corollas, 8—13 mm longae et 1—1·5 mm latae.

M. Hoermannianum srodan je sa *M. Bihariense* A. Kern. u Sched. ad flor. Austro-Hung., I., str. 33.—35. (1881.), II., str. 113., br. 625. (1882.), i sa *M. subalpinum* (Jur.) A. Kern o. mj. I., str. 32., br. 134. (1881.). Izgleda, da pripada krugu oblikâ *M. fallax* (Čelak.) v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1071., koji se odlikuje otvorenim ždrijelom vjenčića i oblikom najdônjeg pokrovnog lišća, koje je primjetno šire od listova. Od ovijeh oblika može se za sravnjivanje uzeti jedino *M. Bihariense.* Po originalijama A. Kerner-a u Flora exsiccata, br. 625., i po navodu v. Beck-a na označenom mjestu, posjeduje Kerner-ova biljka znatno uže lišće (5—9 *mm* široko) i slabije nazubljeno pokrovno lišće. Forma lista ove vrste podsjeća u ostalom na *M. pratense* L., vrlo je dakle različna od naše vrste. Pokrovno lišće *M. Bihariense* obično je ispod sredine nazubljeno i deltoidno, čaškine krpe dugačke su samo 6 *mm.* Osušene biljke, koje su u Baenitz-ovu Herbarium Europaeum u god. 1894. iz okolice Kronstadt-a u Sedmogradskoj pod tim imenom objavljene, nikako se ne slažu sa opisom Kerner-ovim i sa eksemplarima u Flora exsiccata br. 625., te pripadaju svakako *M. Hoermannianum*-u. Tipični *M. subalpinum* (Jur.) A. Kern. razlikuje se od naše biljke po uskom, kopljastom lišću, po pokrovnom lišću, koje je često puta nazubljeno po cijelom obodu, ili pako samo na osnovi, napokon i po tome, što je izmegju najgornjih ogranaka i pokrovnog lišća glavne stabljike uvijek umetnuto po 1—4 para lista. Takogjer i najdônje pokrovno lišće

jednakog oblika sa listovima, a dônja usna vjenčića ravno je ispružena. Čaškine krpe u *M. subalpinum* duge su po prilici 5 *mm*, samo u f. *setaceum* G. v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 156. (1887.) duge su koliko polovina vjenčića, — a kod naše su vrste duge za $^2/_3$ vjenčića.

Melampyrum Hoermannianum nagje se na obroncima Bukovika spram doline Vogošće u visini od po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Melampyrum silvaticum L., Spec. plant., str. 605. (1753.).

var. *M. laricetorum* A. Kern., herb.; Dalla Torre, Anleit. zur Beobacht. und Bestimm. der Alpenpflanzen, str. 289. (1882.); sravni Murbeck, Beitr. zur Flora von Südbosnien, str. 69. (1891.). A. Kern. u Oesterr. botan. Zeitschr., 1870., str. 268. — Na vršku Trebevića, po prilici 1620 *m* n. m. Livade nad slapom Koševe. Juni. Po prilici 1200 *m* n. m.

Euphrasia Salisburgensis Funck u Hoppe, Botan. Taschenb., 1794., str. 184. i 190. Isp. Wettst. u Oesterr. botan. Zeitschr., 1893., str. 81. i dalje. Nalazi se u više oblika, koje ja ovako redam:

1. *genuina:* Cvjetovi bjelkasti sa plavom šarom, ili posve bijeli sa ljubičastim rebarcima. Lišće usko, po prilici 3 : 1.

Dolina Miljacke, Bistrički potok, Studeno brdo, vršak Trebevića.

2. *alba* m: Vjenčić posve bijel, po sredini dônje usne na grotlu sa po jednom narančasto-žutom mrljom. Rebarca bezbojna. Lišće sa dva, rjegje tri zupca na svakoj strani, usko (3 : 1), šiljasto, svjetlo-zeleno. Prašnici svjetlo-smegji.

Dvije biljke sa vrška Trebevićeva; nalazište prisojna strana, po prilici 1629 *m* n. m. 8. septembra. — Jedna biljka sa gornje šumarske kuće na Trebeviću; nalazište hladovito, od prilike 1600 *m* n. m. 2. oktobra.

3. *caerulescens* Favrat, kod Gremli-a u N. Beitr., IV., str. 25. (1887.). Po obliku lišća kao i *vera* i *alpicola* v. Beck u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1883., str. 226.

Trebević, od prilike u visini od 1550—1629 *m* n. m.

Euphrasia Portae Wettst. u Oesterr. botan. Zeitschr., 1893., str. 196. i dalje. — Južna Tirolska: Höllenthal kod Tramina (obronci Monte Roën-a. 11. augusta 1895.); na istome mjestu takogjer *E. tricuspidata* L.

Euphrasia stricta Host, Fl. Austr., II., 185. (1831.).

Syn. *E. nemorosa* f. *typica* Malý u Verhandl. des zool.-botan. Ver., 1893., str. 433. i 443. pro parte.

Euphrasia Tatarica Fischer u Spreng. Syst. veg., II., 777. (1825.). — Trebević: Bistrički potok, u visini od po prilici 1000 *m* n. m.

Obronci Dragoljca prama šumarskoj kući. U uvali megju Dolovima i Perčinom do naspram Studenog brda. Po prilici 1000—1200 *m*

n. m. Biljke dvijuh zadnjih mjesta posjeduju po katkad pri osnovi pokrovnog lišća i na čaški po 1—2 žlijezdaste dlake.

Euphrasia pumila A. Kern., Sched. ad Fl. exsicc. Austr. Hung., I., 43. (1881.). — Južna Tirolska: Monte Roën kod Tramina, 2100 *m* n. m. Najjužnije do sada poznato nalazište.

Euphrasia hirtella Jord. u Reut., Compt. rend. de la soc. Haller, IV., 120. (1854./56.). — Syn. *E. Brandisii* Freyn u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1888., str. 623. — Južna Tirolska: Mte. Roën, kao pregjašnja. Bosna: livade nad slapom Koševe na Bukoviku, po prilici 1200 *m* n. m. 26. juni.

Euphrasia Rostkoviana Hayne, Arzneigew., IX., t. 7. (1823.). — Raširena. Trebević: Dobra voda, Dragoljac, Bistrički potok. Bukovik.

Euphrasia Kerneri Wettstein u A. Engler, Die natürlichen Pflanzenfamilien, IV., 3 *b*, str. 101. (1891.).

Syn. *E. nemorosa f. ramosa* Malý u Verhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1893., str. 433. i 443., p. p.; determ. Prof. R. v. Wettstein.

Euphrasia picta Wimmer, Fl. v. Schlesien, izd. 3., str. 407. (1857.). — Južna Tirolska: Monte Roën. 11. august 1895.

Odontites serotina Reichenb., Fl. Germ. excurs., str. 359. (1831.). — Sjeverni obronak Trebevića, po prilici 1100 *m* n. m. August.

Alectorolophus hirsutus All., Fl. Pedem., I., 58. (1785.); Isp. Sterneck u Oesterr. botan. Zeitschr., 1895., str. 11. i dalje.

U okolici Wald-a u gornjoj Štajerskoj našao sam godine 1893. jedan, u svima dijelovima razvijeni dvogubi cvijet sa 2 pokrovna lista, dvostrukim i sraslim vjenčićem, dvostrukim pestićima i sa 8 prašnika i t. d., od kojeg imam i danas crteže i bilješke.

var. *medius* Rchb., Icon. Germ., XX., str. 66., t. 118., sl. 4. i 5. (1862.). — Južna Tirolska. Nonsberg kod Fondo-a, po prilici 1000 *m* n. m. 31. maja 1896.

Alectorolophus patulus Sterneck u Oesterr. botan. Zeitschr., 1897., str. 443. i dalje.

Razlikuje se od nje po stabljici, koja je skoro posve gola, do cvjetanja slabo dlakava, te samo ispod listovnih parova provigjena spuštenim isponcima dlake. Lišće ima kad i kad po stranama rebarca. — Južna Tirolska: Megju mjestima Fontechel i San Giacomo na Monte Altissimo (Baldo), po prilici 750 *m* n. m. 28. juna 1896.

Na istome mjestu nagjoh i prelazne oblike *A. hirsutus*-a k *A. patulus*-u. Ovi imadu izmegju najgornjih ogranaka i pokrovnog lišća glavne stabljike samo jedan ili nijedan listovni par, ali imagjahu kao *A. patulus* primjetno u obliku lûka izvijene postranične grane.

Alectorolophus glandulosus Sterneck o. mj. str. 98.

Rhinantus major var. *glandulosus* Simonkaj, Enum. pl. Transs., str. 432. (1886.).

Rasprostranjena: Dolina Miljacke, Trebević, Kovačić, Bukovik, po prilici 500—1100 *m* n. m. Na Bukoviku nagjoh nekoje bokore sa podjednako na troje razdijeljenom dônjom usnicom vjenčića i sa slobodnim prašnim končićima megju onim razdjelcima, koji bijahu ponešto prošireni. Gornja usna imagjaše pri osnovi s obje strane po jedno uglasto uvence, koje oko pupoljka postrance pokrivaše dijelove dônje usne. Ova, kad je normalna, — ko što je poznato — trokrpa. Što se je ova biljka našla u više eksemplara, to joj zaista diže važnost.

Alectorolophus (Fistularia) abbreviatus K. F. J. Malý u Baenitz, Herbar. Europaeum, prosp. za 1899., str. 7., primjedba br. 41. (izdano u novembru 1898. — Ovdje pogrješno nazvana *A. abbrev.* Murb. — Syn. *Rhinanthus major* var. *abbreviatus* Murb., Beitr. z. Fl. v. Südbosn., str. 73. (1891.).

Caulis ad 50 cm altus, nigro-striolatus, semper plus minusve, plurimum ramosissimus. Rami arcuato-adscendentes, postremo longiores quam caulis primarius. Inter ramificationem summam et inflorescentiam duobus aut pluribus paribus foliorum instructus. Internodia plerumque quam folia caulinia longiora. Folia plus minusve patula, acuta, oblongo-ovoidea, quam bracteae pilosae glandulosae, in margine et pagina inferiora hirta et hirsuta. Bracteae superiores florescentiae calycem aequilongae vel pauce longiores. Calyx fructifer ad 18 mm longus, per totam superficiem et in margine glandulosus (in margine etiam hirtus et hirsutus). Corolla 16—20 mm longa. Labium inferius labium superius tertiam partem breviusculum. Filamenta antherae cum papillis instructa. Semen membranaceo-marginatum. Floret a Augusto usque in Octobre.

Sjeverna strana Trebevića, od prilike 1100—1620 *m* n. m.

Sterneck-ovim studijama na o. mj. str. 102.—103. doznadosmo, da se *A. Wagneri* (Degen) ima smatrati autumnalnim oblikom *A. glandulosus*-a. Nedavno je Murbeck u istom časopisu, god. 1898., str. 92., upozorio na to, da i *A. pubescens* Sterneck na o. mj. 1895., str. 126., kao alpinski zastupnik pripada obličnom krugu ranocvatnoga *A. glandulosus*-a. Sterneck je već 1895. na o. mj. str. 420., istaknuo, da se autumnali cijepaju u dvije paralelne forme, od kojih jedne dosižu ili nadmašuju visinu ljetnih srodnih oblika, te se jako razgranjuju, dok druge relativno nisko izrastu, te se time približuju planinskim oblicima („Montani“, kako ih Sterneck na str. 50. imenuje). K ovima spada po svoj prilici *A. Wagneri*, kako to Sterneck već spominje, a k onim prvima *A. abbreviatus*, kojemu sam opis gore nadopunio. Po postupanju Sterneck-ovom glede *A. patulus*-a mora se biljka Degen kao var. *Wagneri* m. dodati *A. abbreviatus*-u.

f. *minutus* m. Stabljika jednocvjetna, nerazgranjena, zajedno sa cvijetom visoka 5—6 *cm*, vrlo rijetka.

var. *brevifolius* m. Visoka, jako granata. Lišće i pokrovno lišće manje. Lišće kraće i počesto takogjer nešto uže, pokrovno lišće ponajviše dugačko kao polovina čaške, jajoliko, rombično. Čaška u vrijeme ploda samo 11—12 *mm* duga.

Kod Dobre vode na Trebeviću, po prilici 1400 *m* n. m. 24. augusta.

Alectorolophus minor Wimmer i Grab., Fl. Siles., II., 1., str. 213. (1829.). — Našao sam je: u Kovačićima, na Trebeviću, u dolini Miljacke, na Bukoviku, po prilici 530—1100 *m* n. m.

Pedicularis Hoermanniana mihi.

Syn. *P. Summana β Hoermanniana* mihi, u Sched.

E sectione Foliosae Maxim. — Habitu P. Summanae Spreng., *sed eadem quam a affine P. foliosae* L. *differt.*

Calyx coriaceus, indivisus, obliquo-truncatus. Dentes obtusi vel obtusiusculi, dens posticus major, omnes a margine pubescenter-ciliati. Nervi primarii calycis (separatim laterales postici), in parte exteriore incrassati. Labium superius corollae in fronte villosiusculum. Filamenta a basi pilosa, duo inferiora superne villosa, cetera glabra vel subglabra.

P. Summana Spreng. *semibifidum calycem habet.*

P. foliosa L. *contrario habitu, habet membranaceum calycem hujusque dentes acuminati sunt. Labium superius corollae tomentoso-villosum.*

Bosna: Na travom obraslim obroncima Bukovika naprama dolini Vogošće (juni). Jugoistočni obronci Trebevića nad Dovlićima (Vejsil Čurčić, juli).

Bugarska: Čam kurel blizu Samokova (kustos O. Reiser, juli 1893.).

Sherardia arvensis L., Spec. plant., str. 102. (1753.).

var. *hirta* Uechtritz (ili *hirsuta* Baguet). Isp. Höck u Kochs Synopsis, izd. 3., str. 1199. (1895.). — Jarci uz oranice kod stanice sarajevske. Mart.

Asperula odorata L., Spec. plant., str. 103. (1753.). — I na Bukoviku, po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Galium Pedemontanum All., Auct. ad fl. Pedem., str. 2. (1789.). — Obronci Trebevića, po prilici 800 *m* n. m. Juni.

Galium rubrum L., Spec. plant., str. 107. (1753.).

var. *sciaphilum* A. Kern. u Sched. ad fl. exsicc. Austro-Hung., VI., 79. (1893.). — Južna Tirolska: San Giacomo na Monte Altissimo. 28. juna 1896. Waidbruck kod Bozena. 7. jula 1896.

var. *piligerum* H. Braun u A. Kern. Sched. o. mj. VI., str. 79. (1893.). — Tirolska: Okolo mjesta Fontechel na Monte Altissimo, po prilici 700 *m* n. m. 28. juna.

Sambucus racemosa L., Spec. plant., str. 270. (1753.) — Sjeverni obronci Trebevića, u bukovoj šumi, po prilici 1300 *m* n. m. Maj.

Scabiosa leucophylla Borb., Magyar. Akad. Ertés., str. 9.—10. (1882.), Oesterr. botan. Zeitschr., XXXII., str. 171. (1882.).

a) typica Freyn, u Abhandl. der zool.-botan. Gesellsch., 1888., str. 610. — Obronci Trebevića prama Sarajevu.

c) S. Dalmatica Huter et A. Kern., herb. sec. Freyn o. mj. str. 611. — Tipičan na Trebeviću.

β foliosa Freyn o. mj. — Rasprostranjen. Dolina Miljacke i t. d.

d) incana Freyn o. mj. — Dolina Miljacke.

Campanula persicifolia L., Spec. plant., str. 164. (1753.).

var. *levicaulis* f. *leiocarpa* v. Beck. Flora von Niederösterreich, str. 1102. (1893.). — Drăga Lapisnica kod Sarajeva. 19. juna.

Phyteuma spicatum L., Spec. plant., str. 171. (1753.).

var. *intercedens* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1109. (1893.). — Bukovik, po prilici 1100 *m* n. m. Juni.

Hedraeanthus Kitaibelii P. DC., Prodromus, VII., str. 449. (1839.).

var. *subalpinus* Wettst., Monogr., str. 196. (1887.). Isp. v. Beck u Wiener Ill. Gart.-Zeit., 1893., separatni otisak str. 7. — Kod slapova Skakavca i Koševe na Bukoviku. Juni.

Achillea nobilis L., Spec. plant., str. 899. (1753.). — Kod Nahoreva u dolini Koševe. 26. juna.

Doronicum Columnae Ten., Fl. Nap. Prodromus, str. XLIX. (1811.), II., 229., t. 79. — I na Bukoviku. Juni.

Chrysanthemum macrophyllum W. K., Descr. et Icon. rar. Hung., I., str. 97. (1802.). *Gymnocline macrophylla* Bluff et Fingerh., Comp. fl. Germ., II., 389. — Na Trebeviću, po prilici 1300 *m* n. m.

? *Senecio Ovirensis* Koch u Botan. Zeitschr., 1823., str. 507. — *Cineraria crassifolia* Kit. u Schultes, Oesterr. Fl., izd. 2., 2., str. 514. (1814.). — *S. crassifolius* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 181. (1887.).

var. *araneosa* Griseb., Spicil., II., 220. (1844.), ne Rchb. sec. v. Beck o. mj. — Trebević (v. Beck, Malý i t. d.) i Bukovik, po prilici 1100—1200 *m* n. m.

U slučaju, da *S. crassifolius* v. Beck nije identičan sa *S. Ovirensis* Koch, moralo bi se ime bosanske biljke preinačiti radi prioriteta naziva *S. crassifolius* Willd., Spec. plant., III., 1982. (1800. sec. O. Kuntze).

Senecio Fussii v. Beck o. mj., str. 181.; *Tephroseris Fussii* Gris. et Schenk u Wiegmanns Archiv, XVIII., 1., str. 342. (1852.); Exs. iz Trebevića u Baenitz-evom Herbar. Europaeum pro 1899.

Evo iscrpivog opisa ove do sada još slabo poznate biljke, što raste u uvali izmegju Dragoljca i Trebevića.

Iz korjena istjeruje jednogodišnja stabljika i lisnati izdanci; stabljika je pri osnovi zarubljena hrgjastim do crno-smegjim ljuskicama i reduciranim lišćem. Stabljika je do 80 *cm* visoka i brazdovita, a lišće paučinasto-dlakasto do ne malo golo. Dlake (sjede na proširenoj osnovi od više čelija) osobito ozgor sa bijelim, kao vosak sjajnim, skoro sjedećim žlijezdastim dlačicama, ili bez ovih. Gronja sa 5—20 cvijetaka, odstoji uspravno, pregiba se u vrijeme, kad je plod dozrio, srednji je cvijet veći. Peteljke cvijetaka nejednako duge, imaju 1—∞ kratnu duljinu cvijeta; peteljke srednjih cvijetaka kratke i debele, ostale ponajviše sa jednim cvijetom, rijetko kad sa dva. Stabljike i peteljke šuplje; peteljke poduprte su uskim, 8—17 (—25) *mm* dugim listićima. Jezičasti cvjetovi žuti, cvjetovi na koturi nešto tamnije obojeni. Glavičice 2—3 *cm* široke. Ovojne ljuščice na vršku često su ponešto purpurne boje. Plod je gô, 3—4 *mm* dug, ubražgjen. Pappus 7—8 *mm* dug, po prilici koliko i cvjetovi na koturi. Osnovno lišće stabljike sa dugim peteljkama lopatičasto-jajoliko do nemalo kopljasto, produljeno; drška peteljke krilata, duga kao i list ili nešto kraća. Lišće neplodnog izdanka nježnije nego što je ponešto udebljano lišće stabljike, više golo; peteljke ovog lišća široko-krilate. Osnovno lišće nepravilno nazubljeno do nemalo zaobljeno, 6—8 *cm* dugo a 2—2·5 *cm* široko. Lišće stabljike smanjuje se, srednje je kopljasto, 4·5—5·5 *cm* dugo, 3 (—4) *cm* široko, nezašiljeno, sjedi ili se u lisnatoj stabljiki sužuje; gornje stabljično lišće usko; stabljika pri vršku više ili manje gola. Glavica valjkasta, pri osnovi kratko-čunjasta, u peteljci cvijeta sužuje se; anthodialne ljuske prilično debele, kopljasto-uske, zašiljene.

Centaurea decipiens Thuill., Fl. Paris, izd. 2., str. 445. (1799.).
var. *subjacea* v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1263. (1893.). — Na ugaru kod stanice Sarajevske.

Hypochoeris maculata L., Spec. plant., str. 810. (1753.).
var. *oblongifolius* P. DC. Prodromus, VII., str. 93. (1838.), pro var. *Achyrophor. macul.* — Livade nad slapom Koševe na Bukoviku. Juni.

Tragopogon Orientalis L., Spec. plant., str. 789. (1753.). — Na Bukoviku. Juni.

Scorzonera rosea W. K. u Wild., Spec. plant., III., 1502. (1801. sec. O. K.). — Kao pregjašnja. Juni.

Scorzonera graminifolia Hoffm., Fl. Germ., I., 272. (1791.), i

Scorzonera denticulata Lam., Fl. franç., II., 82. (1778.). — Na istom mjestu.

Sonchus uliginosus M. B., Fl. Taur. Cauc., II., 238. (1808.). — Sjeverni obronak Trebevića u visini od po prilici 1400 *m* n. m. 30. jula.

Crepis viscidula Frölich u DC. Prodromus, VII., 166. (1838.). — Stabljika obično sa više cvjetova. Kao pregjašnja, po prilici 1100 *m* n. m. 10. juna.

Hieracium cruentum N. P. Pilos., str. 455. *(cymosum-aurantiacum)*.

Subspec. *Mannagettianum* mihi. — Ponajbliža je podvrsti *erythrodes* N. P., str. 459.

Stabljika 56—72 *cm* visoka, podebela do vitka; akladium 4·5—5·5 *mm* dug. Zrake drugog reda 6—9, najdônja jedna ili dvije grane često odvraćene. Redovi 4—8. Broj glavica 24—45. Lišće tamno-zeleno. Lišće stabljike 2—3, ovoj 5—6 (6·5) *mm* dug, pri osnovi zaokružen ili ponešto izvučen. Ljuskice uske, šiljaste; ovojna čaška obilata, 1·5—3 *mm*, na pedicelama do 4 *mm*, na stabljici ozdô 2·5—3 *mm*, na gornjoj strani lista 4·5 (—7) *mm*, ukočena, na dônjoj strani mekša, 2—2·5 *mm*, na glavnom rebarcu i na obodu do 4 *mm* duga. Žlijezde ovoja umjerene, na cvijetnim peteljkama i pokrovnom lišću, te na gornjem dijelu stabljike rijetke. Pahuljice na lišću rozete vrlo rijetke. Inače kao i *H. erythrodes* N. P.

Trebević. Kod gornje šumarske kuće, po prilici 1600 *m* n. m. 10. juna. U čast gosp. profesora i predsjednika botaničkog odjelenja na bečkom dvorskom muzeju, Dr. Günther pl. Beck od Mannagetta, po njemu imenovana.

Hieracium Florentinum All., Fl. Pedem., str. 213. (1785.).

Subspec. *agronomon* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 189. (1887.). Akladium kraći, samo 2·5—5 *mm* dug. Zrake drugog reda 10—14. — Trebević: plodna livada u blizini Bistričkog potoka. 19. juna.

Subspec. *H. furcato-cincinnatum* mihi (ex XIII. *Florentinum)*. — Stabljika 62—77 *cm* visoka, vitka do tanka, modrikasta, uspravna. Inflorescencija izbočena, nadvršna. Akladium 5—8 *mm* dug. Zrake drugog reda 10—11, gornje zbližene, zrake 3—4 reda rašljaste, svršavaju se u zavoj. Redovi 5—7. Broj glavica 26—∞. Osnovno lišće ponajviše sačuvano, vanjsko dulje, naopako-jajoliko, duguljasto do kopljasto, tubasto, unutrašnje vrlo dugo, kopljasto, vrlo fino i razdaleko nazubljeno ili zaokruženo, šiljato, uspravno, ukočeno, modrikasto i tamno. Lišće stabljike 3—5, ponajviše 4, najednako razdijeljeno, pri osnovi uspravno ili polegnuto, sjedi na ± raširenom osnovu. Ovojna čaška 5—5·5 *mm* duga, cilindrična, sa zaobljenom, najzad ponešto odraženom osnovom. Ljuske ponešto uske, tubaste, tamno-zelene, unutrašnje na obodu jasno svijetle. Bracteje tamno-zelene. Dlake na ovojnoj čaški 0 na stabljici gore razasute ili ih nikako nema, 2—3 *mm* duge, svjetle za tamnom osnovom, čekinjaste, vodoravno odstojeće, na površini izvanjskog lišća

razasute, 5—6 *mm* duge, na obodu lisne osnove i na srednjem rebarcu unutrašnjeg lišća na stražnjoj strani 2—3 *mm* duge; dlakavost rijetko kada posvuda manjka. Žlijezda nema, uvojna čaška slabo pahuljasta, rjegje gola. Cvjetovi žuti.

Sjeverna strana Trebevića, po prilici 1200 *m* n. m. 10. juna.

Stoji ponajbliže *H. Florentinum*-u subspec. *glabriceps* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., str. 188.

Hieracium Bauhini Besser, Prim. fl. Gal., II., str. 149. (1809.).

Syn. *H. Magyaricum* N. P. Pilos., str. 566. (1885.).

Subspec. *megalomastix* N. P. o. mj. str. 573.

var. *meridionale* mihi. Ovojna čaška 5·5—6 *mm* duga, kao i stabljika ozgor nemalo bez dlaka. — Dolina Miljacke. 5. maja.

Subspec. *decolor* N. P. o. mj. str. 574. — Dolina Miljacke. Okolica Kozije ćuprije. 5. maja.

Subspec. *heothinum* N. P., str. 575. — Trebević: plodna livada u blizini Bistričkog potoka. 19. juna.

Subspec. *ginuinum* N. P., str. 576. — 1. normale N. P. o. mj. str. 576. — Trebević. Sjeverni obronak, po prilici 1100 *m* n. m. 5. juna.

Hieracium stupposum Reichenb., Fl. Germ. excurs., str. 265. (1831.). pro var. — N. P. Archihierac., str. 43. (1886.).

Subspec. *crepidifolium* N. P. o. mj. str. 48.

β *H. obovatifolium* mihi. — Infloresceneija ponešto nadvršna ili istovršna. Akladium 40—76 *mm* dug (na jednom bokoru zbog zakržljavosti nekojih zraka drugog reda 330 *mm* dug). Kut razgranjenja 40—58°. Ljuske oširoke, šiljate. Lišće na gornjoj strani ili samo na obodu i na dônjoj strani sa rasutim dlakama. Dlake 3·5—6 *mm* duge. Plodovi 4 *mm* dugi. Inače kao i podvrst. — Na *H. stupposum* var. *planifolium* v. Beck, Flora von Südbosnien, III., 191. (1887.)? — Dolina Miljacke. Na stijenama. 7. septembra.

Hieracium Trebevićianum mihi.

Stabljika 48—56 *cm* visoka, kruta, ± vitka, prugasta, pahuljasto dlakava, spram vrška sve jače pahuljasta, pri osnovi vunasto-dlakava, po prilici do sredine razgranata. Lisna rozeta ima 4—5 listića. Lišće eliptično, ponajviše po prilici 7 *cm* dugo a 2·5 *cm* široko (6—8 × 2—3 *cm*), pri osnovi dublje, inače plitko izvijeno i tanko nazubljeno, zupci strše naprijed. Lišće šiljasto, izvanjsko takogjer tubasto do nemalo zaobljeno, sa umetnutim vrškom, svjetlo-zeleno, na dônjoj strani bljegje, pa poput stabljike pri osnovi i peteljke lišća crvenkasto. Stabljično lišće manjka izuzevši dva lista; gornji list, ako ga ima, ponajviše sa po jednom zrakom drugog reda u pazuhu, ± peteljkasto, oblikom slično osnovnom

lišću ili pak uže i dulje, zašiljeno. Inflorescencija rebrasta, proširena, izvijena, nadvršna, ima 12—20 glavica. Akladium 9—29 *mm* dug. Zrake drugog reda 4—6, krute, ± odstoje. Kut razgranjenja 35—65° (20°). Redovi 3—4 (—5). Ovoj 8—10·5 *mm* dug, ovalan, pri osnovi zaobljen, skoro podrezan. Peteljka glavice pod ovojem malo ili ni malo neodebljala. Ljuske uske, zašiljene, šiljate, crnkaste, zelenkastoga oboda. Bracteje vrlo uske (gornje!) na akladiumu po prilici 2. Zrake drugog reda pahuljaste i posute rijetkim crnim dlakama i žlijezdastim dlakama. Peteljke glavica prama glavicama umjereno crno-žlijezdaste. Ovoj sa crnim dlakama, dlake po prilici 1 *mm* duge, sa kratkim, takogjer crnim žlijezdastim dlakama umjereno pomiješane. Lišće sa obje strane dlakavo, glavno rebarce na stražnjoj strani lista vunasto ili ipak sa primjetno jačim i duljim dlakama. Dlakavost mehka. Pahuljice na ovojnoj čaški razasute, prama dolje umjerene. Udubine ruba zubaste. Cvjetovi žuti kao oker (po Saccardo-voj Chromotaxia), postrance simetrični (zygomorph), dlakavi, zubići goli. Držak tamne boje. Pappus bijel. Plodovi crno-smegji, 2·5—3 *mm* dugi. Vrijeme cvata od konca maja do sredine juna.

Izgleda da stoji u blizini *Hieracium*-a *vulgatum* Fr., ali se približuje skupini *Oreadea* Fr.

Trebević, Bistrički potok: u pukotinama stijena na gornjem kraju, po prilici 1050 *m* n. m.

Hieracium vulgatum Fries, Novit., str. 76. (1819.). — Sjeverna strana Trebevića, po prilici 1200 *m* n. m. Juli.

Hieracium silvestre Tausch u Flora, 1828., Ergl. Bl., I., 70. — Raštrkana oko Sarajeva, na Trebeviću.

Hieracium subbarbatum v. Beck, Flora von Niederösterreich, str. 1309. (1893.). — Dolina Miljacke. August.

Hieracium brevifolium Tausch u Flora, 1828., Ergl. Bl., I., 71. — Trebević. Sjeverna strana, po prilici 1200 *m* n. m. Septembar.

Književnost. — Књижевност.

„Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien.“ II. Theil (Schlussband). Herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum. Bericht von Fr. Fiala, Vorwort von M. Hoernes. Mit 1 Plane, 19 Tafeln und 47 Abbildungen im Texte. Wien 1898. Druck und Verlag von Adolf Holzhausen. („Neolitička stanica u Butmiru kraj Sarajeva u Bosni.“ II. dio [zaključna sveska]. Izdanje bos.-herc. zemaljskog muzeja. Izvještaj napisao Fr. Fiala, predgovor M. Hoernes. S jednim nacrtom, 19 tabli i 47 slika u tekstu. Beč 1898. Štampa i naklada Adolfa Holzhausena).

Veliki atlaski format, strana 1.—48. Cijena 25 for.

S ovom drugom sveskom zaključuje se izvještaj o višegodišnjem prekopavanju i istraživanju butmirske štacije iz mlagjeg kamenog doba. Mi smo o prilikama ove zanimljive i značajne prehistorijske naseobine u glavnim potezima progovorili u našem referatu o I. dijelu ovog našeg izdanja[1]). Od onda nastavljena su istraživanja u butmirskom nalazištu pod upravljanjem našeg vrijednog saradnika gosp. V. Radimskog, pa kada je ovaj naprasno umr'o 27. oktobra 1895. godine, produžio je teški ovaj posao s oduševljenjem naš kustos Fiala, te ga konačno svrši u jesen godine 1896. Od onda je Fiala marljivo obragjivao prikupljene butmirske nahogjaje, a kad je kraju priveo i taj svoj rad, počeo je da piše i svoj izvještaj za ovo naše izdanje. No neumitna smrt pokosi ga 28. februara 1898., upravo kada je pisao zaključni odjelak svoje rasprave. Zaista tragični je to slučaj, da izgubismo ova dva naša radenika usred njihovog rada o proučavanju najstarijeg doba naše domovine.

Veliku blagodarnost dugujemo našemu prijatelju, gosp. dru Hoernesu, što je po smrti kustosa Fiale njegov izvještaj dokrajčio i uz to poznatom vještinom svojom napisao predgovor za ovu našu publikaciju, koju mirne duše, a da se neogrješimo odviše o pravilo čednosti, po sadržini i po sjajnoj opremi možemo ubrojiti megju najbolja arheološka djela sadašnjosti. Slike u tekstu i bojadisane table služe umjetničkoj radionici gg. C. Angerer i Göschl u Beču, na čast, a nakladnu štampariju gosp. Adolfa Holzhausena ide zasluga, da je i ovo naše djelo upravo dotjeranim ukusom opremljeno.

Učevni zavodi i stručni učenjaci, kojima dostavismo i ovo naše izdanje, pozdraviše isto svesrdno i najradosnije, pohvaljujući pri tome radinost bos.-herc. muzeja na polju arheološke znanosti. Iz pisama, koja nam dosada stigoše, bilježimo ovdje samo najglavnija. Blagodarno potvrgjuju prijetak ovog djela uz laskave riječi priznanja ova gospoda: Njegovo Visočanstvo knez bugarski Ferdinand I.; Njegovo Visočanstvo princ Roland Bonaparte u Parizu; Alfred Rébelliau u ime francuske akademije za znanost

[1]) Sravni „Glasnik zem. muzeja“ od godine 1894., str. 456.—466.

i umjetnost i dr. Salomon Reinach, konservator narodnog muzeja u Parizu; dr. Munro u Edinburgu (Škotska); I. Pigorini u ime prehistorijsko-etnografskog muzeja u Rimu; kralj. ugar. ministarstvo za bogoštovje i nastavu, kr. ugar. narodni muzej i ugar. antropološki zavod, svi u Budimpešti; antropološko društvo u Beču i drug.

Dvorski savjetnik dr. Otto Benndorf, sveučilišni profesor u Beču piše nam: *„Vašem Gospodstvu imam čast da se najiskrenije zahvalim za dostavljeno mi lijepo djelo* „Butmir“, II., *te Vas ujedno molim, da čuvstva moje usrdne blagodarnosti izvolite dojaviti preuzvišenomu gospodinu ministru, ovomu oduševljenomu promicatelju i zaštitniku našijeh studija u novoj državnoj pokrajini.“*

(„Euer Hochwohlgeboren beehre ich mich für das schöne Werk „Butmir“, II., *das Sie mir zu übersenden die Güte hatten, den verbindlichsten Dank zu sagen und zu bitten, einen Ausdruck dieser aufrichtigen Dankbarkeit zur Kenntniss Sr. Excellenz des Herrn Ministers, des hochsinnigen Beschützers und Förderers unserer Studien im Reichslande, bringen zu wollen.“)*

Profesor dr. Josip Hampel, direktor kralj. ugarskog narodnog muzeja u Budimpešti dojavljuje ovo:

„Za vrijeme mojeg zvaničkog odsustva stigoše od visokog ministarstva dva primjerka zanimljivog djela o Butmiru (II. dio). Jedan primjerak nosi moju adresu, a drugi naslov arheološke komisije ugar. akademiji znanosti. Pošto imam čast biti izvjestiteljem ovog povjerenstva, uslobogjujem se da u njegovo i u moje ime najponizniju blagodarnost dojavim za dobrostivo dostavljeno nam ovo djelo, pa da ujedno izrazim iskreno naše radovanje, što je ova važna prehistorijska naseobina i radionica sada u ovako dostojnom, odista uzornom obliku zastupana u literaturi. Naša znanost duguje preuzvišenomu gosp. ministru najtopliju hvalu, što je Butmir istraživan, prekopan i publikovan, a svi stručnjaci evropski složni su u tome, da Njegovoj Preuzvišenosti mogu samo čestitati, što je u Bosni prehistorijska znanost postigla sjajne uspjehe.“

(„Während meiner amtlichen Abwesenheit von hier sind von Seite des hohen Ministeriums zwei Exemplare des interessanten Werkes über Butmir (II. Band) hier eingelangt. Eines kam an meine Adresse, das andere an die Adresse der archäologischen Commission der ungarischen Akademie der Wissenschaften. Da ich die Ehre habe, Referent letzterer Commission zu sein, gestatte mir das hochlöbliche Ministerium, sowohl im eigenen Namen, als Namens der erwähnten Commission den ergebensten Dank für die gütige Zusendung auszudrücken und zugleich die aufrichtigste Freude zu bezeugen, dass diese so wichtige prähistorische Ansiedlung und Werkstätte nunmehr in so würdiger, wahrhaft mustergültiger Weise in der Litteratur vertreten ist. Unsere Wissenschaft schuldet für die Erforschung, Ausgrabung und Publication von Butmir Sr. Excellenz dem Herrn Minister wärmsten Dank, und alle Fachmänner Europas sind darin eines Sinnes, dass sie Sr. Excellenz zu den grossen Erfolgen der prähistorischen Wissenschaft in Bosnien beglückwünschen.“)

Dr. Jos. Konstantin Jireček, profesor c. kr. sveučilišta u Beču piše:

„Potpisani ima čast da potvrdi prijetak II. sveske izdanja bos.-herc. zemaljskog muzeja pod naslovom „Die neolitische Station von Butmir“ *i da izrazi svoju najtopliju blagodarnost, što mu je dostavljeno ovo važno, poučno i tipografski sjajno opremljeno djelo.“*

(„Der Gefertigte hat hiemit die Ehre den Empfang des II. Bandes des von dem bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum herausgegebenen Werkes „Die neolithische Station von Butmir“ *zu bestätigen und für die Uebersendung dieses wichtigen, lehrreichen und typographisch glänzend ausgestatteten Buches seinen besten Dank auszusprechen.“)*

Dvorski savjetnik J. Kaltenegger u Brixenu (Tirolska) piše:

„Molim da se izvoli primiti moja najtoplija i najponiznija blagodarnost za divotno djelo o neolitičkoj štaciji u Butmiru, II. dio, koje mi je kao dar dostavljeno visokim otpisom od 4. juna, broj 5104./B. H.“

(„Für die mittelst des hohen Erlasses vom 4. Juni, Z. 5104/B. H. verfügte geschenkweise Ueberlassung des II. Bandes des über die archäologische Station in Butmir herausgegebenen Prachtwerkes bitte ich den Ausdruck wärmsten, sowie ergebensten Dankes entgegennehmen zu wollen.“)

Vladin savjetnik dr. M. Much u Beču:

„Vaša Preuzvišenost! Time što mi je darovan jedan primjerak II. sveske djela o Butmiru smatram se odlikovan u tolikoj mjeri, da Vašoj Preuzvišenosti dugujem iskrenu blagodarnost. Ravnim načinom kao i prijašnja djela o starinama Bosne, posvjedočava i ovo izdanje, da je ova zemlja silno bogata u blagu ove vrste, da to blago ima svagdje priznatu veliku kulturno-historijsku važnost i da su vanredno sposobni i marljivi u radu oni, koji provagjaju ta istraživanja. I ako treba da se duboko žali, što su onako naprasno umrla ona dva muža, koji najviše djelovahu oko proučavanja i opisivanja prehistorijskog Butmira, to se ipak može očekivati, da će slavnim uspjehom započeto istraživanje zemlje najuspješnije nastaviti njezina prosvjetljena vlada. To je iskrena želja sviju onih, koje zagrijava vrući interes za naše radove.“

(„Eure Excellenz! Durch die geschenkweise Widmung eines Exemplares des zweiten Theiles des Butmir-Werkes fühle ich mich in hohem Masse ausgezeichnet, wofür ich Eurer Excellenz meinen aufrichtig empfundenen Dank zum Ausdruck bringe. So wie die früheren Werke, welche die Alterthümer Bosniens behandeln, gibt auch dieses ein beredtes Zeugniss von der überraschenden Zahl dieser Schätze des Landes und von der allseits anerkannten culturhistorischen Bedeutung derselben, sowie von der hohen Befähigung und dem Eifer ihrer Erforscher. Ist auch leider gerade der plötzliche Verlust jener beiden Männer, welche an der Erforschuug und Schilderung des prähistorischen Butmir den grössten Antheil haben, schwer zu beklagen, so darf man sich doch der Erwartung hin geben, dass die ruhmvoll begonnene Erforschung des Landes unter seiner einsichtsvollen Regierung erfolgreich weitergeführt werden wird. Dies ist der Wunsch Aller, die an unseren Arbeiten einigen Antheil nehmen.“)

Sophus Müller, direktor narodnog muzeja u Kopenhagenu (Danska):

„Imam čast da dojavim visokomu ministarstvu moju najtopliju i poniznu blagodarnost za djelo: „Die neolithische Station von Butmir II.“, *koje mi je izvoljelo priposlati sa cijenjenim dopisom od 4. juna 1898. Ovo veliko i odlično djelo od najveće je važnosti za čitavu prehistorijsku znanost u Evropi i ja mu najiskrenije izražavam moje znanstveno-stručnjačko priznanje.“*

(„Dem hohen Ministerium habe ich die Ehre, meinen besten und ergebensten Dank auszusprechen für das mir unterm 4. Juni d. J. zugestellte Werk „Die neolithische Station von Butmir“, II. *Diese grosse und ausgezeichnete Publication, die für das ganze prähistorische Studium in Europa von der grössten Bedeutung ist, habe ich mit der aufrichtigsten wissenschaftlichen Anerkennung empfangen.“)*

Profesor dr. J. Ranke, konzervator kralj. bavarskih prehistorijskih zbiraka u Monakovu piše ovo:

„Potpisani slobodan je da se najsrdačnije zahvali za dostavljenu mu II. svesku djela „Die neolithische Station von Butmir“. *Druga sveska sasvijem se dostojno priključuje uz prvu te upravo sačinjava spomenik za odviše rano preminulog pisca Fialu. Ja ću tu knjigu u stručnjačkim krugovima najtoplije preporučiti.“*

(„Der ergebenst Unterzeichnete gestattet sich, besten Dank darzubringen für die Uebersendung des zweiten Bandes „Die neolithische Station von Butmir". *Der zweite Band schliesst sich vollkommen würdig an den ersten Band an und bildet ein Denkmal für den leider so früh verstorbenen Verfasser Fiala. Ich werde das Buch in Fachkreisen angelegentlichst empfehlen.")*

Dr. Steindachner, intendant c. kr. prirodoslovnog dvorskog muzeja u Beču: *„Ponizno potpisani ima čast potvrditi primitak djela* „Die neolitische Station von Butmir", II., *dobrostivo dostavljenog ovamo za knjižnicu c. kr. prirodoslovnog dvorskog muzeja, te izražava ujedno visokomu c. i kr. ministarstvu u ime ovog muzeja najponizniju blagodarnost za ovu dragocjenu publikaciju."*

(„Der ergebenst Gefertigte beehrt sich, den Empfang der für die Bibliothek des k. k. naturhistorischen Hofmuseums gütigst zugesendeten Publication „Die neolithische Station von Butmir", Band II., *zu bestätigen und einem hohen k. u. k. Ministerium den ergebensten Dank für die werthvolle Gabe im Namen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums auszudrücken.")*

Profesor E. Suess u Beču dojavljuje ovo:

„Ovime izražavam najsrdačniju i najiskreniju zahvalnost moju za dostavljenu mi II. svesku divotnog djela o Butmiru, koje pruža novi dokaz, kako u upravi Bosne i Hercegovine znanstveni rad nalazi dobrostivo promicanje."

(„Hiemit erlaube ich mir, den herzlichsten und verbindlichsten Dank zu sagen für die Uebersendung des II. Bandes des Prachtwerkes über Butmir, welcher ein neues Zeugniss abgibt für die wohlwollende Pflege, welche wissenschaftliche Bestrebungen in der Verwaltung Bosniens und der Hercegovina finden.")

J. Heierli, docenat za prapovjest na univerzi u Zürichu (Švicarska):

„S najvećom zahvalom potvrgjujem da sam primio II. (zaključnu) svesku izvrsnog djela o neolitičkoj štaciji u Butmiru, čija se važnost sada u punoj mjeri može da priznade".

(„Mit dem verbindlichsten Danke bescheinige ich den Empfang des II. [Schluss-] Bandes der ausgezeichneten Publication über die neolithische Station Butmir, deren Wichtigkeit erst jetzt voll gewürdigt werden kann.")

A. Voss, direktor muzeja za narodoslovlje u Berlinu:

„Imam čast da Vašoj Preuzvišenosti ponizno dojavim moju najiskreniju blagodarnost za sjajnu publikaciju o neolitičkoj stanici u Butmiru."

(„Eurer Excellenz beehre ich mich, für die gütige Uebersendung des zweiten Bandes der prachtvollen Publication über die neolithische Station in Butmir meinen verbindlichsten Dank ganz gehorsamst auszusprechen.")

„Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog Arkiva". Uregjuje Dr. Ivan Bojničić-Kninski. Zagreb 1899. God. I., sveska prva.

Pod ovim naslovom počeo je da izlazi u Zagrebu novi strukovni časopis, komu je u prvome redu zadaćom da iznosi i obragjuje listine i diplomatski materijal, koji se odnosi na povjest Hrvatske, a naročito onaj materijal, koji se čuva u kr. zemaljskom arkivu u Zagrebu. Mi se veselimo tomu novomu listu tim više, što ga izdaje zavod, koji po svojoj naravi imade, da se prvi brine oko izdavanja važnijih spomenika hrvatske povjesti. Veselimo se i s toga, jer imade u zagrebačkomu arkivu dosta listina, koje se i na neke dijelove Bosne odnose, te se nadamo, da će i one preko „Vjestnika" danas sutra ustati iz groba u onim fascikulama, nanizanim uz duvarove arkiva.

Znanost treba da bude zahvalna svakomu, koji je ma koliko doprinio tome, da se je kr. zemaljski arkiv u Zagrebu odvažio na izdavanje ovoga lista, pa da i on dokaže, da arkiv nije grobnica, u kojoj se listine za uvijek sahranjuju, već ujedno i znanstven zavod, koji se brine, da ono blago, što je njegovoj skrbi povjereno iznese i pred znanost i pred narod.

Prvi broj „Vjestnika" donosi ove radnje: Naša zadaća; E. Laszowski: Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiv; Vjekoslav Klaić: Poriekło banske časti u Hrvata; B.: Prilog povjesti hrvatskog plemstva; E. Laszowski: Diobne običajne ustanove u plemenitoj općini turopoljskoj; B.: Listine XII. vieka u zemaljskom arkivu; E. Laszowski: Izvadci turskih isprava, odnosećih se na fruškogorske manastire u Srijemu; Ivan Tkalčić: Osnutak župe sv. Klare godine 1366. Svaštice. Književnost.

Najvažniji prilog u prvom broju „Vjestnika" jesu listine XII. vijeka, što se u njem počinju izdavati. To su fundamentalni spomenici novijeg doba hrvatske povjesti, pa ako i bijahu donekle poznati, još nijesu onako uvaženi, kako zaslužuju. Pohvalno je, što su priopćene dvije makar i u smanjenom formatu, a gotovo bi bolje bio, da se je mjesto slike škrinje, u koju su se dosele zakopala „privilegija", iznio faksimil i treće listine, objelodanjene u tom nizu. Od općeg je interesa i Klaićeva radnja o postanku banske časti, u kojoj se iznose i sve dojakošnje hipoteze o postanju imena ban, ako i pisac nije dospio, da jednoj od njih odredi prednost.

„Vjestnik" izlazi u četvrtgodišnjim sveskama po četiri tiskana arka. Cijena mu je 3 for. na godinu. Pretplata šalje se kr. zem. štampariji u Zagrebu.

Različito. — Различито.

Свадбени обичај у Ластви.

Ластва се налази између Тивта и Лепетана у чаробној Боци Которској а дијели се на Горњу и Дôњу.

Уреди опћински и поштарски постоје у Дôњој Ластви. Мјешовите народне школе постоје у Горњој и Дôњој Ластви.

Горња Ластва протеже се на западној страни доврх брда, које Котору спада; а Дôња се простире покрај саме морске обале.

Овај положај врло је романтичан и клима тако здрава и блага, да ту преко цијеле зиме цвјета лимун и наранџа. Сва ластванска опћина броји око 1000 душа.

Ластовљани познати су као добри поморци и радници, а њихово женскиње ради с њима уједно пољске послове. — Плодови из њиховијех врта продавају се на главнијим пазарима у Боци. И усред зиме наћи ћете код њих цвијећа и разнога поврћа.

Ластва се спомиње у хрисовуљи св. Стефана (у калуђерству Симеона), српског првовјенчанога краља, којом и Ластву дарива српско-православном манастиру Превлаци св. арханђела Михаила, којег су Млечићи разорили у XIV. стољећу.

Ластовљани су поред славе свога крсног имена задржали и друге своје старе обичаје.

Заслужује да се види њихов свадбени обичај, досад нигдје необјелодањен. Мене је заинтересовао па у нади да ће и друге, износим га како сам га од мјештана чуо. Огријешио бих се о правду, кад не бих овдје изјавио своје признање осамдесетгодишњем старцу г. Илији Перушини, који ми је највише помагао при овоме послу. Нека му је хвала на услузи и помоћи.

I. Просидба.

Онај који иде да дјевојку за момка иште, зове се: „просац“. Овај обично бива старјешина, т. ј. домаћин младожењин. Он дјевојку иште у њеног домаћина, т. ј. оца, а ако овога нема тад у стрица.

„Просац“ се *лијепо одједне и наоружа*, па кад стигне дјевојачком дому, назове: „Добро јутро у домаћина!“ Овај му весело прихвати:

„Добра ти срећа!“

Послије руковања и цјеливања у образе, домаћин понуди просца да сједне; али овај не ће сјести него му захвали:

„*Хвала ти, брате ришћанину и пријатељу, имаћемо* кад и сјести, али сад не ћу; него сам ти дошао од стране (име домаћина младожењиног па и ако је он

ту својом главом) да те питам: је ли ви коме обећана ђевојка?“ и поименце спомене дјевојку.

Кад му одговори: да није никоме обећана, тад „просац“ настави:

„А *оно кад није ја сам дошао да ве питам: оћете ли је дати* за (*име младожење*). Ми смо и досад били добри пријатељи и хљеба смо јели и вина пили, а у напријед и боље, ако Бог да!“

Домаћин му одговори:

„Хвала ти, брате и пријатељу! Ти ми част наносиш, па част чинио и дочекао! Ја и моја чељад ђевојку дајемо за (име младожење), па ако је од Бога суђено, и било благословено!“

Тад просац узме ријеч:

„Хвала, брате и пријатељу, теби и твојој фамилији, што ми ђевојку дајете, што добро желите и благослове просите, и било срећно и благословено по једну и другу „банду“ (страну), али ја хоћу да питате и ђевојку да видим и чујем: је ли и она „контента“ (задовољна).

Тад му приведу дјевојку, и она му се преклони у знак пристајања.

Кад просац види дјевојку, извади из њедара један биљег, којег зову „цвјетак“, а састоји се из свилене мараме. Овај дар предаје старјешини дјевојке са ријечима: „*Ево ти, пријатељу и од прије, а од сад све боље до Божје воље, овај цвјетак* за ту дјевојку, и да Бог дâ и мајка Божја, да овај час буде срећан по једну и по другу банду!“

Домаћин прими дар. Он и сви укућани повичу три пут: „Амин!“

Мушкиње при овоме скине капу, а женскиње се преклони.

Тад домаћин призове дјевојку и пред свјема јој дâ дар са ријечима:

„Ево ти, ђевојко, овај цвијет од (име младожење) и да Бог дâ и мајка Божја, да ти буде срећан и благословен?“

Сви прихвате: „Амин!“

Дјевојка прихвати дар и цјелива у руку њега и просца.

Тек тада просац сједне с домаћином и часте га сувијем смоквама, ракијом, кавом и другим разним пићем и воћем.

Пошто се почасте тад уговоре дан, кад ће донијети прстен.

II. Прстен.

Онога који прстен носи зову: „прстеноша“. И овај је обично домаћин кућни.

У уговорени дан понесе испрошеној дјевојци златни прстен.

Свечано се обуче и наоружа, па се крене тако рано да стигне у кућу прије сунца; т. ј. ако дјевојка има и још сестара за удадбу, па да би се и оне рано поудале!

Дочекају га свечано. Ту је сва својта дјевојачког дома.

Прстеноша весело повиче:

„Добро јутро у домаћина, и срећно било!“ па испали пушку.

Домаћин са својом својтом дочека га гологлав и прихвати му:

„Добра ти срећа јутрос и појутрос! Са срећом ми дошао! и Бог дао да срећно буде по једну и по другу банду!“ па испали пушку, а за њим и сви мушки од оружја.

Кад прстеноша у кућу уљегне домаћин му прихвати оружје. Он се сад са сваким рукује и упита за дравље, али не види испрошену дјевојку. Нуде га да сједне, али он не ће него повиче:

„Није мени сада до сјеђења, нити сам се ја утрудио у ово мало пута, што ме је срећа пратила и самном дошла, ако Бог да; него сам дошао да видим и позлатим злаћенијем прстеном ону ђевојку, која је примила цвијет и од Бога и родитеља, браће и сестара и ките својте, благослов свет, него ми је приведите!“

Одмах му је приведу, и он извади златни прстен па јој га стави на прст до малога од десне руке и рече:

„Ево ти, ђевојко, овај прстен од (име вјереника). Он ти га шаље од воље без невоље, и ти га прими од милости ради среће и радости. И Бог ти дао и мајка Божја да ти буде срећан и берићетан! И Бог те сачувао од туђе муке и од сваке бруке; а како радила, тако се и ранила!“

Сви прихвате: „Амин!“

Дјевојка цјелива прстен на руци, па прстеношу у руку. Затим јој дâ преве и свилени убрус. Дјевојка и ове дарове цјелива. Кад она изговори: „Хвала!“ прстеноша је цјелива у образ, а сви присутни повичу: „Срећно ти било и од Бога благословено!“

Сад прстеноша сједне за готову постављену трпезу. С њим посједају старјешине и својта домаћинова.

Дјевојка се преклони па носи дарове, да их женскиње разгледа.

Сад прву здравицу напије прстеноша:

„Боже помози домаћина, његову браћу и синове, његово племе и сјеме! Сјеменила му се свака срећа и Бог му свакога помогао! Ко се овдје није јутрос намјерио а добра му желио, Бог и њему свако добро дао и од сваке га муке уклонио! Ово весеље било у добар час по једну и по другу банду!“

Иза трпезе сви устану на ноге, скину капе и повичу трипут: „Амин!“

Домаћин му одговори:

„Добар човјече, добро ли рече, а која се најбоља рече, Бог дао да се код Бога и стече! Хвала ти, што си се потрудио и срећу и част у дом ми донио! Бог живио тебе и свакога твога, и вазда срећан и частан био и срећу и част у свој дом понио!“

Сви прихвате три пут: „Амин!“

Пошто једу и пију, прекрсте се и устану иза трпезе.

Кад се прстеноша крене кући, приступи му вјерена дјевојка са даровима. Она пошље женскињу, својти свог вјереника, по једну мараму и црвену пантљику. — Тад му приступи и домаћин и стави му на десно раме један убрус. Ово је њему дар од домаћина.

Кад прстеноша изађе из куће испали пушку, а домаћин и остали одговоре му пуцњавом, и тако га пуцњавом прате док га год могу дозвати.

Вјерена дјевојка прати свог прстеношу са даровима све док га не сретне друга која дјевојка из његовог дома, те ова од ње прихвати и понесе дарове.

На растанку вјерена дјевојка цјелива у руке свог прстеношу, а овај њу у образ и дарује јој по који новац, обично цекин или талијер, и испали пушку.

Истога дана у вече иде вјереник у вјеренице. На вратима испали пушку и назове Бога. Домаћин га дочека на вратима и одговори: „Добра ти срећа била ноћас и вазда!“

Вјереник упита: „А да смијем ли напријед?“

Домаћин рашири руке и одговори: „Смијеш, и примам те као сина; и добро ми дошао, синко!“ Сад га у наручје прими, у кућу уведе и цјелива у образ, а овај њега у десну руку.

Сад му приступи мајка вјеренице, матерински га загрли и умилно проговори:

„Добро ми дошао, нови синко, и срећан био нама, себи и свакоме: ко ни се добру веселио; а ко ни зла оћио, Боже га поврни добријем!“ Он је у знак захвалности синовнијем поштовањем цјелива у оба образа.

За овијем се рукује и упита за дравље са осталима у кући.

Вјеренице му није пред очима и он не ће да сједне прије него је види, па ће упитати:

„А ђе ми је она баба, коју ми обећасте и дадосте да ми буде вјерни друг до кљуке и мотике? Но и ако сте ме преварили те ми дали бабу мјесто лијепе и младе дјевојке, ја ћу бити веселији, ако ми је доведете да је видим!“

Домаћин му одговори:

„А, мој нови и добросрећни сине, није овај дом од преваре никад био, него од тврде вјере, па ћеш видјети сада, да ти нијесмо дали бабу од руга за друга, него младу, лијепу и здраву ђевојку, што би очима орла устријелила, а ногама као вила поље прегазила!“

За овијем му приведу вјереницу. Она му пружи десну руку и он је весело прихвати па се с њом први пут пред свјема цјелива у образе. Кад се цјеливају сви присутни повичу:

„Срећно и благословено било од Бога и народа!“

За овијем је дарује са златнијем дукатом, њеној мајци дарује кошуљу. Ако је вјереник имућнији дарива новцем и сву њену женску својту.

Послије овога посједају за готову трпезу. При вечери наздрави му домаћин:

„И прије смо хљеба јели и вина пили и Бога називали, али нијесмо овијем начином, кад ми те је Бог за срећнога сина донио; него мој синко, ми се љубили као прави отац и син и хљеба јели, вина пили и Бога називали у миру, здрављу и радости до најдаље старости! А коме то било мило, од Бога му свако добро било; а коме жао било, Бог га окренуо па и њему било мило! Бог ти дао и мајка Божја, што у Бога желио и просио; и здрав си ми!“

Сви прихвате:

„Бог те чуо, и Амин!“

Вјереник га још у име захвалности цјелива у десну руку, а овај му одврати цјеливом у чело.

Вјереник овдје преноћи и спава уједно с домаћином. — У јутру урани и руча па одлази. То бива једнако прије сунца ради тога, како гатају, да се прије и остале дјевојке удају.

На поласку испали пушку, а домаћин и остали одговоре му с пуцњавом из пушака и веселим усkликом:

„Ајде с Богом, младовјеро, на путу ти добра срећа била!

Вјереница га прати са даровима: њему бјечве и дуван-кесу, а свекру и свекрви и заовама по свилену китицу и црвену свилену пантљику. — За њима иде млађи брат или рођак вјеренице, који ће да је допрати натраг, кад се од вјереника растави. Вјереница га прати док срету сестру или родицу вјереникову, да им изађе у сусрет да дарове прихвати, јер је зазор да их вјереник носи.

Прати их пуцање из пушака.

Кад се вјереник с вјереницом растави и он испали пушку.

Ако је вјеридба склопљена пред Божићем или Ускрсом, тад ће о том празнику домаћин вјеренице домаћина вјереникова, вјереника и сву његову својту позвати „на част“. За овијем на такву част зове домаћин вјереников домаћина вјеренице и његову својту.

Вјереницу не зове ни у његов дом не долази прије вјенчања.

На тој се части пије кава и ракија и једу се разна мрсна кувана и печена јела, а за њима пије разно црвено и бијело вино. Играју и пјевају разне познате народне српске пјесме.

III. Уговор свадбе и дарова.

Обично петнаест дана прије свадбе дође домаћин вјереников домаћину вјеренице и коначно уговоре дан свадбе.

Послије овога уговора још уговоре: колико дарова треба да вјереница спреми сватовима вјерениковијем, који ће је пред црквом од њезинијех сватова прихватити. Дарови бивају:

1. Куму, свекру, дјеверима и својти мушкој по једну кошуљу и личњак од бијелог доброг платна;

2. свекрви и осталој женској својти по једну кошуљу од бијелог платна и по једну црвену киту и свезицу, која мора да буде дугачка најмање три млетачка лакта; и 3. свакоме свату по један лијепи „личњак“ од бијелог доброг платна.

Ово се зову: „Редовити дарови“.

Ове дарове ставе у „шкрињу“ вјеренице са осталом прћијом, коју јој дају по могућству.

IV. Процјена прћије.

Уочи свадбе вјереник са својим братом или рођаком, с мајком, сестром или стрином, пође код вјеренице.

Ова се женска зове „стимадурица“.

Они сви прегледају прћију вјереница и сву је попишу.

Сад се погони стимадурица и мајка вјеренице; прва обаљује цијену прћије, а друга је повисује.

Кад се погоде, процјену потпишу вјереници, стимадурка и два свједока.

Процјена се напише у два образца и један образац остаје у дјевојачком роду, а један понесе вјереник и чува га.

Ако би дјевојка умрла без да би дјеце имала, њен муж мора да сву ову прћију поврати њеном роду, или да је исплати по процјени. Међу тијем она је у вла̑сти, да прије̑ своје смрти, пред свједоцима, дарива ову прћију своме мужу.

А ако би од себе оставила порода, тад сва прћија безусловно припада њеном породу.

Кад потпишу процјену, тад се сви осим вјереника у образ цјеливају, а вјереници се само рукују и не цјеливају се прије вјенчања.

Послије ручка, кога им овдје лијепо спреме, узме „шкрињу“ (сандук) са прћијом човјек, кога је вјереник зато нарочито са собом повео и однесе је у кућу вјереникову. За њим се, послије обичног поздрава и цјеливања са домаћима, крене вјереник с братом или рођаком и стимадурком.

Поздрављају их са пуцањем из пушака и узвицима:

„Пошли с Богом, на путу ви добра срећа била!“

Ови их отпоздрављају са пушкама и узвицима:

„И вама добар останак у дому био до нашега скорог и срећног виђења; ако Бог да!“

V. Развијање заставе.

У сриједу пред свадбом пошље домаћин једног свог мушкарца, да позове својту: да му дође сјутри дан, то јест у четвртак, да му на кући развије „барјак.[1])“

Онај који позива, зове се „позивач“. Он најприје пође домаћину вјеренице и позива га:

„Послат сам од (име), да сјутра превариш зору, и да му дођеш брзо као зец, а здрав и весео као сретне године и поможеш ставити на кућу барјак од сретног весеља; ако Бог да!“

Овај прихвати:

„У добар час дошао, пријатељу и брате ришћанину, и вазда с добријем гласовима долазио и одлазио! Хвалећи Бога не боли ме нога, а срце ми је весело, па ћу доћи да чује све село!“

Овако позивље сву својту, коју му је домаћин означио.

У четвртак, кад се дијели дан од ноћи, брат или рођак вјереников стави киту цвијећа на врх штапа, на који је барјак натакнут, па тад испери барјак на десну страну куће и испали пушку. Женскиње тад ухвати коло и пјева:

I.

„Пођ'мо рећи у име Бога,
У име Бога у час добар!
Затрепћала бандијера
Младу (име младожење) на дворе,
Сва црвена и бијела,
Љепша бити неморе.
Сва црвена и бијела,
Пуна весеља.
У срце је наше сада
Радости веља.

II.

Пођ'мо рећи у име Бога,
У име Бога великога!
Вријеме ни се веселити,
Ове двоје прославити.
О јавору зеленити:
Млада (име младожење) оженити,
Младу (име удаваче) удомити.“

Сад домаћин и остало мушкиње испале по неколико пушака, па пију каву и ракију, а женскиње настави пјевање:

III.

„Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно тале (отац) сина жени
Па се весели.
Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно браћа брата жене
Па се веселе.

Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно мајка сина жени
Па се весели.
Што у двору жамор стоји,
Што оно говоре?
Оно сестре брата жене
Па се веселе.“

Овако пјевају докле добро дан сване, а послије се часте кавом и ракијом па се поврате својијем кућама.

---

[1]) Прије су развијали српски ратни са црвенијем крстом по сриједи, а сад развијају аустријски.

Исти дан, т. ј. у четвртак, истијем редом и начином позове домаћин вјеренице домаћина вјереникова и своју осталу својту, да му „у петак, прије зоре, помогну ставити на кућу барјак од весеља“. Исте пјесмице пјевају, замјењујући „сина“ „са шћером“: — „Оно тале шћер удаје“, и т. д.

VI. Позив на свадбу.

У четвртак пред свадбом, пошто се барјак пред свадбом развио, — младожењин домаћин позива своје званице на свадбу.

Та дужност припада момку, који је барјак развио.

Он се сад зове „Буздован-ноша“, јер прими од домаћина гвоздени буздован, окићен разнијем цвијећем и свиленим свезицама. Женска, која га је окитила, зове се „Рудиља“. — Њој спада у задатак да очешља и уреди младу, кад ова оће да иде на вјенчање.

При поласку приступи му домаћин и рече:

„Драги брате и синко! Немој зажалити што ћу ти препоручити: да ми не заборавиш позвати у сватове кога ти наредим. Са буздованом куцни на брацка и пријатељска врата; једном и другом, а најбоље из треће, јер без треће нема среће, па дому, домаћину и у дому кому је назови Бога, јер од њега нема старијега ни бољега никога, и позови га по нашему „куштуму“ (обичају), да ми се поможе на овоме весељу моме и свега мога дома и племена и шљемена, веселити и Бога хвалити! Срећан ти био буздован, и ђе год с њим куцнуо, ту нашао мирнога анђела! А позваћеш ми на свадбу ову браћу и пријатеље. (Овдје их спомиње по имену.)

„Буздован-ноша“ прихвати буздован, цјелива га и захвали се домаћину:

„Лијепа ми дара од још бољег дана; и ја ћу га носити и с њим се поносити, без свађе и кара! На њему ти хвала не мала, а још ти виша хвала на свете благослове и на науку, што се и приличи ришћанскоме пуку! Збогом ми остај и Бог те веселио, а ја ти добре гласе донио!“

Кад буздован-ноша дође пред кућом званице, три пут цукне са буздованом на врата и назове Бога.

Кад му укућани Бога прихватише, он почне:

„У име ти Божје, дому домаћине, и у дому ко ти је! Носим ти поздрав и поруку од (овдје спомене име), да му дођеш помоћи се веселити се на весељу, које има чинити: у нећељу на вечеру, у понећељак за вазда, а уторак биће што Бог да!“

Овај му прихвати:

„А, добар брате, добре ли ми гласе донесе! Весеље му било сретно и од Бога благосовено! Ја ћу му доћи и веселити се помоћи; ако Бог да!“

Ако је званица у корути, одговори му:

„Добри чоче, вазда ми с добрим гласом долазио, и мене веселијег него сад налазио! Моје срце није сад за весеље, него за жалости веље. Моја би му суза весеље мутила и не би на добро слутила, па овај пут доћи не могу, али ћу се молити Богу: да му весеље буде сретно и од Бога и доброга народа благосовено!“

Овако једнако позивље своје званице дјевојчин домаћин.

VII. Свадба.

У недјељу послије подне долазе званице на свадбу.

Ближа домаћинова својта — званице, носе на дар пшеничну погачу, „пециво“[1]) с китом маслине у устима и канавету[2]) вина.

Погача је окићена с барјацима од карте и пантљикама разне боје. Њу и вино носи једна од дјевојака, а пециво носи мушки члан куће.

Кад званице пред кућом стигну, назову:

„Добар вече домаћине! Ово ти весеље Бог благосовио: да ти буде сретно и дуговјечно!“

Уз ово мушкиње испали пушку.

Домаћин гологлав прихвати свакоме:

„Добра ти срећа! Бог ти молитву примио и теби у дому весеље дао, овако и свакојако, што ти било мило!“

Он прихвати пециво, а домаћица свадбени колач и вино.

Кад се све званице окупе, домаћин приступи своме брату или рођаку и рече: „У име ти Божје, да си ми стари сват од сватова!“

Овај се само преклони главом и сједа у чело трпезе на западној страни.

Домаћин тад приступи момку, који је на кућу барјак изнио и рече му:

„У име ти божје, барјактару, да си ми барјактар од сватова! Нека ти барјак вије, како вјетар бије, пред китом сватова, као избранијех цвјетова; миром га вио и вино пио: ђе те тока!“[3])

Овај се преклони као и стари сват, па иде да сједне гдје га „тока“. Он сад заузме мјесто у чело трпезе, на источној страни.

Домаћин сад приступа једном од својијех саплеменика, који ће носити „чутуру“[4]) вина пред сватовима, па му рече:

„Ево ме код тебе, јаки стубе тога племена и шљемена! Ова су се браћа и пријатељи сакупили, од воље без силе и невоље, да ми се помогну веселити у овоме весељу мога дома, племена и шљемена; али правог весеља нема без вина, јер и свето писмо вели: да вино весели љуцка срца. С тога тебе бирам, да ову браћу и пријатеље двориш вином, а уз њих и кога год сретеш да напојиш, да се напије и добру ријеч рекне за ово наше весеље. А напој и онога, којег не би шћио рећи, јер Бог заповиједа: да учинимо добро и ономе, ко нам зло мисли. Ти сад знаш, што се оће барјаку.“

Овај се преклони и сједне до барјактара.

Овога сад зову „буклијаш“.

Сад домаћин приступи четвртоме званици, који је најближа својта његове жене и рече му:

„Ево мене код тебе, уздани друже и пријатељу! Ми смо стари пријатељи и љубили смо се као крух и вино, а како досад тако и посад. Па кад си ми дошао на ово весеље, оћу да ми будеш првијенац у сватовима. Пред добријема први одио, на срећу их водио и јаки ти Бог с њима заједно помогао! А сад знаш, да се оће друг староме свату!“

---

[1]) Ован, којег заклана, одријета и окићена, носе да се на ражњу испече.

[2]) Канаветом зову мали дрвени сандук са „двије боце вина“, т. ј. данашњијех шест литара.

[3]) Припада — дужност.

[4]) Плоснати дрвени сасуд, који прима једну а највише двије литре вина. Окићен је разнијем цвијећем и пантљикама.

Овај се преклони као и први, па сједне до старога свата.

Послије овога домаћин приступи ономе, кога је за кума изабрао и рече му:

„Од мене изабрани, а од Бога био благословени и добросрећни куме, да ти кумство буде срећно и берићетно, а првијенац те чека!“

И овај се преклони, па сједне до првијенца.

Сад домаћин приступи шестом званици, који је најновији кућни зет, — па му рече:

„Ти си ми најновији добросретни зет, који си од мога кољена, племена и шљемена испросио лијепи и добри цвијет, нека ти га благослови Господ свет. А мојијем сватовима оће се сада капетан, па им био сретан! Кум те сада жуди, а жуђели те вазда сви добри људи, као јунака и поштењака, којега Бог милује и уклања се од гријеха, који може образ обрљати, душу и пакао утопити и ришћанско име посрамити!“

Овај се преклони и сједне до кума.

Сад се домаћин окрене осталијема мушкијем званицама и рече им:

„Добро сте ми дошли на весеље, веселио Бог вас и ваш дом! А сад се оће овој браћи, која сједе за овом трпезом, добра и уздана дружина; и оће им се дружина, која ће с њима поћи да доведе у дом лијеп и добри цвијет из перивоја (спомене име дјевојачког домаћина), да ми дворе овесели и зачини миром, љубављу, слогом и послухом; и да ми се умножи племе и ојача шљеме, да се под њим Бог слави и добри људи дочекују, па нека ви је за то хвала и част свијема, као што се доликује пустосватима.“

Ови се сви преклоне и заузму мјеста за трпезом. Млађи сједне тако, како ће му старији остати на десну страну. С тијем му указује љубав и поштовање.

Овако истијем редом сједају за трпезом сватови код дјевојачког домаћина.

Кад сви за трпезом посједају, два нарочито одређена послужитеља, који се зову „дворитељи“, донесу на трпезу ориз, који је скухан на говећијој чорби.

Кад сватови виде на трпези здјелу са оризом, баце поглед на старога свата, а овај повиче:

„Ђе си домаћине!“

Домаћин: „Ево ме, и заповједајте!“

Стари сват: „Трпеза је испуњена благом божијем, и сватови на мене гледају и благосова чекају, него да учинимо што нас „тока“!

Домаћин: „Ваистину, од добра чојка добра је бесједа свуда и на сваком мјесту, а ко год чини оно што га тока, тај не иде с правога на криви пут, па елајте браћо да и ми учинимо што нас тока!“

Стари сват: „Дакле да се помолимо Богу и мајци Божјој, да ни поможу и одбране од муке и бруке; и да благосове овај весели дом и сваки други дом, ђе се Бог и мајка Божја моли; и да благосове свакога, ко је код нас и ко није, а кога је Бог створио; и да очитамо Оче наш и Здраву Марију[1]) за покојнике од овога дома и све друге, који су се преставили, да им Бог да вјечни покој, а нама мир и здравље!“

Домаћин: „Вазда добро говорио и Бога и мајку Божју славио, а они помагали свагда и на сваком мјесту, а највише на страшноме суду, ђе ни лажи ништа ваљати неће, него истина и правда.“

Сад сви устану на ноге, скину капе и очитају Оче наш и Богородице Дијево.

---

[1]) Православни кажу: „Богородице Дијево“.

Кад поједу ориз и за њим кувано брављe и говеђе месо, принесе им се на трпезу печено месо. Кад ово принесу повиче

Стари сват: „О, домаћине!“

Домаћин: „Ево ме и заповједајте!“

Стари сват: „Окити нам и још трпезу, јер треба да учинимо што нас „тока!“

Домаћин: „Дворитељи гледају и слушају, па ћеш бити одма послужен!“

Сад на трпезу донесу још и хљеба и меса, премда га на трпези од првог приноса довољно има; — а за овијем донесу четири боцуна вина. Кад ово принесу опет ће

Стари сват: „О домаћине! Трпеза је испуњена свакијем благом Божијем; она се румени вином црвенијем, а без њега нема правога весеља, него приступи да учиниш што те тока, а с нама заједно!“

Домаћин приступи гологлав и они сви опет скину капе и устану на ноге, а домаћин узме боцун с вином и почме:

„У славу Божју, да ни поможе Бог и велика слава његова! Помогао нас и ко је уз нас, а и ко је даље, Бог му дао здравље! Ми славили славу Божју а она нас помагала и од зла бранила!“

Сватови прихвате: „Амин!“ Он пије, а сватови пјевају по два и два:

„Домаћин пије у славу Божју,
Слава му Божја вазда помогла,
Слава и сила Господа Бога
Нама и другом сваком помогла!“

Сад остале званице, које нијесу сватови те и не сједе за трпезом с њима, испале пред кућом по неколико пушака.

За домаћином пије стари сват једнаку здравицу, а сватови пјевају:

„Стари сват пије у славу Божју“,

и даље исте стихове.

За овијем пију: буклијаш, барјактар, првијенац, кум и капетан, и послије овога редом сви сватови.

Како који пије, тако сватови пјевају исту пјесмицу с промјеном назива, н. пр.

„Буклијаш пије“ и т. д.

А пошто се сви сватови изреде тад запјевају:

„Сви свати пише у славу Божју,
Слава им Божја вазда помогла!“

Послије сватова пије домаћица. Женскиње, које је на свадбу дошло, зове се „пирнице,“ и оне сад запјевају:

„Пирнова мајка пије у славу Божју,
Слава јој Божја вазда помогла!“

Послије ње пије све остало женскиње, говорећи као и домаћица:

„У славу Божију да помогне
Бог и слава Божија! Амин!“

Кад се све изреде тад запјевају:

„Све пирнице пише у славу Божју,
Слава им Божја вазда помогла!“

Послије ове здравице једу печење, па напијају домаћину и један другоме, али нема самосталнијех, одређенијех здравица, него напијају како који боље зна и може.

Пошто вечерају очитају опет молитву Господњу и анђелско цјеловање па устану, а за трпезом посједају остале званице и вечерају као и сватови. Ово се зове „Друга трпеза“. За овом трпезом сједи домаћин с младожењом и осталом кућном чељади.

Овако је једнако у вече и код дјевојачког домаћина.

Послије вечере они сватови, којима куће нијесу далеко, врате се на преноћиште својијем кућама. Неки преноће код домаћина, а неки код ближијех његовијех сусједа.

У јутро, — на дан свадбе, како који сват у кућу домаћинову долази, тако испали пушку и с врата повиче:

„Добро јутро у брата домаћина, и да Бог да, да му весеље срећно буде!“

Кад се сви сватови окупе пију ракију, па сједну за готову трпезу истијем редом, као што смо у вече видјели. Али сад их домаћин не ословљава онијем поздравом, с којим их је у вече словио и сватовске им чинове означио, јер им оно означење вриједи за све вријеме свадбе.

Истијем редом као и у вече моле се Богу, једу и пију у славу Божју и у здравље домаћиново.

На трпези не смије да буде воде.

Пошто и опет „наките трпезу“, као што смо то у вече видјели, принесу на трпезу печено брављe месо. — Сад сједи младожења за трпезом са сватовима код кума. Тако исто сједи и удавача са сватовима у кући свог оца, гдје се једнаке церемоније врше као и код младожење.

Чим се на трпезу стави печење, устану се на ноге сви сватови и „пирници“, како се зову оне званице, који не ће ићи у сватове.

Младожења клекне на кољена, а домаћин, бива отац му, а ако овога нема, стриц му, приступи му гологлав и са пуном чашом вина, да му над главом почме давати ову „добру молитву“:

„Добро јутро, синко, јутрос и свако јутро, а јутрос најбоље: да ти Бог да и мајка Божја сваку добру срећу! Колико ти јутрос од нашега дома до цркве поступио стопа, толико ти се добријех часа намјерило! Колико је на небу звијезда и на мору пијеска, толико ти се добрије часа намјерило!“

Сватови и пирници прихвате громогласно „Амин!“ па запјевају:

„Добар човјече,
Добре ти рече!
Са пуном чашом
И жељом нашом;
У пуне чаше,
У добре часе,
Свему роду и племену
На велику част,
А нашему младожењи [1])
Све у добар час!“

Сад младожења устане и цјелива домаћина у руку, а овај њега у чело, па пије три гутљаја вина из чаше, с којом је дао „добру молитву“.

Послије овога приступи му мајка са пуном чашом вина и она му да ову „добру молитву“:

„Добро јутро, синко, досада и посада и свако јутро боље, а јутрос најбоље! На пут, на који си јутрос кренуо, био ти Бог и мајка Божја у помоћ! Себи довео вјерна, радена и уздана друга, од кога ти не ће бити невоља и туга, а мени

---

[1]) Сватови код удаваче спомињу је по имену, н. пр.: „Нашој Мари удавачи све у добар час!“

добру чесницу и замјеницу! С њом ти свака срећа „реушила“ (напредовала), као лист и трава о Ђурђеву дне и као ријеке и потоци, кад најбоље узавру! И да Бог да и мајка Божја, да ти сва моја мајчина храна буде проста и благословена!“

Сватови прихвате: „Амин!“

Он се устане на ноге, цјелива мајки руку, а она њега у чело и у образе, па пије из чаше као и отац, а „пирнице“ запјевају:

„Добра владико!
Добре ти рече,
Добре ти рече,
Брзо се стече!“

И даље, као што смо горе видјели.

За њом му напија остала својта и сватови честитајући му и молећи Бога за добру срећу, како ко најбоље може; — јер нема одређенијех самосталнијех здравица.

Једнако овако бива исти дан и код удаваче, коју је још зором „рудиља“ очешљала и у вјенчано одијело обукла.

Послије јела благодаре Богу на јелу и пићу, па се крену к цркви на вјенчање. Сад домаћин реди сватове овако: Најпрви иде буклијаш, за њим барјактар, па првијенац, за овијем стари сват, па кум, за кумом младожења, за овијем дјевер, а за дјевером пустосвати, редом један за другијем и старији пред млађијема; а најзадњи иде капетан, носећи сабљу или мач о бедри.

Кад овијем редом из куће излазе, сваки пред кућња врата испали пушку.

На путу им изнесу здравицу пред сваком кућом, испред које морају да прођу. Здравица се састоји од једног боцуна вина, у коме стоји једна или највише двије литре. На грло боцуна ставе по једну питому воћку као: шипак, наранцу, лимун или јабуку. Воћка је позлаћена златном пљеном. — Буклијаш ову воћку цјелива у знак захвале па је стави у шпаг. Касније ове воћке раздијеле међу сватовима и пирницима.

Кад који сват узме здравицу напије:

„Од кога је здравица, све му здраво и весело Ђурђев-дан дочекало и сваки благи дан!“

Тад сватови скупа запјевају:

„А да Бог нам Бог дâ
Нашој доброј срећи!
Помози нам Боже
Од напретка боље.
Амин! Боже, Амин!“

На свршетку овог пјевања капетан испали пушку.

Успут пјевају из гласа по два и два или један по један коју од јуначкије пјесама, које су нам познате из српских збирака Караџића, Врчевића, Петрановића и другијех.

Онај први сват, који почиње пјевати, — запјева најприје:

„Срећо добра окрени се с нама!“

А најзадњи сват — пустосват, који иде пред капетаном, отпјева му:

„Ми велимо оће; ако Бог да!“

Кад се ови сватови приближе цркви, гдје се има обавити вјенчање, тад изађу из куће и сватови са удавачом, истијем редом, као што смо то видјели код младожењенијех сватова, с том разликом, што ови сватови немају кума.

Пред црквом отпочину младожењени сватови, али кад им се приближе сватови са удавачом, они се устану и ухвате коло, тако да заокруже толико, како ће им удавача с дјевером, који је води под десном руком, остати у колу. Барјактар провије преко ње и дјевера јој барјаком, а сватови пјевају познату пјесму.

„Кад се Јанко на војску справљаше,
Своју љубу на двор остављаше."

За овом пјесмом слиједи вјенчање у цркви.

Послије вјенчања изађу сватови пред црквом и стану једни према другијема. Младожења стоји са својијема сватовима до кума, а његова млада стоји опет са својијема и дјеверу испод руке. Он гледа у њу а она у земљу! И сватови гледе једни у друге, али нико да ријечи изусти. Најпослије ову ће гробну тишину да прекине стари сват удаваче. Он повиче:

„О стари свате од младожење?"

Овај му се одзове:

„Ево ме, и заповједајте стари свате од удаваче?"

Овај настави:

„Ево смо ти довели диван и красан цвијет на овај божји свијет. Ми смо га гојили и од зла бранили, и да Бог да имали и за кога, и сретно било по једну и другу „банду!" (страну). А вама га предајемо у аманет, да га и ви раните и од зла браните! Бог и мајка Божја сачували ову нашу одиву и посад вашу снаху од невидовне муке, од душманске руке и сваке бруке, а како она с вама радила онако се и ранила; да Бог да! Али ти овај лијепи дар не ћу сад предати, што ми не ћеш за њега дати здраво уздарје, јер га „миритам" (заслужујем).

Младожењин стари сват одговори му:

„Добри човјече, добре ли рече, и нека се најбоља код Бога стече! Ти добре рече, а још ми боље доведе; и сад видим, да сам имао рашта потрудити себе и ову дружину, и да нас није преварио домаћин наш, који нам рече: да дођемо овдје да му прихватимо и доведемо цвијет из вашега перивоја, који ће и његове дворе весељем и срећом окренути; ако Бог да! А сад ми га предај, јер нас жељно на дворове чекају, а ево ти овај дар, а и за бољега си дара!"

При овоме извади из шпага питоми шипак, позлаћен златном пљеном, а који мора бити потпуно здрав, па му га дâ намигујући у исто доба свом сватовском дјеверу, давајући му с тијем знак, да приступи младој и њеном дјеверу.

Кад стари сват удаваче прими шипак и увјери се да је здрав, повиче младожењином старом свату:

„Брате, стари свате од младожење! Ја уздарје примих и увјерих се да је уздарје здраво као оно ти од здрава човјека, но те молим да и ти сада видиш, јесу ли овој нашој одиви а вашој добросретној снаси здрави зубови"!

Овај му одговори:

„Брате, стари свате од удаваче, ја те послушати не могу, јер су јој уста затворена!"

Први ће опет:

„А ти јој стави прст у уста!"

Други одговори:

„Не смијем, брате, јер испод мире до три чуда вире![1])"

---

[1]) Неки ће рећи: „До три врага вире, тамо им у невиђену јаму кућа била, а далеко од нас и свакога нашега!"

Ако се случи да прст пружи, млада ће га за прст угристи. Ово бива ради смијеха и шале, иначе не међу јој прст у уста.

Послије овога приступи младожењин дјевер дјеверу удаваче, преклони се пред њим и пред њом, а овај му проговори:

„Ја ти недам овакога дара без здрава уздарја!“

Овај му пружи једну од питомих воћака, која мора бити потпуно здрава и обавита златном пљеном, са ријечима:

„Ево ти ово мало уздарје за твоје велико дарје, а Бог нека ти намири, што ти ја сада не подмири'!“

Тад онај дјевер пушти удавачу испод руке и рече овоме:

„Ето ви је и сретна ви била!“

Удавача сад приступи свом оцу, браћи и другој својти, која су јој у сватовима и са свјема се цјелива у образ. Оцу још цјелива обије руке, а осталијем се сватовима преклони. Послије овога окрене се младожењином старом свату и пружи му десну руку, а овај њој и десну и лијеву, па је окрене пред собом три пут од источне на западну страну, па тад повиче своме дјеверу:

„На, ђеверу, и сретна ти млада!“

Овај ју прими десном руком.

Буклијаши промијене здравице те младожењини сватови пију здравицу удавачкијех сватова, а ови опет њихову.

Послије овога поздраве се пуцњавом из пушака и младожењени се враћају кући с младом, а њени без ње.

Младожењине сватове дочекају пирнице, водећи коло пред кућом и пјевајући:

„Буклијашу мили брате,
Добра ти срећа!
Добро дошо и добро ни
У дом довео.

Ако ти је коњ уморан
Отпочин јуначе,
Весеље те овдје чека
И свако добро!“

Овако припјевају старог свата и остале редом.

Домаћин дочека своју нову снаху на врата од куће са тањиром, на коме стоји шипак, пшенице, шећера и меда. Пшеницом је поспе и рече:

„Добро дошла Богом шћерко
и срећна ми и весела била!“

За овијем умочи прст у мед па јој га пружи, али она похита са својијем прстом у мед и на језик стави. Ово ради тога, да јој на језику буде мед а не ијед. — За овијем она узме шипак па га баци преко куће. Ово за то, да буде пуна порода и среће!

Ако се догоди да шипак не могне пребацити, тад гатају да не ће имати порода. А ако шипак пане на кућу па се поврати с куће, тад гатају да ће се и она повратити у род као удовица или распуштеница!

Свекра цјелива у руке а он њу у образ.

Кад млада ступи на кућни праг, ту је срете једна женска од дома или ближе домаће својте са мушкијем дјететом на рукама. Млада га прими, унесе у кућу и стави на постељу. Она га по постељи пољуља, цјелива и дарује с марамом.

Овијем гатају, да рађа мушку дјецу!

Послије овога окрене се свекрви и другој женској удатој својти и цјелива их у руке. Пошто се са свјема поздрави, окрене се дјевојкама и с њима се у образ цјелива.

За овијем слиједи објед истијем редом, као што смо у јутру при ручку виђели. Млада не објeдуje са сватовима, него на по се са ђевером.

Пошто печење поједе устане се млада и отвори скрињу, у којој се налази њена прћија, а сватови с пирницама запјевају:

„Цвјетак паде на трпезу,
А с трпезе на сватове,
Домаћине, помага' ти Бог!"

Сад ђевер приведе младу к домаћину и она му стави на десно раме свој дар, бива кошуљу и личњак.

Ову пјесмицу сватови понављају, док буде сваки припјеван, а млада с ђевером *одмах приступи ономе, којег припјевају и меће му свој дар на десно раме.* Њој сваки као уздарје дâ у комаду хљеба по сребрни новац, а кум јој мјесто новца дарује златни прстен.

Истога дана испред ноћи враћа се кум својој кући. Млада кума, сви сватови и пирнице испрате га неколико корачаји, пуцају из пушака и пјевају:

„Да си здраво, наш дебели куме!
Вазда ни се веселио и Богу молио!
А Бог ти дâ здравље и весеље
И на пут ти добра срећа била!"

На растанку испали кум пушку, цјелива се с кумом у образ, а при томе она њега у руку, и дарује јој златни или сребрни новац.

Званице, које су дальна својта, те као таква није донијела на свадбу пециво, колач и вино, разилазе се својијем кућама одмах пошто кум пође. На растанку се цјеливају и поздрављају пуцањем из пушака, дозивајући једни друге н. п. овако: „(име и презиме), да си здраво, и врни ми ово, што ти пошљем!" Овај му се озове: „Ево ме, ево! Здраво и ти био, част чинио па је и дочекао!" па га пуцњавом на пуцањ отпоздрави.

Својта, која је на свадбу дошла с пецивом и другијем даровима, разилази се у уторак послије ручка са једнаким поздравом и пуцњавом из пушака. Овој својти дâ домаћица да понесе собом као уздарје по нешто јела и пића, што на свадби претече.

Кад се испред цркве поврате сватови удаваче без ње, — дочека их пред кућом коло пирница пјевајући:

„Буклијашу добри брате
Добро дошао!
Јеси л' нашу добру (име удаваче)
Сретно пратио?
Је ли (име) здрава била
Јели весела?
Је л' ти поздрав мајци дала
И сестрицама?
Је ли кити ц'јеле својте
Је ли сретница?
Је ли јој се младожења
Обрадовао?
Јесу л' јој се кутњи свати
Обрадовали?
Је л' весела у дом пошла
Помого јој Бог?!"

Буклијаш испали пушку у знак одобравања, а оне редом овако свакога припјевају и сваки у знак одобравања испали пушку; а сваки мора добро пазити, да му не би пушка шкрокала, јер то би за њ срамота била, а коло би то сматрало као рђав знак за удавачу!

И ови сватови у кући објeдују и пјевају разне пјесмице, па се разиђу својијем кућама, поздрављајући се пуцањем из пушака.

Д. М.

Narodna priča o postanku sela Bibinje u Dalmaciji.

Na sat hoda od grada Zadra sa istočne strane, na jednom rtu zemlje stere se spram podneva čarobno selašce Bibinje. Sinje hrvatsko more, čas blago, čas uzburkano, liže mu kamene temelje, a prvi nizovi jednokatnih kula u njem se zrcale poput bijelih labudova.

Umjetna luka s obalom, započeta u julu 1896., a još nedogotovljena, resi ga sa podnevne, dočim naravna, u obliku elipse, opasuje ga sa sjeverne strane.

To ubavo selašce dijeli se na novo i staro, u jedno spojeno i na četverokut sagragjeno.

Ulaz vodi preko kamenog mosta Taline (od latinske riječi Salinas, pošto se u selu drži, da u ovoj uvali stari Rimljani vadiše morsku sô.)

Za osmanlijskih provala Bibinj bio je opasan jakim zidom a zaštićen sa tri tornja. Prvi dizao se s istočne strane na vrhu pomenutog mosta Taline, drugi na čelu novog sela spram sjevernoj luci, a treći u uvali rta Sv. Ivana (tako zvana od jedne kapelice, posvećene Sv. Ivanu) pram gizdavu Sutkošanu. Od prvog ne vidi se drugo izim četverouglastih temelja, na drugom osovila se danas kula potomaka Šime Šimevija i nazivlje se pod imenom „Kaštelina“ (od talijanskog castello), dočim treći (u posjedu imućne obitelji Lisica) lijepo se cio uščuvao. Godine 1806. u njem je ljetovao francuski konsul.

Ispod Kašteline na jednoj stijeni stoji urezano glagoljačko slovo Ⱂ (B).

Po srijedi tog starog zida (bedema) stojala su široka vrata sa pročeljem k istoku, koja i danas opstoje i nazivlju se Sela-vrata. Nesmotrena seljačka ruka godine 1884. srušila je dobar dio tog zida i lišila vrata od luka, koji ga je resio, kao da se stidila njegove prošlosti.

Od sela-vrata duga i široka ulica dvoji po pola novo selo. Ostale vazda duge i prave križaju ga gore-dolje, udarajuć sve u plokadu, koja je po srijedi novog sela sa zdencom bočate vode. Ova plokada služi za sijelo seljacima, dočim ona pred selovratima za pazare, igre i t. d.

Pučanstvo broji preko 900 duša, sve rimo-katoličke vjeroispovijedi. Hrabro je i gostoljubivo, bavi se poljodjelstvom i vinogradarstvom. Nosi crven-kapu. Dvije su tu crkve, od kojih je glavna posvećena pokrovitelju sela sv. Roku (u novom selu), a druga (kapela u starom selu) sv. Ivanu Krstitelju. Pod zvonikom ove zadnje opstoji na jednoj kamenoj ploči glagoljački natpis, kog ću do skora objelodaniti.

Ima mušku i žensku školu, tri mlina za tiskanje maslinova ulja. Vlasnici su im imućna braća Sikirić blagopokojnog Jadre.

Do godine 1845. Bibinj je bio sijelo dekanata, danas je prosta kapelanija. Župnik mu je domorodac, veleučeni don Marko Sikirić.

S istočne strane sela stere se krasna ravnica, bogata oranicom, bujnim vinogradom, maslinom, smokvom i trešnjom. Sa sjeverne bijeljkaju se male seoske kolibice, naznačene pod imenom tora ili stanovi (tor znači kod nas jedan okoliš zemlje, opasan zidom, i služi za posadu marve), koje dijeli po pola lijepa cesta, osnovana godine 12. po Kr. po rimskom caru Tiberiju; ona koja vodi od Zadra Skradinu. Uz ovu pomenuta braća Sikirić iznagjoše 1893. cijevi vodovoda Trajanova, koja su napajala sa Vranjskog jezera zadarske zdence.

Povrh te ceste stere se vrletna gorovita ravnina pa mali bregovi, prozvani Pažar, Pleća, Sridnjak, Sasavac i Bulićani. Na tjemenu ovog zadnjeg uz zemljište Bolovan-

šolbet vide se ruševine crkve sv. Petra sa grobljem; na grobnim pločama urezani su vijenci i kosiri.

S ovih brijegova čaroban vidik pruža se na sinje more i cijelu zadarsku okolicu, a sa sjevera na ravni Kotor, te na krasno bibinjsko polje, u kom se bijeli Dubina ili Babin-dub, kod koje glasoviti seljanski junak don Stjepan Surić održa prvi bojni okršaj sa Osmanlijama.

Opisano selo bilo je gnijezdo glasovitih junaka, banova, knezova, grofova i ostale omanje gospode i vitezova. Megju ovima broje se ko najodličniji: Sibinjanin Janko, Sekula vojvoda, bani i junaci Surići (godine 1382. jedan Surić bio je banom Hrvatsko-Dalmatinskim), Lenkovići, grofovi Margetići, baruni Kerija, Bergeljići i grof Benomjadija, uskok Frletić, s kojima njihovi današnji potomci pravom se ponose i još istim imenom pišu.

Tvrde seljaci da je prvo pučanstvo gore opisanog selašca bilo nastanjeno na tjemenu brijegova Pažara, Sridnjaka i Bulićana još prije poroda Kristova u jednom velikom gradu, kome ne pamte imena, pošto da je tugje ime nosio. U tom gradu da je bila velika tvornica sjekira. Kovači da su bili pregji današnje imućne obitelji Sikirić, koja po tome zadobi i prezime.

Majka moja, rogjena Sikirić, kojoj je danas 88 godina, više puta sa radošću pokazivala mi je tu staru Sikirića-peć.

Ležala je ova na vrhu brijega zvana Pleća, na nekih 200 koračaja daleko od brijega Pažara, s koga, kako se u selu misli, vadiše željezo. Danas se vidi jedino uvala te peći i gromila porušenih stijena.

Suviše kazivaše mi stari seljaci, da je pučanstvo tog grada bilo pogansko, nu da ga je glavom apostol Petar preobratio na Hristovu vjeru. S velikim oduševljenjem otpratilo je onda pučanstvo sv. Petra do vrha brijega Bulićani i prije neg se s njim oprostilo zadade sv. Petru riječ, da ne će više promjeniti vjerom. Puk da mu obeća, a sv. Petar da je tada golom nogom ugazio na jednu stijenu, na kojoj da mu ostade taban desne noge, koji i dan današnji da se na toj stijeni vidi. Kasnije je to pučanstvo sagradilo crkvu u čast sv. Petra i uz nju groblje. Ruševine te crkve vide se i danas i nazivlju se Petrina; vide se i ovdje grobne ploče sa urezanim vijencima i kosirima.

Pomenuti grad da je bio srušen i poražen od jakog neprijatelja.

Kad bi seljačka priča vjerodostojna bila, tad ne sumnjam, da bi taj grad mogao biti stari Bankeis ili Balka, koji je ležao s istočne strane grada Zadra.

Da je pomenuti grad bio naseobina ili posada rimskih legija, dokazuju rimski novci, koji se u današnjem bibinjskom gornjem polju često nagju, a dokazaće možda bolje započete raskopine, prigodom kojijeh je godine 1895. otkrivena jedna krasna palača.

Pitao sam seljake, jesu li njihovi stariji što pripovijedali o dônjem položaju, to jest o onome uz današnje selo. Na ovo mi odvratiše, da su čuli više puta pripovijedati, da je baš uz more, kraj današnje podnevne luke, a uz Kerovu ogradu opstojala jedna druga peć sa jednim bunarom (zdencom), koja je pekla crijepove. Danas u istinu vidi se kod Kerove ograde jedna ogromna uvala i okoliš jednog bunara, koji je pun zemlje i nagomilanih stijena i nazivlje se Frnaža (s latinske besjede **fornax** = peć).

Nadalje bilo je na rtu Bralićevu u posjedu današnjih obitelji Sikirić i Šindija jedna velika i lijepa kula, koja da je pripadala jednoj gospodskoj obitelji pomenutog grada, koja bi ljeti u istoj ljetovala rad kupanja.

Zidine te kule i danas se vide baš uz more do pomenutog rta, koji leži sa zapadne strane današnjeg sela ispod ceste. Pričao mi je Šindija Roko, da uz ovu kulu često se

vidi šetati jedan mali fratar u crnom odijelu, zelenim šeširom. Te zidine spominju se pod imenom „banske kule“.

Uz ovu podigao se danas ljetnik gospodina liječnika dr. Vipanca, kraj kojeg zidari nagjoše po srijedi jedne gromile crijep sa natpisom „Solonas“, jedne ovelike mjedene ženske naušnice, kapsilo jednog djeteta i ostanke jednog gorostasnog čovjeka, a uza nj mač gotovo metar dugačak. Ovo sam i sam vidio u julu 1896.

Sve gore rečeno ticalo se rimskog doba.

Nadalje pričaše mi starci sela, da se po porazu tog grada preostalo pučanstvo dijelom sakri uz jedan gaj sa zapadne strane, nedaleko od brda Pažara, koji je bio većim dijelom dračom obrastao i da se tu i nastani (odavle današnji Dračevac, kod kojeg dobro sačuvan diže se u vis jedan visoki toranj), a dijelom da je prebjeglo niz bregove prije naznačene, te da je sagradilo kućarice uz cestu u današnjem Selinaru (od riječi seliti), a ono drugo da je pobjeglo niz more i da je naselilo današnji otočić Brbinj blizu Molata.

Kad napokon zavlada mir, da se pučanstvo s nova sastalo i krenulo put starog zavičaja, ali pošto ne nagje sakrita blaga (novac), da je krenulo k moru i sagradilo današnje staro selo, koje prozvaše Sibinj, pak onda započelo svojim radom s nova lijepo živarkati. Još tvrde isti seljaci, da su gospoda, koja su preostala od poraza, pobjegla u druge gradove, a pojedini da se povratiše u svoj zavičaj. Od ovih spominju grofa Margetića, koji da je zaposio bio pomenuti današnji rt prozvan Bralićev, i da se nastanio u pomenutoj palači, pa i u onoj, što mu je starinom i pripadala. Da napokon Margetić ustupi tu kulu svomu seljaku banu Suriću (godine 1382. bio je ban hrvatski i dalmatinski) i od tog vremena da se te ruševine nazivlju „banske kule“.

Dalje vele, da su mnogo godina poslije toga zemlje pomenutih grofova bile ugrabljene i porazdijeljene od nekog domaćeg kralja, ali da ih stari seljaci s nova zaposjedoše.

Još sam pitao seljake, da mi pripovjede, kako se promijenilo ime selu od Sibinj u Bibinje. Ovi mi odvratiše, da oni, koji po porazu ostadoše u današnjem Dračevcu, vazda im se rugaše da su bili velike plašivice i od straha da su sramotno pobjegli, te od ovog bjega da selo zadobi ime Bibinj.

Po svemu gore navedenom proističe, da opisano selo krije u sebi veliku znamenitost i dragocjenjih starina pod grudom svoje zemlje. Htjela bi se samo blagodarna ruka, da se tle pretraži.

*

A sada prelazim na zanimljiv običaj, kojeg se od davnijeh vremena drže u ovome selu.

Od pamtivijeka obavlja se svake godine u selu Bibinje preko noći Stjepan-dana (26. decembra) krunisanje kralja.

Pošto stari ljudi već ponekle i izumriješe, a mlagjarija sve to više diše za novotarijama, bojati se, da će taj običaj s vremenom sasvim iščeznuti, rad čega sam nakanio da ga ispripovijedam, da barem ostane narednu naraštaju.

Tu milu seljačku zabavu navješćuju puku po podnevu Stjepan-dana tri crkovinara, od kojih mlagji nosi u ruci srebrno propelo[1]. Narod ih nazivlje „kolegjani“ (od koledanja = pjevanja), pošto idu pjevajući selom, da sjete gospodare pojedinih kuća na dužnost, koja ih čeka toga dana. Ta dužnost sastoji u tom, da svaki gospodar

---

[1]) U koliko mi je poznato, ne obavlja se to slavlje ni u kojem dalmatinskom selu, do u Bibinju.

od kuće ima kolegjanima udijeliti po jedan pšenični kolač (ili u zamjenu ovoga po banicu = 10 novčića), 2 do 4 litre vina i po naramak drva.

Što sakupe, to prenose kolegjani u crkvenu kuću.

Po večeri tog dana svi muškarci (ženskom spolu nije dopušteno prisustvovati toj svečanosti) sakupe se u dvoranu pomenute crkvene kuće. Kad je sve na okupu, poreda se pučanstvo u avliji iste kuće i pod vedrim nebom. Kolegjani užgu vatru, koja se nazivlje vatra-koleda, a to jer se uz nju pjeva. Pošto se koleda nažgala, posjedaju uz nju na drvene klupe, dočim mlagjarija posjeda po avliji, kako ujagmi. Iza toga podigne se najstariji i drži sakupljenom narodu prigodno slovo; bodri ga na ustrajno čuvanje tog najmilijeg običaja i na slogu. Na koncu tog govora ponuka dva starca da pozovu popa (župnika), da bi im došao blagosloviti vatru-koledu i prisustvovati svečanosti, koja ima da se obavi te noći.

Zatim dignu se dva starca i dozovu župnika, koji, došavši, blagoslovi koledu. Po blagoslovu posjedaju svak na svoje mjesto i otvore razne govore, a najviše o svečanosti, o uregjenju vojske i o potrebama grada. (Kroz tu noć selo dobiva ime „grada“, a seljakinje budu „gospogje“.)

Iza toga diže se na noge jedan od najstarijih staraca, koji zapovijeda da se otvori svečanost krunisanja pucanjem mužara. Mužar zagrmi, a muškarci iz kubura (malih pušaka-pištolja) navješćuju (pucanjem) gradu otvaranje svečanosti. Nakon pucanja proslave zvona po crkvama. Pučanstvo, koje je ostalo kod kuća, hrli veselo sabranoj braći.

Zatim zbor staraca pod vedrim nebom izabire vojskovogju i predaje mu vrhovno zapovjedništvo nad vojskom. Izabrani vojskovogja diže mladež i naregjuje joj, da se pripravi oružje, dočim se zbor staraca sa župnikom odstrani u zbornu-komoru, koja je okićena trobojnicama, sagovima i javorom. Ostalo pučanstvo veseli se pod vedrim nebom, a „gospogje“ rasvjetljuju svoje kuće i pomoljavaju se prozorima, da barem s daleka čuju slavu te krasne zabave.

Netom je vojskovogja uredio vojsku, imenovao časnike i podao svoje zapovijedi, unigje i on u zbornu komoru. U avliji stoji cika i veselje pučanstva.

Netom se u vijećnici kralj izabrao, izagje iz vijećnice glasnik i navješta puku, da se kralj izabrao, da se dvor primiče, te da se s toga mir uspostavi. Neopisivo veselje obuhvati pučanstvo; „časnici“, koji u avliji čekaju naredbe, lete k „vojski“, koja je van avlije poredana na trgu sv. Roka, zvona s nova proslave, mužari gruvaju. Vrata od avlije crkvene kuće rastvore se, vojska se primiče uz udaranje bubnja. Uz to počne se primicati dvor. Prvi izlaze četiri starca u lijepoj narodnoj nošnji, za njima stupa kralj, za ovim vojskovogja s dva velika časnika, a za ovima zbor staraca, takogjer u sjajnoj narodnoj nošnji.

Kralj stupa k vatri-koledi na prijestolje, koje mu megjutim prirede; kraj njega uz prijestolje zbor staraca, sa strane po šest odabranih momaka za osobnu stražu kraljevu. Sve je na nogama a puk kliče kralju: Živio, živio, živio! Mužari gruvaju, zvona slave, vojska daje počast.

Za ovim jedan starac nosi iz zborne komore na zlatnoj tepsiji krunu, drugi nosi na srebrnoj žezlo s jabukom, jedan treći plašt, a napokon jedan četvrti zlatnu sablju. Sve ovo prihvaćaju starci, koji su uz prijestolje, jedan od njih stavlja kralju krunu na glavu, drugi ga zaogrće kraljevskim plaštem (narodna kabanica, krasno izvezena svilenim koncem), treći dodaje mu žezlo s jabukom, a četvrti opasuje mu sablju. Uz ovo se postavi vojskovogja na čelo vojske, koja daje počast, dočim pučanstvo kliče: Živio mili kralju, živila vojska i mila domovina!

Netom se kralj posve spremio, glasnik daje znak da se pučanstvo umiri i da zvona časkom prestanu. Bubanj udari, vojska stavlja puške uz noge. Kad se sve stiša, kralj zahvaljuje narodu na časti, na koju ga je uzvisio nedostojna, i traži podanost od puka i vojske. Nakon slova zbor staraca stupa pred novoizabranog kralja, koji stoji s krunom na glavi, kleknu pred njegove noge, ljube mu ih, i zaklinju se da će mu ostati vjerni. Pučanstvo za ovima kliče i obećaje vjernost do zadnje kaplje krvi. Vojskovogja sa cijelom vojskom daje prisegu vjernosti. Nakon prisege novoizabrani kralj sjeda na svoje prijestolje, vojska puca u zrak, zvona proslave, a pučanstvo u klicanje i pjevanje.

Zatim se pozatvaraju gradska vrata i postave svugdje straže, ostala vojska poreda se na trgu uz pomenutu crkvu, a kolegjani uz to priregjuju kralju i cijelomu pučanstvu sjajnu večeru. Na večeri su vojskovogja i častnici uz starački zbor pri trpezi kraljevoj, a ostalo pučanstvo blaguje na zemlji, sjedeći i kad i kad nazdravljući kralju i dostojanstvenicima uz gusle i udaranje bubnjeva.

Poslije večere vojska se razigje po gradu i pita u „gospogja", da im sa prozora dobace rušpija[1]) (neki stari mletački novac), bajama i pečenke. Ove im dobacuju i raduju se novom izabranom kralju. Straže po gradu često se mijenjaju, pošto se tiče rušpija, priganica, uštipaka i ostalog.

U avliji traje uzrujano i neopisivo veselje do osvita Ivanj-dana (27. decembra), te se vazda jede, pije, pjeva i puca, samo župnik ode ranije, a kralj sa dvorom, kad sunce grane, zahvaljujuć narodu i vojsci, krene svojoj kući, kod koje daje narodu rakije i uštipaka.

Na Ivanj-dan u jutro zaključi se slava sa dva sužnja, koje dva vojnika gone kroz selo vezana o nogama gvozdenim verigama, bodre ih da hodaju s njima od kuće do kuće. Ovi se opiru, bacaju se na zemlju i pitaju milost. „Gospogje" prose tu milost i tješe ih rakijom i uštipcima. Kad se sve kuće poizredaju, kralj naredi da se sužnji otpuste, i tako se svršava ovaj krasni običaj navedenog selašca. **Mihovil Španić.**

Неколико народних љекарија из околице Ливна.

Проти санџијама.

Проти санџији тешко је наћи прави лијек. Али ето су људи и њој мало по мало стали на крај. Има говеда, која у ноћи мичу. Свако говече не миче у ноћи. Оно говече, које у ноћи миче, има у себи панзер. Панзер је округао комад меса колик дјечији топуз или јаје. Кад се оно говече буде клало, ваља му панзер потражити. Ко зна, што је он, лако ће га наћи. Овај панзер треба да метне под језик онај, кога муче санџије, па ће одмах престати. Дођу ли и пошље тога санџије, опет нека се метне панзер, па ће убрзо уминути.

Проти лишају.

a) Ако си лишајив, окружи лишај иглом, па се не ће даље преко оног круга ширити и убрзо ће се сасушити.

---

[1]) Riječ **rušpija** čuje se jedino te noći u seljaka, a onda nikako kroz cijelu godinu.

б) Ово је још сигурнији лијек. Окружи лишај иглом. Иза тога превуци га у унакрст, али прије тога потражи у памети кућу, гдје живу четири брата. Сваки овај дио намијени једном брату, па ће ти лишаја нестати.

Да не мокриш у сну.

Нађи шупаљ камен, помокри се, — с опроштењем говорећи, — кроз њега, па га баци преко себе. Кад то учиниш, хајде управ кући и не обазири се натраг. Кад дођеш кући, чим прекорачиш први праг, реци: „Ја се до сада мокрио пода се, а одселе не ћу". — И божијом помоћи не ћеш се више никад пода се у сну мокрити.

Проти главобољи.

Ако те глава у одређено вријеме (наступ) забаља, нема ти пречег лијека, него отићи на велики петак у цркву, па се двапут провући испод стола и прекрстити се.

Прије тога помоли се Богу по свом закону и подај штогод гробу, — колико од срца пође, — па се не бој, да ће те икад више заборети.

Проти грозници.

Грозница је немила болест. Боже сачувај од ње и највећег душманина. Човјек здрав, а умире. Стисне ти га, брате, око врата, па му не да дахнути. Све очи бечи у греду, а јечи као вô храњеник. Али Бог је милостив, па се и за њу нашла љекарија. Нема ти пречег лијека, него ухвати ону зелену жабицу (гаталинка), што се на лист пење, а зелени се попут траве зелене. Њу ухвати, живу распарај, па одмах с њом на врат. Здрав си сигурно за двадесет и четири сата као од мајке рођен, осим ако је драги Бог, — хвала му и слава, одлучио у својој провидности, да ти од грозница хеџел буде.

Проти избацивању крви.

Оно ти био у нас (у Ливну) некакав Шаћир ефендија, турски хећим. Бè наког хећима није било у три кадилука. Он, док те је видио, одмах је могао оферчити, шта ти је.

Тако мене један пут спопала некаква мука у прсима, дахнути не могу. Бацам ти ја, друшковићу мој, крв у шеснаест. Не знам, шта ћу. Препао се ја, није фајде крити. Мислим: ваљда је већ дошао земан, да се мре. Неко ми у то вријеме рече:

— Шта не зовеш Шаћир ефендију?

— Каква болан Шаћир ефендију; мени нема лијека.

— Не буди бена, већ га зови!

И ја послушам.

Кад дође Шаћир ефендија и сазнаде, шта ми је, учиниће: То није ништа, за то је лако. Узми говеђију слезену, па је испеци на бијелом луку и зејтину. Тако учини за два, за три јутра и то изи на штесрце.

Ја, вјера је, учиним, како ми је рекао, па ево ме и дан данас чин-читава.

Трептање ока.

Око може трептити. Кад трепти капак лијевог ока, виђећеш нешто, што ти није драго. Трепти ли десно око, виђећеш нешто, што ће ти бити врло драго. Неке жене и дјевојке могу набацити, да ти лијево око трепти. Ако ти с дјевојком ашикујеш, па је оставиш, онда или она сама, или ако она не зна, наговори другу дјевојку или жену, да ти трептање набаци. Сад да ти трептање престане, уђи у једну собу, гдје нема никога, па скидај са себе једно по једно хаљинче све до гаћа и кошуље и ударај с њим сад о један (лијеви) сад о други (десни) довратак и трептање ће престати, као да си га руком однио.

Јачмер на оку.

Реци куљавој жени, да јој што не даш, ето ти на око јачмера ко Амен Боже.

Јачмер инсану ништа не шкоди, али га је ружно виђети и смета ти гледати. Богу хвала, ласно га је излијечити. Свак за њега носи лијек уза се. Намажи га оном нечисти из уха, па је готова ствар; нестаће га прије реда.

Иван Кларић.

Folklorističke bilješke iz Dalmacije.

Kolendranje (Koledanje) u spljetskom Velom-varošu.

Koliko ću reći o kolendranju (koledanju) u ovom članku, zabilježio sam u spljetskom Velom-varošu (Borgo grande), ali isti običaj susreta se i u ostalim spljetskim varošima: Dobromu (Dobri, talijanski Pozzobon), Manušu i Lučcu — i to, kako me uvjeravaju, sa nikakovim bitnim razlikama. Ipak mi je dužnost, a vrijedi spomenuti, da se u Velom-varošu, koji je najnapučeniji, najbolje podržavaju razni običaji, kao i razna vjerovanja, predsude, igre, zabave i t. d.

Varošani počimlju kolendrati dan poslije Božića večerom pa sve do noći „triju kralja". Kroz to vrijeme nema večeri, a da se varošima ne bi razlijegala pjesma kolendrača. Obično biva da kolendraju muškarci, često njih dvadeset i do trideset. Ali ima opet kolendračkih družina, u kojima imade i djevojaka sa muškarcima. To se dogagja ovako. Ako u susjedstvu imade više momaka i djevojaka, pa ako i njihove obitelji živu u miru i u skladu, to se tada i djevojke znadu s njima uhvatiti u kolendračko kolo, a roditelji ih rado puste, ako se u tom kolu nagju barem dva postarija oženjena čovjeka iz istog susjedstva. Takovom prigodom mlade i jedre varošanke navlače na sebe najljepše odijelo i najljepši svoj nakit, ponajviše zlatni a rjegje koraljni ili srebrni.

Družina se odluči koji dan prije, komu će otići kolendrati, pa često biva, da ona poruči barem dan prije dotičnim obiteljima, da će ih pohoditi, ali to ne čini uvijek. To se obično dogagja onda, kad je veći dio kolendrača u užim odnošajima sa jednom obitelji, pa joj s toga poruči, neka im se može nadati, jer svaka obitelj, za svoje ravnanje, voli kada znade, da će dobiti u pohode kolendrače.

Družina kolendrača zaputi se okolo „Zdrave Marije" ili kad se smrkne. Kad se je sakupila, svi dogovorno odrede, kojim će redom komu otići kolendrati ili „ispje-

vati 2, 3 štrofe". Obično biva, da najprvo odu k manje poznatima, a u zadnju ondje, gdje su najbolje poznati i tu se najviše zaustave, jer ih tu najbolje i goste.

„Štrofa" (talijanski strofe) znači upravo kitica, ali kod varošana, u ovom slučaju, kako će se sada vidjeti, znači stih.

Ako dotična kuća imade „balaturu" ili „sular", to se družina uspne na isti, ako pak nema, to družina stane u dvorište pred kućna vrata i tu se razdijeli u dva odjela: s jedne strane nekoliko muškaraca i nekoliko djevojaka, a tako isto i s druge. U koliko sam doznao ispitivajući, s jedne strane se poredaju deblja, a s druge tanja grla. Jedan odjel (deblja grla) „piva", a drugi (tanja grla) „pripiva".

Kolendranje u varošu zove se cijeli večernji čin, recimo pjevanje ili zabava, dočim „kolendra" zove se ona pjesma, koju družina ispjeva u dvorištu ili balaturi pred zatvorenim vratima. Kad je družina ispjevala „kolendru", tada domaćin otvori kućna vrata i ona stupi do kućnog praga.

Najobičnija „kolendra" je ova:

„Zdravo časti od poštenja,
Isusova porogjenja;
U Betlem se Isus rodi,
Da svoj puk on oslobodi.
Došli smo vas pohoditi,
Porogjenje navistiti;
Došli smo vas pozdraviti
I s pismom vas počastiti,
I nazvat vam dobre fešte,
Dobre fešte od Božića
I početak od godišća,
A još tomu i tri kraja,
Prijatejim kako vaja;
Mlado lito stanovito,
Rodilo vam uje i žito."

Svaki stih od „kolendre" kao i drugih, koje ćemo zabilježiti, jedan odjel do tri puta pjevajući opetuje, pa onda drugi odjel odma isti stih opetuje do tri puta pjevajući, dok tako redom stih po stih, ne ispjevaju svu pjesmu. — Poslije kolendre družina, kako rekosmo, stane na kućni prag, pa će tu pjesmom da pozdravi domaćina, domaćicu i ostale, pa i služinčad.

Pjevaju još i slijedeću „kolendru":

„Božić nam je osvanuo
I svu zemlju osmrznuo;
Došli smo vas počastiti
I kod vas se istepliti.
Nemojte se dišturbavàt,
Niti vele još smantavat:
Kad je vina i rakije,
Tu već mande vama nije.
Čestito van dan Božića
I početak od godišća,
Mlado lito stanovito,
Rodilo vam uje i žito."

Kako mi rekoše, imade još i drugih „kolendra", ali su ove dvije najobičnije: druge, za sada, nije mi bilo moguće zabilježiti.

Kad domaćin otvori vrata, družina stupi na prag i pjesmom pozdravi najprije domaćina:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu tako upravimo,
Gospodara pozdravimo.
Došli smo te pozdraviti,
Tebe ....[1]) počastiti,
U kuću te pohoditi,
Kao pravog prijatelja,
Nek ti bude svaka želja
I u kući još veselja.
Zdravo ... naš pošteni,
Prijateju poljubljeni,
Od svakoga još čašćeni.
Zdravo ... naša diko,
Jer veselje imaš lipo,
A ni oko ni ti slipo.
Sve te falu judi stari,
Da ti jesi čovik pravi,
Megju njima odabrani;
Ja san jio kruha rešća,
Nisam jio kruha plešća,
Poznaju te sve do Trešća;
U toj tvojoj desnoj ruci,
Tičice su strašni vuci,
Poznaju te Vlasi i Turci."

[1]) Svagdje, gdje vidiš piknjice, valja staviti ime dotičnog ili domaćine.

Družina uvijek najprvo bez iznimke pozdravi domaćina. Drugih stihova, kojima bi ga pozdravljali, nijesam uspio da zabilježim, a valjda da ih i nema. Ova pjesmica je karakteristićna i s toga, što su u njoj po tri stiha zasebice jednako rimovana, pa i ako je kadšto rima nepravilna; takovih rima u našim popjevkama nije baš teško naći. Pošto je družina pozdravila domaćina, to ona, bez da prekine pjevanje, prihvati da pozdravi domaćicu, a to slijedećom:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu lipje prihvatismo,
Tvoju ženu pozdravimo.
Oh .... naša diko,
Ni ni tebi oko slipo,
Pak veselje imaš lipo;
Svaka tebe fali stara,
Da ti jesi žena prava,
Megju njima odabrana.
Ja sam jio kruha rešća,
Nisam jio kruha plešća,
Poznaju te sve do Trešća;
Ti si prava domaćica,
Kako triba kućanica
I tvog muža drugarica.“

Pošto je družina pozdravila domaćicu, tada prihvati da pozdravi najstarijeg njezinog sina, a to, kako i prije, bez da prekida pjevanje, sa slijedećom:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu lipje prihvatimo,
Sina ... pozdravimo.
Oh ... naša diko,
Ni ni tvoje oko slipo,
Pak veselje imaš lipo;
Sve te falu ljudi pravi,
Da ti jesi mladić pravi,
Megju njima odabrani.
Ja sam jio kruha rešća,
Nisam jio kruha plešća,
Poznaju te sve do Trešća.
U toj tvojoj desnoj ruci,
Tičice su strašni vuci,
Poznaće te Vlasi i Turci.“

Ako je dotični stariji sin oženjen, to mu pri koncu ispjevaju još i slijedeća tri stiha:

„Proletili golubići,
Tebi zdravi svi ditići,
Kako sivi sokolići.“

Umjesto da napravim neke primjedbe, ragje ću ovdje da opazim nešto u nastavku. Karakteristična su zbilja dva stiha, u kojima je govora o kruhu „rešću“ i o kruhu „plešću“.

Kruh „rešć“ jest onaj kruh, koji je dobro uskisnuo te narastao, a kruh „plešć“ jest naprotiv onaj, koji nije dobro uskisnuo, te je u peći zakržljao. Nego, ta dva naziva protežu se i još na nešto. Kruh „rešć“ znači onaj kruh, koji je napravljen od finoga brašna ili od samog brašnenog cvijeta, dočim kruh „plešć“ znači onaj, koji je napravljen od samog pšeničnog brašna niže vrste; prvi zovu još „bili“, a drugi „crni kruh“, U varošu težačke kuće jedu pretežno crni kruh, t. j. kruh plešć. Megju varošanima može se često čuti, kad se ko naljuti na koga, da mu veli: „ma, volio bi ga udrit, dat mu jednu i t. d., nego jist kruha rešća.“ To dolazi odatle, što tako često ne rabe kruh „rešć“. Na otoku Hvaru n. pr. može se čuti po selima: „volio bi mu dat jednu, nego mesa jist“. U Velom-varošu, a i u ostalima, u koliko mi kazaše, po tomu, da li jedna obitelj jede kruh „rešć“ ili plešć“, mjeri se njezino veće ili manje blagostanje. Kad ko hoće n. pr. da nekomu kaže, da je dosta imućan, obično biva da mu reče: „e, lako je za tebe, ti jiš kruha rešća“, a kad uz to hoće da istakne svoje siromaštvo, tada još nadostavi; „a ja kruha plešća“. — Kad sam zapitao, što bi značila ona tri stiha, koja svršavaju sa: „rešća-plešća-Trešća“ —, rekoše mi, da je to kao neka vrsta pohvale, jer da su ih počastili lijepo sa kruhom rešćom; iste stihove, kako ćemo vidjeti, pjevaju i u pjesmi zahvalnici, a to dokazuje istinitost pomenutih riječi o njihovom smislu.

Nešto me nuka, da rečem jednu i o tri stiha, koji svršavaju sa: ruci-vuci-Turci. Sa ta tri stiha apostrofiraju ga kao junaka, veleć mu, da su u njegovoj desnici vuci kao ptičice, a što ga poznaju Vlasi i Turci, to se odnosi na prošle ratove sa Turcima, o kojima se može i danas čuti kako štošta pričaju. — Kako njega junakom, tako mu ženu apostrofiraju kao dobru domaćicu i kućanicu, a njezinoga sina isto tako junakom, kao i muža joj; i u njegovoj su desnoj ruci vuci kao ptičice, ali glede Vlaha i Turaka vrijedno je istaknuti, da se u pozdravnoj pjesmi veli, da će ga istom oni upoznati; on je dakle u istinu junak, ali mu još treba da se ogleda na kreševu.

Karakteristični su i oni stihovi, u kojima se pozivaju na kazivanje starih ljudi, da dokažu dotičnomu ili dotičnoj, da je „čovik pravi" ili „žena prava". Po tomu se vidi, u kolikoj su cijeni starci kod varošana; pa i jesu u istinu.

Kad sam zapitao, što znače tri stiha, koji svršavaju sa: diko-slipo-lipo, s obzirom na oko, neko mi reče, da je „lipa stvar imati oči zdrave, da je to najlipje blago", a neko opet, da to znači, da dotični „nije glup ili bedast".

Pošto su pozdravili starijega sina, pozdrave zatim, ako je oženjen, njegovu ženu. Nju pozdrave istom pjesmom, kojom i domaćicu, samo što pri koncu dodadu još ove stihove:

„U dičici plodna bila
I svih zdravo porodila
I u zdravju odgojila."

Sve ostale momke u kući, koji su oženjeni, pozdrave kao i starijega, a isto tako i njihove žene; razlika je tek u imenu. — Neoženjene momke ovako pozdravljaju:

„Ovu kantu ostavimo,
Drugu lipje upravimo,
Momka . . . pozdravimo.
Valja nam se veseliti,
Valja . . . *oženiti*,
Drugaricu odrediti.
Divojčicu dobra roda,
Nek s njon (m) ima i poroda,
Kako ribe slana voda [1]).
S onon bandon od Pojica,
Da *mu budu rodna dica*
I rumena jošti lica."

U ovoj pozdravnoj pjesmi još imadu tri konačna stiha, ali jer su oni prilično pornografične naravi, a k tomu, jer ne sadržavaju ništa osobita, ja ih izostavljam. Zabilježiti mi je ipak, da ih kolendrači tek onda pjevaju, kad u njihovom društvu ne imade ženskih glava.

Kako rekoh, družina pozdravlja i domaće sluge, ako ih imade. Pozdravlja ih općenitom pjesmom:

„Ovu kantu ostavimo,
Paka zadnju prihvatimo,
Vaše sluge pozdravimo.
Srićni bili, uvik virni
I rad tega uvik mirni
I u polju jaki i silni.
U poštenju vi služili,
Gospodarin (m) ugodili
I lavuru [2]) odolili. —
Da ste zdravi i veseli,
Uvik, vike — tako budi!
Amen!"

Dogodi se kadšto, da u kojoj kući imade koji sluga već od više godina, pa zato za njega imadu posebnu pjesmu, koja se donekle odnaša i na gospodare, pa radi toga i jeste karakteristična. Evo je:

„Ovu kantu ostavimo,
Paka zadnju prihvatimo,
Slugu . . . pozdravimo.
Pošteno ti staro čelo,
Da si zdravo i veselo,
Nikad tužno, ni dreselo.

[1]) More.
[2]) Talijanska riječ lavoro = radnja.

Sve te falu judi stari,
Da ti jesi sluga pravi,
Megju njima odabrani.
S dobrima si ti judima,
Pa si s tega i drag svima
I muškima i ženskima. —
Da si zdravo i veselo,
Uvik, vike — tako budi!
Amen!"

Pošto je družina ispjevala zadnju „kantu", gospodar od kuće dade im znak da mogu unići; sve dotle oni ostaju pred vratima. Ako imadu da kolendraju više obiteljima, to radi kratkoće vremena, poslije prve ili druge „kante" naglase posebnom „kantom" da pospješe pozvati ih. Evo je:

„Dobri ste nam prijateji
I još znanci obljubjeni,
Od svakoga vi fajeni,
Al nam jošter vaja poći
I pivati do polnoći.
Otvorite vaša vrata,
Jer je ovo zadnja kanta,
Vam na radost i veselje,
U sve vike, vikov — amen!

Na to ih gazda dozove, obično ovim riječima: „Intrajte, braćo! Moja vam je kuća otvorena ka pravim prijatejima i znancima. Ni ja ni moja fameja ne ćemo nikad zaudobit veselje, kojim ste nas počastili. Intrajte, braćo, nismo još sve izili; naće se još čagod, pak ćemo razdilit ka prava braća. Intrajte, braćo — a došlo i vama na dobro i na spasenje sveto porogjenje, mlado lito i ostali sveci."

Družina posjeda okolo komina, gdje ih pogoste. Najstariji počme da nazdravlja. Obično najprvo nazdravi nevjesti i ta je, po neki način, kao uvodna nazdravica. Evo je:

„Ti nevista ne bud lina,
Ustani se iz komina
I pripravi bocun vina,
Jedan vodna, drugi cila,
Jer družina ova bi pila,
A jere bi ča pojila.
Još daj kruha i rendijaša[1])
I još sira, čast je vaša,
I još dika vaša i naša.
I još više jednu tuku,
A za našu trud i muku,
A u ovu desnu ruku."

Na pošljednje riječi ona mu pruži vrč s vinom, a on, pošto se napije, usklikne: „Bila zdrava i vesela, ti i svi u kući, koliko ih god ima". Na to cijela družina: „živili, živili, živili!" Treba spomenuti, da gornju nazdravicu nazdravljač ne pjeva, već ju, po neki način, deklamuje.

Evo još nekoliko nazdravica: 1. Tri potoka priko kuće: jedan kruha, drugi vina, treći svake boje milosti, a po božjoj kriposti. 2. Divojčicu... vaja pozdraviti, jer je vaja brzo udomiti. 3. Na prvi novembra dolaze svi sveti, pomoga nas Isus sveti, koji je propeti. 4. Na momu pivanju nima sada mande, časno te pozdravjam, ime ti je Mande. 5. Ja sam jio kruha baš od bile muke, a iz ove desne ruke; ja sam jio mesa, ali ne od prča i napi se vina iz ovega bilega vrča. 6. Spasitelj se je rodio u kipu od ditića, bog da... malena sinčića. — Još imade raznih ovakovih nazdravica; ja sam tek ove mogao da zabilježim. Poslije svake nazdravice prihvati cijela družina: „A sad Bože budi faljen s Divom Majkom uvik amen", a na to se nazdravljač napije i dade drugomu vrč da nazdravi. Kad se je napio, usklikne „živili", a družina ga poprati sa trokatnim „živili".

Kad su svršile nazdravice i kad družina hoće da ode, preuzme ovako riječ, obično najstariji u družini: „Bog vas pozdravio i Divica Marija; sada svi ukupno zavičimo: živio ili eviva". Na to cijela družina zapjeva oprosnu pjesmu, obično: „Mnogo jeta sretni bili, mnogo jeta živili i t. d."

---

[1]) Pod riječi: rendijaš razumjevaj purana, tukca, a to s toga, jer se on rendi, t. j. šepuri ili koči.

Na odlasku družina pred vratima opet zapjeva koju pjesmu, ma bilo koju. O takovim ću pjesmama progovoriti u svoje vrijeme u posebnom članku: „Večernje i noćno pjevanje u spljetskim varošima“, koje se u koječemu razilazi sa takovim pjevanjem n. pr. na otoku Hvaru, o kojemu sam već prije progovorio.

Ovoliko sam mogao da zabilježim o kolendranju (koledanju) u spljetskim varošima.

Pričanje o kugi.

Pred par godina umrla je u spljetskom Velom-varošu preko devetdesetgodišnja starica Stipetinka, a tako su je uopće zvali, jer je njezinom mužu bilo ime Stipe (Stjepan), a i njega su pretežno zvali Stipeta. Stipetinka znala je da priča svakojakih lijepih i zanimljivih stvari. Ja sam po njezinom kazivanju koješta zabilježio, a danas iznosim njezino pričanje o kugi.

U Velom-varošu ljudi štošta pripovijedaju o kugi. To ću pri koncu, a ponajprije da vidimo što Stipetinka priča.

Stipeta je imao u Dujmovači kod Solina jedno polje ili vinograd. Imao je i nešto drugoga polja, ali je u to najvolio zalaziti, pa ga sam i obragjivati. Stipeta je bio čovjek pobožan, pa su ga s toga često i napastovali razni zli duhovi, ali im se je on pomoću vjere i svetoga krsta uvijek junački opro. To Stipetino polje zvalo se je Karepovac ili Turnovac. Prije nego što se dogje do Karepovca, imade na putu od Solina crkvica Svetoga Dujma. Stipeta, svaki put kad bi otišao u polje, zašao bi u crkvicu da se pomoli, a isto tako kad bi se vraćao. Jednoga dana on da će u crkvu, a pred vratima jedna žena, ružna, duga i mršava lica, crnih i raspuštenih kosa, iscerenih zubi, košćunastih ruku, dugih i kljastih nogu. Ona zamoli Stipetu da ju ponese do Karepovca, ali prije nego što ode u crkvu, jer da joj se žuri. Kad su bili u Karepovcu žena ga zamoli, da ju postavi na jedan kamen prama suncu, a u večer opet da ju ponese natrag do crkve. Kako je Stipeta bio od malo riječi, on ju nije ništa zapitao. Na povratku Stipeta htjede u crkvu, ali ga žena od toga odvrati — i on je posluša. Al dogje dan i Stipeti dodijalo nositi ženu, tim više, jer uvidi, da je ona kriva što već nekoliko dana ne zalazi u crkvicu.

— Ama kumo, kaži ti meni pravo, ko si ti i za što te ja moram svakoga dana nositi na svojim legjima do Karepovca i opet natrag?

Stipeta upita, ali žena ni mukajet.

— Zaklinjem te Bogom i blaženom divicom Marijom, kaži mi.

Ali žena ni da bi pisnula.

Zaklinjao ju Stipeta sad ovim svecem sad onim, sad ovom sveticom sad onom, ali žena svejednako šutila — i od naslade samo zube cerila.

Najposlije će Stipeta:

— Zaklinjem te, ženo, svetim Antom od Padove, svetim Antonom od ognja i svetim Fabijanom i Šebaštijanom[1]), da mi kažeš „sve lipo ča san te zapita“.

Na to žena problijedi i progovori:

— Kad si me zakleo tima svecima, valja da ti sve kažem. Ja sam kuga — i morila sam svijet u Velom-varošu, dok u njemu nijesu postavili kipove onih triju svetaca, koje ja ne smijem imenovati. Gdje se nahode ta tri sveca, ja ne smijem mòriti. Nego, meni vrag dopusti da te napastujem, ne bi li se ti kako odrekao crkve i vjere, pa

---

[1]) Ti sveci nahodili su se u Velom-varošu u ulici u kojoj je stanovao Stipeta, a i danas se nahode.

skinuo iz varoša pomenute svece — i onda bi ja bila mogla opet u varošu möriti. A što sam se od tebe dala nositi u Karepovac, evo ću ti kazati: u Karepovcu sam bila uvijek u tvojoj blizini i tako te mogla neprestano napastovati, a s toga sam te kod crkvice dočekivala i do crkvice se dala natrag nositi, da ti uzmognem zapriječiti ulaz u nju. A što sam se od tebe davala položiti na kamen prama suncu, znaj da je tomu uzrok, što ja od sunca dobivam život i snagu.

Onda će joj Stipeta:

— Prokleta ženo, nesretna kugo, zaklinjem te i preklinjem Bogom svemogućim i blaženom divicom Marijom i svima svecima i sveticama božjima, a navlastito svetim Antonom od Padove i svetim Antonom od ognja i svetim Fabijanom i Šebaštijanom i još svetim Rokom, da se oslobodiš od mene i od moga mjesta — i da me već ne napastuješ ni u dobru ni u zlu.

Kad je to čula kuga, pripovijeda Stipetinka, ona je uz silni štropot, kao da se je cijela jedna planina srušila, iščeznula — i od tada nije više napastovala njezinoga muža. Od onda u Veli-varoš nije više nikada došla da möri svijet.

Stipetinka je to pričala takovim uvjerenjem, kao da se je sve to u istinu dogodilo njezinom mužu.

*

Inače u Velom-varošu može se čuti koješta pripovijedati o kugi. Pričaju, da je nazad mnogo godina neka žena bila teško sagriješila, pa da je Bog za kaznu bio poslao na nju kugu da je umori — i da je ona mörila griješnike sve dotle, dok nijesu u varošu postavili kipove pomenutih svetaca. — U istomu varošu neki kažu da kuga imade kopita i rep poput konja, a nekoji opet i to, da mijauče poput mačka, kad ide da möri.

Kuga je za velovarošane strašna pojava. I danas možeš čuti, gdje žene vele jedna drugoj, kad se porječkaju: „Kuga te umorila ili izila ili odnila!“ Kad je žena koja odviše zločesta, to joj kažu: „Prava je kuga; kao kuga; nebi toga ni kuga učinila“ i t. d. Inače to se može čuti i drugovdje u Dalmaciji, a navlastito na otocima Hvaru, Braču i Visu, na kojima otocima, barem do sada, nijesam mogao zabilježiti nikakovo kazivanje o kugi, već jedino veliku pobožnost sv. Roku, kao zaštitniku od kuge.

Mörina ili möra.

U „Glasniku“ od 1897., br. 3. bilo je govora o „möri“ na otocima Hvaru i Braču.

Izmegju hvarskih i bračkih seljaka, te spljetskih varošana, susreta se u mnogo čemu neka srodnost. Te srodnosti mi ćemo postepeno iznositi na svjetlo. Danas ćemo progovoriti o mörini ili möri u rečenim varošima s obzirom na članak o möri na pomenutim otocima.

Najvećom sjegurnošću pripovijedaju, da mörina hoda u noći od jedanaeste pa do jutrnjega zvona. Dolazi samo onda, kad već svi u kući spavaju, a da ju ne čuju, kažu da obuje tanke papuče „cavate“ i da se može uvući kroz škulju od ključa. Čovjeka ili ženu počne pritiskivati od nogu pa prema glavi. Vjeruju još, da dok je djevojka, da je dotle möra, a poslije postaje višćicom. To i skoro sve ono, što je rečeno o möri na pomenutim otocima, pripovijedaju i u spljetskim varošima o mörini.

Slijedeće nijesmo čuli nigdje drugdje, ni na Hvaru, ni na Braču:

Uopće varošani drže, da je veoma teško uhvatiti mörinu. Na Hvaru i Braču vjeruju u razna sredstva, po kojima se je može uhvatiti, a mi smo ih zabilježili. U ta ista sredstva vjeruju i varošani, ali uz ova ima kod njih još jedno, veoma karakteristično sredstvo.

Onaj, koji se boji, da će mu doći mörina u pohode, učiniće najbolje, ako ubije jednoga gavrana i spremi njegovu žuč. Kažu, da je najbolje uloviti gavrana, jer da puščano tane može da mu razlije žuč po tijelu. Istu žuč, čovjek, kada legne, treba da stavi na svoje tijelo, a k tomu mora ležati uspravno na legjima, te ne smije da prekrije noge, a ruke valja da podmetne ispod glave. Mörina će isto doći, ali žuč od gavrana ne će dopustiti da usne; budan će dočekati mörinu. Kad mu je mörina došla do polovice života, tada valja da poskoči i da ju uhvati, ali samo za kose, a to mu je lako, jer vjeruju megju ostalim, da mörina ide da duši raspletenih kosa. Blizu kreveta valja da imade jednu tikvu vinicu ili kako još kažu pijaču i jedan čep; jednom rukom valja da zgrabi tikvu a drugom mörinu, pa joj primakne glavu k otvoru i tako može da ju zatvori, ali da mu ne izbjegne, mora dobro svezati i začepiti tikvu.

Vjeruju, da se ona može lako pretvoriti u razne životinje. Ona ga tada stane moliti, da ju pusti, jer da bi ostala za uvijek osramoćena. Ali on, prije nego ju pusti, valja da ju zakune ovim riječima: „Molim te i zaklinjem te Bogom živim, blaženom divicom Marijom, angjelom arkangjelom i svima svecima i sveticama božijim i mlikom materinim, da mi doješ sutra rano u zoru po zajam i da doneseš sa sobom kudiju, bičvu ili košulju.“ Kad ju je tako zakleo, može da ju pusti, a ona mu zorom dogje da joj štogod uzajmi. Na taj način ona poslije ne dolazi više k njemu; ne samo ona, al ni ikoja druga mörina.

Toliko o mörini u spljetskim varošima.

*

Kako u spljetskim varošima vjeruju, da se razni duhovi po noći skitaju vani, to kažu, da čovjek dobro čini, ako nosi sa sobom žuč od gavrana, kad ide po noći na put, jer da tako ne može usnuti, a da usne, da bi mu tada mogli lakše nahuditi duhovi.

Odakle i zašto tolika moć u žuči gavrana, ne dade se po kazivanju tačno opredijeliti; nekoji nam rekoše, da s toga, jer da gavran nikada ne spava i da drži uvijek otvorene oči; nekoji pak kazuju, da je to zbog toga, što je gavran ptica prokleta, budući da ždere ljudsko meso.

Bajanje o dječijem pupku.

Na ovdje opisano bajanje o dječijem pupku, koje je valjda prošireno po cijeloj Dalmaciji, ja sam naišao u nekojim mjestima, naročito u Spljetu i Šibeniku, pa onda na otoku Hvaru.

Osmi, najdalje deseti dan, novorogjenčetu otpadne pupak ili pupčić. Primalja, koja je do toga dana dužna zalaziti k djetetu, dade pupčić majci u pohranu, a ova ga je dužna čuvati, dok joj dijete ne dostigne petu, šestu ili sedmu godinu, a tada mu ga dade da ga razriješi. Ako se dijete pri tom poslu ljuti te se pokazuje nestrpljivo, to je znak, da će ono biti takovo za cijeloga života, ako pak ne, tada obratno; razriješi li ga brzo, to je znak da će biti pametno i da će brzo i lijepo obavljati svoje poslove,

ako pak ne, tada obratno; ako ga ne razriješi, već prekine konac, to je znak da će svoje radnje prekidati.

Prema tomu, kako se dijete uopće pokaže pri tom poslu, nagagja se, kakovo će ono biti u životu.

Kad je dijete razriješilo pupak, ne valja ga gdje mu drago baciti; treba ga zakopati ispod jednog ružinog stabla, po mogućnosti megju žilama, a dijete će za to dobiti lijepu rumenu boju u licu i biće uvijek zdravo. — Mimogred ću tek kazati, da sam u svoje vrijeme na majčinu molbu najvećom ustrpljivošću razriješio pupak, pa ipak — danas ne mogu odviše da se pohvalim svojom ustrpljivošću.

U ostalom, ako to pričanje i nije istinito, svakako je zanimljivo.

Antun Ilija Carić.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.